

**АДАБИЙ ТАЪЛИМ
ВА ЁШЛАР
ТАРБИЯСИ**

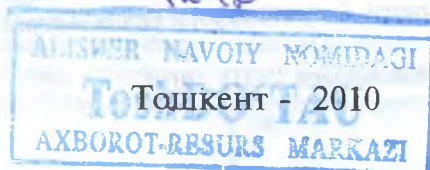
Тошкент

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
НИЗОМИЙ НОМИДАГИ
ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ПЕДАГОГИКА УНИВЕРСИТЕТИ

Адабий таълим ва ёшлар тарбияси

(Республика миқёсида ўтказилган илмий-назарий
анжуман материаллари асосидаги мақолалар
тўплами)
3-китоб

Ушбу тўплам Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги ҳамда Низомий номидаги ТДПУ ҳамкорликда 2010 йил 8 февралда ўтказиладиган Республика илмий-назарий анжумани материалларидан ташкил топган.

Таҳрир ҳайъати:

- Хайдаров Ф.И.** — Униерситет ректори, бош муҳаррир
Муслимов Н. — илмий ишлар бўйича проректор в.б.
Тухляев Б. — “Ўзбек тили ва адабиёти ўқитиш методикаси” кафедраси мудири, филология фанлари доктори, профессор, масъул муҳаррир
Маҳмудов Н. — «Ўзбек тилшунослиги» кафедраси мудири, филология фанлари доктори, профессор
Мирқосимова М — «Ҳозирги ўзбек адабиёти» кафедраси мудири, педагогика фанлари доктори, профессор
Расулов Р. — «Умумий тилшунослик» кафедраси мудири, филология фанлари доктори, профессор
Йўлдошев М. — Ўзбек тилшунослиги кафедраси доценти, филология фанлари доктори
Ниёзметова Р. — “Ўзбек тили ва адабиёти ўқитиш методикаси” кафедраси доценти, педагогика фанлари доктори
Ашурова Г — «Ҳозирги ўзбек адабиёти» кафедраси катта ўқитувчиси, филология фанлари номзоди
Ниёзметова Т. — “Ўзбек тили ва адабиёти ўқитиш методикаси” кафедраси доценти, педагогика фанлари номзоди
Жумашов Д. — “Ўзбек тили ва адабиёти ўқитиш методикаси” кафедраси катта ўқитувчиси
Досанов К. — “Ўзбек тили ва адабиёти ўқитиш методикаси” кафедраси катта ўқитувчиси

Такризчилар:

- Ҳомидов Х.** — филология фанлари доктори, профессор
Лапасов Ў. — ЎзДШИ доценти, филология фанлари номзоди

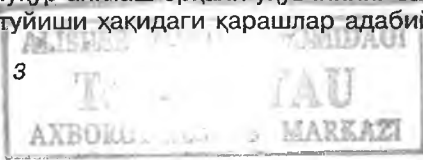
Тўплам Низомий номидаги ТДПУ Илмий кенгашининг 2010 йил 28 январдаги 6-сонли қарори билан нашрга тавсия этилган.

ЎҚУВЧИ ҚАЛБИГА ЙЎЛ ТОПИШ ОМИЛЛАРИ

Мирқосимова М.,
п. ф. д. проф. (ТДПУ)

Адабиёт - инсоншунослик. Бадиий асарлар марказида ҳамиша инсон образи туради. Ўқитувчининг диққат марказида эса - ўқувчи. Адабий таълим ҳам ўқувчи маънавий оламини юксалтиришни, қалбини гўзаллаштиришни кўзлайди. Адабиётшунос маълум маънода, бадиий асар ва унинг ижодкори билан китобхон ўртасида талқинчи вазифасини бажаради. Адабиёт ўқитувчиси ҳам ўз ўқувчиларини бадиият оламига олиб киришда талқинчилик маҳоратидан фойдаланади. Методист олим ҳам адабиётшунос, ҳам ўқитувчи бўлиши; ўз илмий фаолиятини таълим жараёни билан чамбарчас боғлиқликда олиб бориши шарт.

Ҳозирги ўзбек адабиётига хос етакчи тенденциялар таъсирини адабиёт ўқитиш методикаси соҳасида ҳам кузатиш мумкин. Хусусан, ижодкорлар инсоннинг ўзлигини англаш, ўз кўнгилламига яқинлашиш жараёнини бор мураккаблиги, руҳий қалқишлари ила тасвирлашга интилмоқдалар. Руҳий драмалар ичидаги "мен" нинг кечинмалари кўламдорлиги, сермавжлиги, кўпоҳанглилиги билан ажралиб туради. Инсон руҳияти кенгликлари рамзларда, бадиий бўёқларда манзараланмоқда. Ўзлигини кашф этган инсон ўзгани англайди, эл-юрт дардларини ҳис қила олади. Аммо ўзликни англаш учун инсондан маънавий етуклик талаб қилинадик, адабий таълимнинг бош мақсад-муддаосини ҳам яратувчи, фидойи, эл-юрт дардларига дардқаш, юсак маънавиятли ёшларни шакллантириш ташкил этади. Давримиз, жамиятимиз, тараққиётимиз шарт, эҳтиёжи туфайли юсак маънавият сари интилмоқдамиз. Ахборот технологиялари асри ўқувчисини гўзалликка, табиийликка, эзгуликка чорлаш; бадиият оламига хос жозибаданбаҳраманд этишнинг замонавий метод ва усулларини излаш; адабий таълим мазмунини такомиллаштириш илғор илмий қарашлар ва амалий тажрибаларни талаб этади; оддий китобхон ўқувчини эстетик диди, мустақил фикри, нуқтаи назари шаклланган, коммуникатив саводхонлиги юксалган, яратувчи шахс даражасини забт этишга таъсир кўрсатиш, ана шунга мос шароит яратиш ўқитувчилар, методист олимлар зиммасидаги вазифа. Таълим мазмунида рўй берган янгиланишга яқинлашиш унинг сифатига сезиларли таъсир кўрсатади; адабий таълим замирида гедонизм, яъни бадиий асарларни тушуниш, образлар моҳиятини чуқур англаш орқали ўқувчининг заққланиш, эҳтирос туйғуларини туйиши ҳақидаги қарашлар адабий

таълим амалиётидан ўз ўрнини топди. Ёш авлодни мустақил фикр-лайдиган, ностандарт, мураккаб вазиятларда тўғри ечим топиш йўлида изланадиган қилиб тарбиялаш масаласи - талим-тарбияни трансакция фалсафаси асосида ташкил этиш ғояси ўзбек методикасида илмий талқинини топди. Тўғри, бу муаммо XX асрнинг иккинчи ярмида жаҳон, хусусан, рус педагогикасида янгича назарий концепция сифатида тадқиқ қилинган. Мустақиллик даври ўзбек методикаси билан жаҳон амалиётида самарали деб тан олинган илғор назарий қарашларнинг мазмунан уйғунлашуви, шубҳасиз, ижобий ҳодиса. Бугунги адабий таълим миллий ўзанларида, айни чоғда жаҳон тарбияшунослиги эришган ютуқлар даражасида раванқ топиши лозим.

Адабий таълимнинг ўзак масалаларидан бирини бадиий асар таҳлили муаммоси ташкил қилар экан, биз таълим мазмунини такомиллаштиришга хизмат қилувчи тавсияларга эҳтиёж сезамиз. Хусусан, шоир Усмон Носир ижодини ўрганишда бадиий таҳлилнинг ўрни масаласида ўз тавсияларимизни баён қиламиз.

Шоир Усмон Носир услубига хос жозибадорлик, жўшқинлик, бадиий рангларнинг қуюқлиги, нафис чизгилар бадиий тил имкониятларидан маҳорат билан фойдаланиши натижасида юзага келган. "Тифлис оқшоми", "ХайрСеван", "Кораб" сингари шеърларидан шоир гўзал табиат манзараларини, денгиз соҳилларини, бепоян уфқ рангларини, "сувларга бош қўйган" кенг осмонни, "мармар сув" ларни марварид донасидай оппоқ томчиларни, шўх, эркин тўлқинларни ҳаяжон билан тасвирлайди. Шоир чизгилари поэтик бўёқлар воситасида гоҳ нафис, гоҳ қуюқ рангларга чўлғаниб, унинг ўй-хаёллари, ҳис-туйғулари билан уйғунлик ҳосил қилади. "Кораб" шеърига эътиборни қаратсак, оқшом чоғидаги туманли тоғлар кўз ўнгимизда жонланади:

Оқшом тушди, тоғни туман босди,

Юлдуз билан тўлди денгиз ости.

Ўйнайди шамол

Ухлайди шамол...

Денгиз остининг юлдуз билан тўлишини тасаввур қила оласизми? Шоир кўкда порлаган юлдузлар аксини, юлдузлар ёғдусининг денгиз сиртидаги чайқалиб товланишини "юлдуз билан тўлди денгиз ости" дея тасвирлапти; агар шамол уйғонса, сокин денгиз ҳаракатга келиб, даҳшатли тус олиши мумкин, ўкириб, қирғоқларни ўпириб, бўронга айланиши ҳеч гап эмас.

Шоир ана шу бўрондувуларни енгиб, ҳамиша олға интилиб келаётган тоғдай буюк Корабгатикилиб, унинг тимсолида чақмоқ, бўронлардан тап тортмайдиган, мақсад сари интилувчи, ўлим, қўрқув, йўқлик қўрқитолмайдиган, тилаклари қўлда байроқ мисол қадди тик, иродали, мард инсонни тасаввур қилади. Ана шундай

инсонлар бор экан эзгу тилаклар "кўзгудаги чироқ"дай, яъни қалб-ни ёритиб турувчи маёқ каби курашларга, улкан зафарларга олиб бориши аниқ!

Шеърнинг охирги банди қуйидагича яқунланади:

"Оқшом тушган, тоғни туман босган,
тиниқ сувда чўкиб ётар осмон...

Мен қараб қолдим,
Кенг нафас олдим."

Агар диққат қилсангиз шеърнинг илкбандида шоир айнан шу манзарани ўзгача тасвирлаган эди:

Оқшом тушди, тоғни туман босди...

Нима учун охирги бандда ўтган замон феъл шакли: тушган босган тарзида қўлланган, нима учун шоир бу манзарага қараб қолди ва кенг нафас олди? Бу ҳолат қандай поэтик маъноларни ифода этмоқда?

Гап шундаки, сувларни қалқитиб, олға қараб келаётган буюк Кораб бўруну чақмоқлар, қоронғулик, кўз илғамас туманли тунларни ёриб, тап тортмай келаётган экан, унга оқшом чоғидаги ғира-шира тоғ туманлари ҳеч гап эмас, ахир унинг эзгу тилаклари, мақсадлари сувдай тиниқ, осмондай улкан, аниқ ва ёрқин! Шу боис "сувда чўкиб ётар осмон...". яъни унинг денгиздаги йўллари билан осмонмисол мақсадлари бирлашиб кетган. Буни ҳис этган шоир Корабнинг буюклигига ичдан тан бериб, ҳавас билан тикилиб қолди, шундай инсонлар борлигидан қаноат ҳосил қилиб, кенг нафас олди.

Энди шеърнинг бадиий хусусиятларига яна бир қарра назар ташлайлик: ўхшатиш, (тоғдай буюк кораб), жонлантириш, (ўйнайди шамол, ухлайди шамол), кўчимлардан моҳирона фойдаланиш (юлдузлар билан тўлди денгиз ости... ёки тилак байроқ, тилак кўзда чироқ...). Поэтик тил воситасида образли ифодалар аниқ, лўнда, ихчам тарзда берилганлиги:

Париллаб ёнур,

Недан тап тортур.

Нафис чизгилар китобхон қалбини ҳаяжонлантиради:

Сувлар чайқалди,

Ой қалқиб қолди.

Шеър оҳангининг гоҳ сокин, гоҳ шиддатли тарзда ўзгариб туриши денгизнинг ҳолатини ёрқин ифода этишга мослаштирилган. Манзара тасвиридан образга кўчиш, образдан унинг ички ҳаракат-ҳолатига ўтишда ранг рамзлардан, образ-рамздан санъаткорона фойдаланилган.

У.Носирнинг "Кораб" шеъри бадиий баркамоллиги жиҳатидан бугунги кун китобхонлари қалбига ҳам илиқ туйғуларни жойлайди. Миллий истиқлол даврида ҳалқимиз бир тан, бир жон бўлиб, юрт тинчлиги, эл фаровонлиги, Ватан равнақи йўлида курашишдай ул-

кан мақсад билан ҳаракат қилса, сиз каби ёшлар тоғдай буюк Кораб сингари ҳаёт синовларига чидамли, мард, иродали Инсон бўлиб вояга етсангиз, ислохотлар даврининг барча муаммолари ўз ечимини топади. Энг муҳими эзгу тилаклар шоир айтганидай париллаб ёнсин, қўлда компас мисол маёққа айлансин, шунда ҳеч шубҳасиз "Бўйсунар зафар!"

Шоирнинг 5-синф ўқув дастурида берилган "Юр, тоғларга чикайлик", "Йўлчи", "Болалигимга", "Ёшлик" каби шеърларини ҳам бевосита матн таҳлили давомида шеърини санъатларни қўллашдаги ижодкор маҳоратини ёритиш орқали ўрганиш мумкин. "Тор келган кўнгил", "Кўзга беркитилган ой", "Чарчаган тил" сингари образли ифодалар, поэтик кўчимларга ўқувчилар эътиборини қаратиб, уларнинг бадиий вазифаларини шеър матнига таянган ҳолда ёритиш ва мустаҳкамловчи саволлар орқали ўқувчиларни мустақил таҳлилга йўллаш мумкин.

Шоирнинг "Йўлчи" шеърини таҳлил қилиш воситасида поэтик тафаккур ҳақида назарий тушунча бериш усулларига диққатни тортамыз.

Йўлчиман манзилим денгиздан нари,

Ложувард уфқнинг тубига яқин.

Кўнглимда дардларим дарёдек оқин

Чайқалар кўзларим тикилган сари

О, йўллар!...

Шеърнинг илк мисраларини ифодали ўқиш чоғидаёқ ўқувчи кўз олдида "Йўлчи" образи гавдаланади. Бинобарин, Усмон Носир яратган ранг-баранг образлар ичида "Йўлчи" шоир қиёфасини тўла ҳолда ёритувчи, унинг ўзигагина ҳос қалб кечинмаларини ифода қилувчи жонли ва таъсирчан образ ҳисобланади. Хўш, "Йўлчи" ким ва унинг машаққатли ҳаёт йўлини босиб ўтишдан муроду мақсади нима? Биз ҳозиргина ўқиб, таъсирланган шеър мисраларида Йўлчи ўз манзилининг ниҳоятда олис, "ложувард уфқнинг тубига яқин" эканлигини сўзламоқда. Кўнглидаги дардлари "дарёдек оқин" Йўлчи ўз манзилининг ниҳоясини кўрмоқ истагида кўзда ёш билан йўлларга тикилаётганлигини, йўлларнинг эса охири йўқлигини ҳис қиламиз.

Чу қора тойчоғим! Чу қора йўрғам!

Муродга қасд қилиб югурган етур.

Бўронни севмаса, дил нечун тепур?

Тириклик не керак, бемақсад, беғам?

Чу, қора йўрғам?

Ушбу мисралар орқали биз эзгу мақсад ила ҳаёт синовларига дош беришга қодир, юсак эътиқод учун курашга бел боғлаган, беғам, бемақсад яшашдан кўра ўлимни афзал билувчи иродали, мақсадли, курашчан инсонни - Йўлчини тасаввур қиламиз. У барчамизни ёниб яшашга, эзгу тилаклар учун курашга чорлаётганлигини

англаймиз. Демак, Йўлчи образи орқали шоирнинг имон-этиқоди моҳиятини билиб оламиз. Шеърий тафаккур шоир ифода қилаётган ғоя мазмуни билан имон-этиқоди моҳиятини шеърий шаклдаги ифодасидир. Зеро, шеърда тилга олинган "қора тойчоқ" қандай маъноларни ифода қилади? Нима учун шоир Йўлчи билан машаққатли ҳаёт йўлида ҳамкор, ҳамдард, вафодор тойчоққа нисбатан "қора" рангини қўллаган?

Гап шундаки, Йўлчининг ҳамроҳи тойчоқ ҳам у билан бирга барча ҳаёт синовларига дош бермоқда, олис йўлларни босиб ўтмоқда. Ҳалқ ичида оғир машаққатлардан руҳан эзилган одамларга нисбатан у чўнг темирдай қорайиб кетибди, деган ўхшатиш қўлланади. Бу ўринда шоир Йўлчининг бошидан кечган мусибатлар, ғам-аламлар, руҳий изтиробларни билан ҳамкор тойчоқнинг "қора" рангига ишора қилиш орқали ифода этмоқда-ки, ўринли ишлатилган ўхшатиш, жонлантириш, бадиий ранг-рамз образ қиёфасини, руҳиятини англаш имконини берган. "Чу, қора йўрғам!" мисрасининг тақдор қўлланиши воситасида бу маънолар миқёси янада кенгайган: ҳаётнинг оғир синовларига фақат буюк мақсад учун яшаб, эзгу тилаклар учун кураша оладиган, алоҳида қатъий, иродали, мард инсонларгина дош бера оладилар! Йўлчининг анна шундай матонатли инсон образи эканлигини ҳар сафар ўзи танлаган йўлга олға интилишидан, "Чу, қора йўрғам!"-дея хитоб қилишидан билиш мумкин.

Ҳўш, шеърда қандай бадиий тасвир воситалари қўлланган? "Ложувард уфқни" Сиз қандай тасаввур қилдингиз? Йўлчи манзилининг "Ложувард уфқ" тубига яқинлиги қандай маънони англатади? Йўлчи кўнглидаги дардларининг "чайқалиши"ни Сиз қандай изоҳлайсиз? Шеърдан қофиядош сўзларни топинг.

Шоир қандай ҳалқ мақолидан Йўлчи образини бадиий гавдалантиришда фойдаланган? "Бўронни севмаса, дил нечун тепур?" - риторик сўроқ усулидан шоир қандай мақсадда фойдаланган, деб ўйлайсиз? каби савол ва топшириқларни ўқувчиларга тарқатиш воситасида шеърни янада кенг таҳлил қилиш мумкин.

ТўГАРАКЛАР — ТАЛАБАЛАР ИНТЕЛЛЕКТУАЛ САЛОҲИЯТИНИ ОШИРИШ ОМИЛИ

Тўхлиев Б., Ашурова Г., Тўхлиева Д. (ТДПУ)

Тўғараклар фаолиятини ташкил этиш талабалар интеллектуал салоҳиятини оширишнинг муҳим омили эканлигини эътироф этиш керак. Биз мулоҳазаларимизни "Навоийни ўрганамиз" тўғараги мисолида баён этишга ҳаракат қиламиз. Ушбу тўғарак ЎзР ОЎМТВ-нинг "Шахснинг маънавий камолотини белгиловчи фазилатлар" умумий дастуридаги таркибий қисмлардан биридир. У Навоийнинг лирик ва эпик асарларни ўрганиш асосида юксак маънавиятли шахс

моделига кирувчи асосий фазилатларнинг буюк Алишер Навоий асарларида намоён бўлиш шакллари ва ўзига хосликларини илмий-ижодий таҳлил қилиш асосида талабаларнинг Навоий асарларига бўлган қизиқишларини ошириш, уларда Навоий асарларини ўқиш, тушуниш ва таҳлил қилишга оид кўникма ва малакаларини янада такомиллашатиришни кўзда тутати

Тўғаракнинг асосий вазифалари сифатида қуйидагилар белгиланган:

- Алишер Навоийнинг ҳаёти ва ижодига оид тарихий, илмий, бадиий асарларни мустақил (аудиториядан ташқари) ишлар имкониятлари доирасида таҳлил қилиш;

- Навоий асарларида акс этган юксак маънавий фазилатлар тарафларини, шунингдек, инсон шаънига номуносиб бўлган ҳаракат ва хусусиятлар танқидининг моҳиятини ўрганиш;

- Алишер Навоий ҳаёти ва ижодий меросининг жамиятимиз, алоҳида олинган инсон, шунингдек, бутун инсоният ҳаётида тутган ўрни ва аҳамиятини унинг лирик ва эпик асарлари мисолида ёритиб бериш, бунда ишонтириш, лирик ва эпик асарлар таҳлили мавзудаги суҳбат ва ҳикояларни таҳлил этиш, тушунтириш, баҳс-мунозара, намуна кўрсатиш сингари шакл ва усуллардан фойдаланиш;

- Навоий бадиий меросининг мазмун-моҳиятини маънавиятшуносликнинг умумназарий мезонлари асосида қиёсий таҳлил қилиш;

- жамиятни модернизация қилиш жараёнида Навоий асарларини ўрганиш билан алоқадор бўлган тушунчалар ва тамойилларга янгича ёндошувни қарор топтириш;

- Навоий олға сурган ғоя ва образларнинг умумбашарий аҳамияти ва уларнинг мақсадли йўналтирилганлигини бугунги кунда маънавий соҳада олиб борилаётган ишлар мисолида ёритиб бериш.

Тўғарак ишини ташкил этишда анъанавий усуллар билан замонавий педагогик ҳамда ахборот технологиялари имкониятларидан фойдаланишга алоҳида эътибор берилади.

Биз кўпроқ фандаги янгиликларни етказишда аудио ҳамда видео техника имкониятларига таянишни мақсадга мувофиқ деб биламиз. Ҳозиргача Навоий ғазалларининг шу тарздаги ўнта машғулот режаси ва унинг материаллари тайёрланди. Бу соҳадаги ишлар давом этмоқда.

АЛИШЕР НАВОИЙ ИЖОДИДАН НОАНЪАНАВИЙ ДАРС

Каримова Д., ф.ф.н., доц. (ТДПУ)

Академик лицейларнинг 2-босқич ўқувчилари биринчи жараён-да Алишер Навоий ҳаёти ва ижодини 12 соат давомида ўрганишадди. Навоий лирикаси ҳақида маълумот беришда шоирнинг "Қаро кўзум" ғазалини ўқиб - ўрганиш учун ўқитувчи ва ўқувчиларнинг биргаликдаги фаолияти фойдалироқдир. Бунда "ноанъанавий" дарс бериш усулидан фойдаланиб, аввало муаммоли вазият ҳосил қилинади.

Ўқитувчи ғазал матни ёзилган кўرғазмани доскага илади (ёки олдиндан ёзиб кўяди);

Саволлар:

- Ўқувчилар, сиз бу ғазал билан танишмисизлар?

-У ҳақда нималарни биласиз?

- Ғазал қофиялари, радифини аниқланг;

- Бу ғазал қандай ғазаллар сирасига киради? (якпора, воқебанд, мустақил байтлардан тузилган ғазал...)

Ўқувчилар бу саволларга жавоб берадилар. Бир-бирларининг жавобларини тўлдирадилар.

Ўқитувчининг нутқи эса ўқувчиларнинг фикрларини муайян изчилликда, тўлиқ маълумотлар ҳолатида сингдиради. Ғазал жанри ҳақидаги маълумот мавзунини адабиёт назарияси билан боғлайди.

- Ғазал якпора ғазал бўлиб, арузнинг "Мужтасси мусаммани махбунни мақтуъ мусаббаъ" вазнида ёзилганлигини, унда мадҳ этиш, изҳор қилиш услубида, ишқий-фалсафий мавзуда эканлиги тушунтирилади.

- Техника воситаси магнитофон ёки ДВД диски ёрдамида "Қаро кўзум" кўшиғи ижросини кўйиб эшиттиради;

- Кўшиқ ижрочилари, мусиқа басталаган ҳофизларнинг суратлари кўрсатилиб улар ҳақида ҳам қисқача маълумот бериш мумкин; (Муножот Йўлчиева, Ўктам Ахмедов, Мухаммаджон Каримов...)

Навоий асарларига ишланган суратлардан шу ғазал мазмунига (ошиқ ва маъшуқа тасвири) мосларидан фойдаланади; Ўқувчилар суратни тасвирлаб, ўз фикрларини баён этадилар.

Ғазалдаги қийин сўзлар луғати ёрдамида унинг мазмунини содда ва мароқли тарзда тушунтиради; Луғат билан ишлашда ҳар бир сўзга диққат қилиниб, унинг бир неча маънолари шарҳланади. Масалан: форсий "мардум" сўзи:

1 - маъно: одам, одамлар, халойиқ;

2 - маъно: кўз қорачиғи - гавҳари (мардумак)

3 - маъно: мардумлиғ - одамгарчилик, мурувват, илтифот, раҳм-шафқат...

Ғазалнинг ҳар бир мисрасидаги ўқувчиларга тушунилиши қийин

бўлган сўзларнинг маънолари шарҳланиши умумий мазмунни очишда катта хизмат қилади.

Маълумки Навоий асарларини тасаввуфдан айри ҳолатда тушириш ва тушунтириш мумкин эмас. шу ўринда ғазалдаги биринчи - зоҳирий мазмунга суянган ҳолада шоир "Қаро кўзум" деб чорлаётган маъшуқа суръатида илоҳий ишқ - илоҳий ботиний "ёр" образи гавдалантирилганлигини очиб бериш мумкин. Ишқи мажозий ва ишқи илоҳий ҳақидаги билимлари яна бу дарсда эсга олинади ва ўтиллаётган мавзу янада чуқурроқ очилади.

Дарснинг мустаҳкамлаш қисмида эса топшириқлар ёзилган тақриятлардан фойдаланади. Ўқувчиларнинг мустақил фикрлашларига имкон яратади.

Мана шу жараёнларда у **педагогик амалиётчилик** фаолиятини ишга солади, бадиий адабиётни ўқув адабиётига айлантиради, "Қаро кўзум" ғазалининг мазмунини ўқувчининг руҳий ҳолати, ёш хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда тадбиркорлик билан тушунтиради;

Ижтимоий ташкилотчи сифатида у ўқувчилари бу ғазал ҳақида тўлиқ билимга эга бўлишлари учун пухта назарий билимини ишга солди. Синфни берилаётган билимни яхши қабул қилиш ҳолатига олиб келди.

Бадиий асар - мазкур ғазал билан ўқувчилар орасида боғловчи сифатидаги фаолияти адабиёт ўқитувчисининг **бадиий воситачи** эканлигини кўрсатди.

Ўқитувчи бадиий воситачи сифатида - ижодкор фикрини ўқувчига тўла етказиб бериши учун унда чиройли **нутқ** бўлиши талаб этилади. Пала-партиш сўзлардан таркиб топган, шунчаки мавзуни "айтиб бериш" учун айтилган саёз ва таъсирсиз нутқ ўқувчини ром эта олмайди. Ўқувчи бундай нутққа қулоқ солмайди ёки эшитса-да тушунмайди.

Адабиёт ўқитувчиси "сўз"дан фойдаланишни билмоғи лозим. Ҳар бир сўз қадрини ва ўрнини чуқур билган ҳолда уларнинг таъсир кучини ошириш учун махсус чиройли овоз ва мимикадан фойдаланиши зарур. Ўқитувчи қайси сўзни қачон ва қандай маънода қўллашни-да билиши зарур. Жалолиддин Румий ёзганидек, "Сўз агар бир эрса, маъно мингтадир". (Жалолиддин Румий "Ҳикматлар". "Шарқ" нашриёт матбаа акциядорлик компанияси бош таҳририяти. Тошкент-2008 й, 20-бет)

Ёки "Сўз айтмоқдан мақсад бир фойда бермоқ, қалбга таъсир этмоқ, ахлоқни ўзгартирмоқ..." дир.

Яна шу муаллиф ўқитувчининг сўзлаши ва ўқувчининг шу сўзни қабул қилиши борасида ҳам жуда таъсирли фикр берган:

"Сўз тингловчининг тушуна олиш даражасида келади. Ҳикмат талаб қилиниб, тортқиламагунча юз кўрсатмайди. Ким қанча иста-

са, у ҳам шунча аён бўла боради. Агар киши "Менга сўз (ҳикмат) ошкор бўлмаяпти", деса, жавоб шу: "Сен нега уни талаб айламаяпсан, истамаяпсан?". (Жалолиддин Румий "Ҳикматлар". "Шарҳ" нашриёт матбаа акциядорлик компанияси бош таҳририяти. Тошкент-2008 й, 20-217 бетлар.)

Алишер Навоий сўз қудратига юксак баҳо бериб Жамолиддин Румий фикрларини шундай тасдиқлайди:

Сўзимки нишон берур ўлукка жондин

Сўзимки хабар берур жонга жонондин.

Сўзимки айлади одамни жудо ҳайвондин

Билким, гуҳари шарифроқ йўқ ондин.

Ҳа, сўз истаганга қадрлидир. Ўқувчи билим олмоқни истаса, талаб қилсагина ўқитувчи мақсади ҳам яқинлашади. Илм олмоқ истаган ўқувчига ўқитувчи яқинлашади, унга ўзида бор нарсани бера олади. Ўқувчисининг талаби, чанқоқлиги эса ўқитувчини меҳнат қилишга ундайди ва уни ўстиради.

Яхши муаллим учун яхши ўқувчи зарур.

Ўқитувчида ижрочилик маҳорати бўлиши, айниқса, адабиёт ўқитувчиси учун асосий фаолият саналади. У мумтоз ғазални маромига етказиб аруз вазни қоидаларига мос, овоз ва ҳиссиётни муаллиф туйғуларини етказиб берадиган ҳолатда бера олиши шарт. Шундагина ўқувчида яхши таассурот уйғониши ва у ўз ўқитувчисига эргашиши мумкин. Тафаккурнинг ҳиссиётга хизмат қилиши ўқитувчининг **бадий ижрочи** бўлишини тақозо қилади.

Р. Келдиёровнинг "Бадий ижрочилик ўқувчига ҳаёт лавҳаларида, адабий асарнинг сирли манзараларида гўзалликни кўрсатишдан иборат" деган сўзлари ўқитувчи фаолиятининг бу қирраси нақадар катта аҳамият касб этишини яққол кўрсатиб турибди. (Р. Келдиёров "Адабиёт ўқитувчиси фаолиятининг муҳим қирраси" Тил ва адабиёт таълими, 1998, 1 - сон 41 - бет.)

Ўқитувчи ҳар бир дарс учун ўқувчини қизиқтирадиган "янги ғап" айта олиши ҳам дарснинг мазмундорлигини таъминлайди. Илмий тадқиқотчи сифатида "Қаро кўзум" ғазалига бағишланган адабий-бадий мақолалардан фойдаланади, уларнинг баъзиларини ўқиб эшиттиради ёки ўқишга тавсия қилади. Яна у шу ғазал таъсирида ёзилган шеърий асарлардан ҳам ўқиб ёки ижро этиб берса бу ўқитувчининг бадий ижодкорлигини яққол кўрсатади.

Адабиёт ўқитувчисининг ижодкорлиги туфайли ўқувчи ўша асарни ўзи идрок этади, асарни севиб тушуниб ўрганади, бир умр эсидан чиқмайдиган ҳолатда ўзлаштириб олади. Юқорида қайд қилиб ўтилган адабиёт ўқитувчиси фаолият қирраларининг у ёки буниси ўша инсонда мавжуд бўлмаслиги мумкин. Аммо, кўп ўқиш тинимсиз изланиш орқали ўқитувчи ўзининг ҳар томонлама мукамал бўлмоғи учун интилиб, бу сифатларни ўзида таркиб топтирмоғи мумкиндир.

ADABIY TA'LIM VA YOSHLARNI KASBGA YO'NALTIRISH **Abdiyev M., Rahmonov S. (SamDU)**

Ma'lumki, yosh davlatchiligimizning rivojlanishida, ravnaq topishida yoshlarning o'rni beqiyos. Respublikamizning aholisining qarib 60 foizini yoshlar tashkil etadi. Kelajagimiz bo'lgan yoshlarning har tomonlama etuk inson bo'lib etishishlari uchun hukumatimiz tomonidan har tomonlama g'amxo'rlik ko'rsatilmoqda. Jumladan 2008-yil "Yoshlar yili" deb e'lon qilindi. "Yoshlarga oid davlat siyosatining asoslari to'g'risida"gi qonun qabul qilindi. Davlatimiz rahbari Konstitutsiyamizning 17 yilligi munosabati bilan so'zlagan nutqida 2010- yilni "Barkamol avlod" yili deb e'lon qildilar. Bu mustaqil yurtimizda yoshlarga berilgan jiddiy e'tibordan darak beradi, albatta. Bundan ruhlangan jamoatchilik yoshlar tarbiyasi bo'yicha ish mazmuni, maqsad vazifalarini belgilab olmoqdalar. O'qituvchi va murabbiylar esa o'quvchi yoshlarga nafaqat tarbiya, balki ta'lim ham berishda boshqa soha vakillariga namuna bo'lishlari bugungi kunning dolzarb masalalaridan biri hisoblanadi.

Biz ushbu ishimizda o'quvchi yoshlarga adabiy ta'lim berish hamda kasb-hunar o'rgatish jarayoni bilan bog'liq holda olib borish xususida o'z fikr- mulohazalarimizni bildirishga harakat qilamiz.

Ma'lumki ta'lim bosqichining ikkinchisi hisoblangan o'rta umumiy ta'lim berish jarayonida o'quvchilarga o'quv predmetlarini chuqur o'rgatilishi borasida ularga kasb tanlash bo'yicha preferentsiya ishlari ham olib borildi. Albatta ular mazkur muddatda bir necha marotaba ishlab chiqarish korxonalari va akademik litsey hamda kasb-hunar kollejariga ekskursiyaga bordilar. Ularning ish va o'quv jarayoni bilan tanishdilar hamda ma'lum darajada taassurotga ega bo'ldilar.

Ona tili darslari o'quvchilarning mana shu qiziqishlarini yanada o'ttirishga ko'maklashuvi borligi to'g'risidagi mulohazalarni 5-sinf Ona tili (Mahmudov N, Nurmonov A, Sobirov A, Qodirov B, Jo'raboyeva Z. 2-nashri "Ma'naviyat", 2007- yil) darsligi misolida bayon qilishga harakat qilamiz.

Ma'lumki, termin deganda bir soha yoki fanga oid so'zlar tushiniladi. Tadqiq obyektimiz bo'lgan 5-sinf Ona tili dasligida "Atamalar" mavzusi berilgan. Odatdagidek, uning lo'ndagina qoidasi keltirilgan, darslikning ayrim mashqlarida metodik ko'rsatmalar ham berilgan. Ular qo'lanilishiga ko'ra ilmiy va kasbiy atamalarga ajratilgan. Undan tashqari darslikda uyga vazifa qisimlari ajratilgan va qo'shimcha tarzda Atamalar mavzusi bo'yicha quyidagicha uyga vazifalar belgilanishi mumkin. Tartib va imkoniyatlarni hisobga olgan holda A,B,C...harflari bilan boshlanuvchi atamalarning izohi keltirilgan mashiqni bajarib kelish yoki o'quvchilarni kasb-hunarlarini egallashlariga yanada qiziqtirish uchun boshqotirmalar tuzish ham mavzuning yanada mazmunli bo'lishini taminlashda samarali vositalaridan biri hisoblanadi.

Hozirgi fanlararo itegertsion jarayonning faollashayotganligini inobatga olgan holda mazkur mavzuning darslikka kiritilgani tahsinga loyiqdir. Shu bois ta'lim jarayonida axborot texnologiyalarining qo'lanishi o'quvchilar ma'lumsoha atamalarining izohini kompyuterlar yordamida yozishga qaratilgan mashqlar berilsa o'quvchi kompyuterda ishlash malaka va ko'nikmasini ma'lum darajada oshirishga erishadi.

Respublikamiz miqiyosida kasb-hunar kollejarining barpo etilishi fikrimizning yaqqol dalili bo'la oladi. Bundan tashqari, milliy qadriyatlarni aks ettiruvchi atamalardan tashkil topgan mashqlar berilishi hamda ular asosida o'yinli darslar tashkil etilsa yoki test topshiriqlari tuzilsa maqsadga muvofiq bo'ladi. Masalan, darsni yanada qiziqarli bo'lishini ta'minlash maqsadida atamalar jadvalini quyidagicha berish mumkin:

So'z atama	Ilmiy	Kasbiy	Yangi qatlam	Eskirgan qatlam
Angishvona		+		
Igna		+		
Mundi		+		+
Manitor		+	+	
Fe'l	+			
Arxeologiya	+		+	
Tenglama	+			
Internet		+	+	

Qisqasi 5-sinf darsligida ananaviy dars berish bilan bir qatorda induktiv metodlardan keng foydalangan holda o'quvchi yoshlarga ona tilidan ta'lim berish bilan birga kasb-hunariga oid terminlarni o'rganishga a'lohida e'tibor berilgan. Bu adabiy ta'lim berish jarayonida yoshlarning kasb-hunar terminlarini imlo va talaffuzini o'rganish bilan bir qatorda ota bobolarimizdan qolgan milliy hunarmandchilik hamda zamonaviy fanlarni o'rganishga bo'lgan qiziqishini yanada ortirishi shubhasizdir.

ТАРБИЯВИЙ ИШЛАР ВА УЛАРНИНГ САМАРАДОРЛИГИ ҲАҚИДА

**Абдурахмонова Б., п.ф.н.
(Кўкон ДПИ), Абдуллаев Х., ф.ф.н. (КҚДУ)**

Олий ўқув юртларида ташкил этиладиган турли мазмундаги маънавий-маърифий тадбирлар ниоятда ката маърифий ҳамда тарбиявий аҳамиятга эга. Шунга кўра, уларни ташкил этиш ва ўтказиш алоҳида, жиддий эътиборни талаб этади. Табиийки, бундай тадбирларга қўйиладиган бир қатор педагогик-методик талаблар мавжуд.

Тарбиявий ишларни йўлга қўйиш ва амалга ошириш кўпчилик ўйлаганидек осон иш эмас. Тарбияда осон ва тез эришиладиган марранинг ўзи йўқ. Тарбиявий марраларга етиш ҳамма вақт қийин ва узоқ муддатларни талаб қилган, ҳозир ҳам шундай ва бундан

уейин ҳам шундай бўлади.

Шунга кўра, бу соҳада мақсадларга эришишнинг узоқ муддатли, аниқ, изчил режалари тузиб олинishi шарт.

Бу ерда тарбияланувчининг шахси, умумий тайёргарлиги, дунё-қараши, индивидуал хусусиятлари нечоғли аҳамиятли бўлса, тарбиячи-мураббий шахсиятига алоқадор бўлган хислат ва фазилатлар ҳам шунчалик муҳимдир. Бугунги устозлардан олимлик, методистлик ва ўқитувчиликка оид фазилатларнинг бир шахснинг ўзида мужассамланиши тақазо этилмоқда.

Инсоният бутун умри давомида ўз билимини ошириб, кўникма ва малакаларини такомиллаштириб боради. Аммо бизнинг асримизда бу жараёнларнинг ниҳоятда шиддатди тус олиб кетаётганини эътироф эътиш керак. Демак, қўйилаётган қадамлар ҳам шу шиддатларга мос ва муносиб бўлиши жоиз.

Назаримизда, янги ахборот технологиялари ҳамда педагогик технологиялар моҳиятини пухта ўзлаштириш, уларни амалиётга татбиқ этишнинг замонавий шаклларни аниқ ва тўғри белгилаш бу соҳадаги энг жиддий омиллардан бири бўла олади. Гап қадимий қадриятларни ардоқлаш, уларнинг мазмун ва моҳиятини ўрганиш ҳамда уларнинг ёшлар томонидан пухта ўзлаштириш, ёшларимиз онгига қаратилган турли мафкуравий хуружларнинг олдини олиш ва уларга қарши курашиш устида борадимиз, ёшларимизда юксак маънавиятли шахсга оид фазилатлар силсисласини шакллантириш ва ривожлантириш устида борадимиз, барибир, охир-оқибатда ёшларимизнинг баркамол авлод сифатида Ўзбекистнимизнинг келажаги учун муносиб давомчиларни шакллантириш ва ривожлантириш бош мақсад бўлиб қолаверади.

Инсоннинг инсонлиги унинг шу кишилик ҳамжамиятида яшаши билан белгиланади. Ҳар бир инсон ўзининг атрофлича камолоти ҳақида қанчалик қайғурса, блшқалар манфаатини ҳам шунчалик эътиборда тутиши зарур. Буюк бобоколонимиз Юсуф Хос Ҳожиб айтганидек:

Кишика тосулмас киши-ул ўлуг,
Тосулғыл, ўлуг болма, эрсиг, кулуг. (3363)

Кишига наф келтирмайдиган киши ўликдир,
Наф келтир, ўлик бўлма, (эй) мард, шуҳратли.

Бу йўлда турли маънавий-маърифий тадбирлар, синфдан ва мактабдан ташқари ишлар, тўғарак ишлари, ижодий учрашувлар, суҳбатлар, ўқувчи-ёшларнинг талабаларнинг мустақил ва ижодий ишлари кўргазмалари, танловларини ташкил этиш ва амалга ошириш тегишли самараларга гаров бўлиши мумкин.

ИЛҒОР ПЕДАГОГИК ТЕХНОЛОГИЯЛАР — САМАРАДОРЛИК ОМИЛИ

Усмонова К. (РТМ)

Педагогик технология - бу бутун ўқитиш ва билимларни ўзлаштириш жараёнида ўз олдига таълим шаклларини самарадорлаштириш вазифасини кўювчи техник ҳамда шахс ресурслари ва уларнинг ўзаро алоқасини ҳисобга олиб, билимларни яратиш, қўллаш ва белгилашнинг тизимли услубидир. Айнан **тизимли ёндошув** педагогик технологияни ўқитишдаги бошқа ёндошувлардан фарқловчи асосий белги ҳисобланади. Таълим мақсадлари, унинг мазмуни, ўқитиш ва таълим бериш услублари, назорат ва натижаларни баҳолашни ўзаро алоқада ва бир-бири билан боғлиқликда лойиҳалаш - анъанавий ўқитиш жараёнида етишмайди. Мисол учун кўп ҳолларда таълим ўқитувчининг ахборот бериши, ўқувчиларнинг билимни қабул қилиши, тўплаши ва хотирасида сақлаши билан белгиланади. Бундай билимлар, уларни қўллай олиш кўникмалари орқали тегириб кўрилади, яъни имтиҳонларда ҳеч қандай қўлланмасиз хотирадаги билимларни тўғридан-тўғри саволларга жавобан ифода этиш. Бу тизимдаги билимларга - асосан эсда сақлаб қолиш натижасида эришилади. Қайта эсга олиш даражасидаги билим узок вақт хотирада сақланмайди. Керакли пайтда қийинчилик билан эсга олинади, айрим ҳолларда эса умуман эсга олиб бўлмайди. Шунга кўра, ўқитувчининг асосий вазифаси - зарурий билимни бериш ва уни хотирада мусаҳкамлаш устида ишлашдир. Бундай ўқув жараёнида ўқитувчи масъулиятига тегишли бўлган **таълим натижаси** дегрили ҳисобга олинмайди.

Педагогик технологияда эса ўқув мақсадларига эришишни кафолатлайдиган ўқув жараёни лойиҳалаштирилади ва амалга оширилади. Технологик ёндошув, энг аввало, тасвирлаш эмас, балки лойиҳалаштирилган натижаларни амалга ошириш имконини берувчи амалий кўрсатмали тузилмада ўз ифодасини топади.

Мақсадга йўналтирилганлик, оралиқ натижаларни ташхисли текшириб бориш, таълимни алоҳида ўқитиш лавҳаларига ажратиш каби усуллар таълим технологияси ғоясида мужассамлашган.

У асосан ўз ичига қуйидаги омилларни олади: таълимда умумий мақсаднинг қўйилиши; тузилган умумий мақсаддан аниқ мақсадга ўтиш; ўқувчиларнинг билим даражаларини дастлабки (ташхисли) баҳолаш; бажариладиган ўқув тадбирлари мажмуаси ва натижани баҳолаш.

Ўқув жараёнини педагогик технология асосида ташкил этишнинг режалаштириш босқичида, услубчи-педагоглар гуруҳи (фан метод бирлашмалари)дан педагогик технологиянинг қонун-қоида ва таъмоийллари асосида услубий ашёларни ишлаб чиқиш пайтларида

юқори малака талаб этилади. Лойиҳа тайёр бўлгач, педагог асосан ташкилотчи ва маслаҳатчи, йўналтирувчи (ижодий қўшимчалар киритиш имконини сақлаган ҳолда) вазифаларни бажаради.

Дастлаб ўқув ва тарбия мақсадлари ишлаб чиқилади. Ишлаб чиқилган ўқув мақсадлари асосида назорат ишлари тузилади ва ундан сўнг услубий қўлланмалар ва маъруза матнлари яратилади.

Ўқув жараёнининг барча босқичларида бутун тизимнинг асосий технологик жиҳати - ўқув жараёнининг сўнгги натижалари бўлган ўқув мақсадига эришишга йўналтирилганлигини кузатиш мумкин.

Технологик ёндошувга асосланган ўқув-тарбия жараёнини лойиҳалаш кетма-кетлиги қўйидагича бўлади:

1. Ўқув предмети бўйича дарснинг мақсад ва вазифаларини ёзиб чиқиш.

2. Ўқув мақсадларини назорат (тест) топшириқларига ўтказиш.

3. Ўқув мақсадларига эришиш усуллари.

4. Эришилган ўқув мақсадини баҳолаш.

Ўқитувчи томонидан ҳар бир дарсни яхлит ҳолатда кўра билиш ва уни тасаввур этиш учун бўлажак жараёни лойиҳалаштириб олиш керак. Бунда ўқитувчи учун бўлажак дарсни технологик харитасини тузиб олиши катта аҳамиятга эгадир, чунки дарснинг технологик харитаси ҳар бир мавзу, ҳар бир дарс учун ўқитилаётган предмет, фаннинг хусусиятидан, ўқувчиларнинг имконияти ва эҳтиёждан келиб чиққан ҳолда тузилади.

Технологик харитани тузиш осон иш эмас, чунки бунинг учун ўқитувчи педагогика, психология, хусусий методика, педагогик ва ахборот технологиялардан хабардор бўлиши, шунингдек, жуда кўп услуб ва усулларни билиши керак. Ҳар бир дарснинг ранг-баранг, қизиқарли бўлиши аввалдан пухта ўйлаб тузилган дарснинг лойиҳалаштирилган технологик харитасига боғлиқ.

Дарснинг технологик харитасини қай кўриниш (ёки шакл)да тузиш, бу ўқитувчининг тажрибаси, қўйган мақсади ва ихтиёрига боғлиқ. Технологик харита қандай тузилган бўлмасин, унда дарс жараёни яхлит ҳолда акс этган бўлиши ҳамда аниқ белгиланган мақсад, вазифа ва кафолатланган натижа, дарс жараёнини ташкил этишнинг технологияси тўлиқ ўз ифодасини топган бўлиши керак. Технологик хаританинг тузилиши ўқитувчини дарснинг кенгайтирилган конспектини ёзишдан халос этади, чунки бундай харита дарс жараёнининг ҳамда ўқитувчи ва ўқувчи фаолиятининг барча қирраларини ўзида акс эттирган бўлади.

Мисол тариқасида қуйида 6-синф Адабиёт фанидан "Урушнинг сўнгги қурбони" мавзуси бўйича ўтказиладиган дарснинг олдиндан лойиҳалаштирилган технологик харитасини ҳавола қиламиз.

Мавзу	Урушнинг сўнги қурбони
<p>Мақсад, вазифалар</p>	<p>Мақсад: Ўқувчилар дарс жараёнида ёзувчи Ў.Ҳошимовнинг “Урушнинг сўнги қурбони” ҳикоясини ўқиб, матн устида ишлайдилар;</p> <p>Ҳикоя қилинган воқеа-ҳодисалар орқали улар юрт тинчлиги буюк неъмат эканлигини англаб етадилар.</p> <p>Вазифалар: Ўқувчиларда мавзуга нисбатан қизиқиш уйғотилади, улар мавзу асосида керакли билим ва кўникмаларга эга бўладилар.</p> <p>Ўқувчилар ҳикоянинг мазмун-моҳиятини ўзлаштирадилар. Мавзуга оид тарқатилган топшириқларни яқка ва гуруҳ ҳолатида ўрганиб, ўзлаштиришга эришадилар. Ўқувчиларнинг суҳбат-муҳокама орқали янги мавзунини қай даражада ўзлаштирганлиги назорат қилинади, уларнинг билими баҳоланади.</p>
<p>Ўқув жараёнининг мазмуни</p>	<p>Ҳикоянинг мазмун-моҳияти, тарбиявий аҳамияти, асар қаҳрамонларининг ўзаро (она-бола, ака-ука, қайнона-келин) муносабатлари ва уларнинг руҳий ҳолати, ҳикояда яққол кўзга ташланадиган ғоялар: муайян маълумотлар (номлар, саналар, воқеалар)ни белгилаш ва кўзга яққол ташланмайдиган ғоялар: матнда яққол кўзга ташланмайдиган, лекин назарда тутилган бошқа ғояларни кўрсатилиши, матнда ифодаланмаган, лекин фараз қилинадиган ҳаракат ёки воқеаларни кўрсатиш, матнда ифодаланган ғоялар, воқеалар, нарсалар ёки ҳаракатларни нима умумлаштиришини тушунтириш, асарда тасвирланган давр, совуқ урушнинг оқибатлари, юрт тинчлиги, унинг фаравонлиги буюк неъмат эканлиги.</p>
<p>Ўқув жараёнини амалга ошириш технологияси</p>	<p>Услуб: Оғзаки баён қилиш, “Бумеранг” технологияси.</p> <p>Шакл: Суҳбат-муҳокама, жамоа ва кичик гуруҳларда ишлаш.</p>

	<p>Восита: Матн, тарқатма материаллар, савол ва топшириқлар.</p> <p>Усул: Тайёр ёзма материаллар асосида.</p> <p>Назорат: Оғзаки назорат, савол-жавоблар, муҳокама, кузатиш, ўз-ўзини назорат қилиш.</p> <p>Баҳолаш: Рағбатлантириш, 5 балли тизим асосида баҳолаш.</p>
<p>Кутиладиган натижалар</p>	<p>Ўқитувчи:</p> <p>Мавзу қисқа вақт ичида барча ўқувчилар томонидан ўзлаштирилади. Ўқувчиларнинг фаоллиги ошади. Ўқувчиларда дарсга нисбатан қизиқиш уйғонади. Бир машғулот жараёнида барча ўқувчилар баҳоланади. Ўз олдига қўйган мақсадларига эришади. Ўқувчилар оғзаки ва ёзма ахборотларни мустақил ўрганиш, уни хотирада сақлаш, бошқаларга етказиш, савол бериш ва саволларга жавоб беришга ўргатилади.</p> <p>Ўқувчи:</p> <p>Янги билимларни эгаллайди. Якка ва гуруҳ бўлиб ишлаш малакасига эга бўлади. Оғзаки ва ёзма нутқи ривожланади. Эслаб қолиш қобилияти (хотираси) мустаҳкамланади. Ўз-ўзини назорат қилиш, ижодий ва танқидий фикрлаш кўникмаси шаклланади. Қисқа вақт ичида кўп маълумотга эга бўлади. Жараёни баҳолай олади ва муносабат билдиради.</p>
<p>Келгуси режалар (таҳлил, ўзгаришлар)</p>	<p>Ўқитувчи:</p> <p>Янги педагогик технологияларни ўзлаштиради ва дарсда татбиқ этиб, такомиллаштиришга эришади. Ўз устида ишлайди. Мавзунини ҳаётини воқеалар билан боғлайди ва солиштиради. Педагогик маҳоратини оширади.</p> <p>Ўқувчи:</p> <p>Матн билан мустақил ишлашни ўрганади. Ўз фикрини равшан баён қила олади. Шу мавзу асосида қўшимча материаллар топади, уларни ўрганади. Ўз фикри ва гуруҳ фикрини таҳлил қилиб, бир ечимга келиш малакасини ҳосил қилади.</p>

Ўқитувчи ўқитаётган фанининг ҳар бир мавзуси, ҳар бир дарс машғулоти бўйича тузган технологик харитаси, унга фанни яхлит ҳолда тасаввур этиб ёндашишга, тушунишига (ўқув йили бўйича), яхлит ўқув жараёнининг бошланиши, мақсадидан тортиб, эришиладиган натижасини кўра олишига ёрдам беради. Айниқса, технологик хаританинг ўқувчиларнинг имконияти ва эҳтиёжидан келиб чиққан ҳолда тузилиши, уни шахс сифатида таълимнинг марказига олиб чиқишга ва бу билан ўқитишнинг самарадолигини оширишга имконият беради.

Ўқув жараёнида ўқувчиларга шахс сифатида қаралиши, турли педагогик технологиялар ҳамда замонавий услубларнинг қўлланилиши, ўқувчиларнинг мустақил, эркин фикрлашга, изланишга, ҳар бир масалага ижодий ёндашиш, масъулиятни ҳис этиш, кичик тадқиқот ишларини олиб бориш, таҳлил қилиш, қўшимча адабиётлардан унумли фойдаланишга, энг асосийси, ўқишга, фанга, ўзи танлаган касбига бўлган қизиқишларини, шунингдек педагогга нисбатан ҳурматини кучайтиради.

Технологиялар хилма-хил бўлиб улар ўқувчиларда мантиқий, ақлий, ижодий, танқидий, мустақил фикрлашни шакллантиришга, қобилиятларини ривожлантиришга, рақобатбардош, етук мутахассис бўлишларига ҳамда касбий фазилатларни тарбиялашга ёрдам беради. Тавсия этилаётган технологик харитадан ҳар бир ўқитувчи унга ижодий ёндошган ҳолда ўзларининг технологик харитасини яратишлари мумкин.

ТИЛ ТАЪЛИМИДА ЯНГИ ПЕДАГОГИК ТЕХНОЛОГИЯЛАРНИНГ ЎРНИ

Жалолова Л., ф.ф.н. (АДУ)

Бугун ҳукуратимиз таълим олдига уйғун камол топган авлодни тарбиялаш, интеллектуал билим ва бойликка эга бўлган, маънан соғлом ёшларни тарбиялаш, таълим бериш сифатини тубдан яхшилаш вазифасини қўймоқда. Шу боис ҳам ўқувчи-талабаларда мустақил, мантиқий фикрлаш қобилиятини ўстириш, оғзаки ва ёзма нутқни ривожлантириш, уларда меҳнат фаолияти кўникмаларини шакллантиришда она тили фани мутахассислари ўзига хос роль ўйнайди.

Она тили таълимида қўлланиши мумкин бўлган ноъанавий усуллардан бири "Ўхшашликни топинг" усулидир. Бу усулни ўқувчилар дастлабки билимларга жуда оз даражада эга бўлган мавзунини ўрганаётганларида қўллаш фойдали бўлади. Янги мавзуларни ўқувчиларга анча таниш бўлган мавзулар билан таққослаш ушбу усулнинг моҳиятини белгилайди. Бу усулда дарс ўтказишдан мақсад ўқувчилар билимини ривожлантириш ва дарс жараёнида уларнинг фаоллигини ошириш ҳисобланади. Уни умумтаълим мактабларида, айниқса, 5-6-синфларда қўллаш тавсия

этилади. Бу усул ўқувчилар дастлабки билимларга эга бўлган ҳолларда самарали натижаларни беради. Чунки билимлар таққослаш, муқояса орқали яхши ўзлаштирилади. Дарсда ўтилган аввалги мавзуларга таяниб, янги мавзу билан қиёсланади, унинг ўзига хос хусусиятлари келтириб чиқарилади. Мазкур усулни қўллаш учун ўқитувчи олдиндан катта қоғоз варағида чизма тайёрлаб қўяди. Учта банд номи чизманинг чап томониغا юқоридан пастга қараб, ана шу жиҳатлар таққосланадиган хусусиятлар тўплами эса чизманинг юқоридаги қаторига ёзилади.

Фаолиятнинг дастлабки тури сифатида ўқувчилар иккита таниш жиҳатни муҳокама қиладилар ва ҳар бир банд бўйича семантик хусусиятларнинг ҳар бири тагига белгилар тизимини (+ "ҳа" учун, - "йўқ" учун) таклиф этадилар.

Сўнгра ўқиш, маъруза тинглаш ёки ўрганишнинг бошқа бирор бир турини бошлашдан олдин ҳам ўқувчилар мавзунинг семантик хусусиятлари учун белгилар тизимини таклиф этадилар (+ "ҳа" учун, - "йўқ" учун, ? - бу хусусиятга ишончлари комил эмаслигини кўрсатиш учун).

Мазкур ҳолда ўқитувчи ўқувчиларни, ҳатто ишончлари комил бўлмаган тақдирда ҳам, мавзуга доир тахминини айтишга мажбур қилади. Энди ўқувчилар ўқийдилар ёки бошқа бирор бир тарзда янги мавзунини тадқиқ қиладилар. Шундан сўнг улар билиб олганларини муҳокама қиладилар.

Аввалги мавзулар, масалан, от ва сифат сўз туркумлари бўлса, буларга хос грамматик белгилар жадвалнинг юқори қисми (горизонтал)га ёзиб қўйилади. От ва сифат сўз туркуми, деб юқоридан пастки (вертикал) қаторларга ёзилади. Ўқитувчи ўқувчилар билан биргаликда от ва сифат сўз туркумларининг грамматик хусусиятларини жадвалга белгилайди, уларнинг ўхшаш жиҳатларини аниқлайди. Сўнг жадвалга қўйилган белгилар ўқувчилар томонидан шарҳланади. Янги мавзу "Феъл сўз туркуми" ўқитувчи томонидан баён қилинганда, шу сўз туркумининг грамматик хусусиятларини ўқувчиларнинг ўзлари тадқиқ қиладилар ва дафтарига жадвалга зарур белгиларни қўядилар. Сўнгра бажарилган ишлар таққосланади ҳамда хаттахтадаги жадвал биргаликда тўлдирилади. Жадвал намунаси:

№	Сўз туркуми	Турланади	Тусланади	Эга	Кесим	Аниқловчи	Тўлдирувчи
1	От	+	-	+	+	+	+
2	Сифат	+	-	+	+	+	+
3	Феъл	-	+	-	+	-	-

Сўнгра кейинги фаолият сифатида ўқувчилар чизмага қайтадилар ва улар дастлабки фаолият тури вақтида амалга оширган белгиларни тасдиқлайдилар ёки уларга доир тузатишларни таклиф этадилар. Юқори синфларда эса сўз туркумлари тўлиқ ўтиб бўлингач, шу усулни қўллаш мақсадга мувофиқ ҳисобланади. Ўқувчиларга куйидаги чизма (диаграмма) берилиб, уни тўлдириш ва изоҳлаб бериш вазифаси юклатилади. Буни ҳар бир ўқувчи мустақил ҳолда бажариб, мисоллар асосида исботлаб бериши талаб этилади.

Сўз туркумлари	Тури		Маъноси							Морфологик хусусиятлари			Синтактик хусусиятлари											
	Сўз туркуми	Сўз туркуми	Мустақил сўз	Ёрдамчи сўз	Алоҳида	Нарса н.	Нарсан. белг.	Микдори	Талфиз. б.	Бошқ. с. т	ўрн. қўл	Иш-хар. белг. анг.	Иш-ҳарак. анг.	Ясалди	турланади	тусланади	Даража курсатади	Бошқ. с. т га ўтади	Эга	кесим	Аниқловчи	тўлдирувчи	ҳол	
От	+		+	-	-	+	-	-	-	-	-	-	+	+	-	-	-	+	+	+	+	+	+	+
Сифат	+		+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	+	-	+	+	+	+	+	+	+	+
Сон	+		+	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	+	-	-	+	+	+	+	+	+	+	+
Олмош				-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	-
Раши	+		+	-	-	-	-	-	-	-	+	-	+	-	+	+	+	-	-	-	-	-	-	+
Феъл	+		+	-	-	-	-	-	-	-	-	+	+	-	+	-	-	-	+	-	-	-	-	-

Ўқувчилар жадвалга ана шу тарзда тегишли белгиларни қўйишгач, "Феъл сўз туркуми" мавзусини муҳокама қиладилар. Сўнг жадвалдаги ўзлари қўйган белгиларнинг тўғри ёки нотўғри эканини текширадилар. Шу тариқа ўқувчининг сўз туркумлари бўйича олган билимлари даражасини синаш ва баҳолаш имкони юзага чиқади. Ҳар бир ўқувчига ушбу чизма (диаграмма) тайёр ҳолда берилиб, уни тўлдириш сўралса, вақтдан унумли фойдаланишга эришиш мумкин. Мазкур усул ўқувчилар хотирасининг кучайишига, эслаш қобилиятини ривожлантиришга, илмий мушоҳаданинг ошишига хизмат қилади.

ДАРС ЖАРАЁНИДА ЯНГИ ПЕДАГОГИК ТЕХНОЛОГИЯЛАРНИНГ ЎРНИ

Сатторова Х., Аннаева Л.
(Қашқадарё ВПКҚТМОИ)

Бугунги кунда таълим соҳасида олиб борилаётган кенг қўламли ислохотлар, таълим мазмунини такомиллаштиришга оид қабул қилинган ҳукумат қарорлари, таълимни ҳаёт билан боғлашни, ўқитиш самарадорлигини оширишни, тез тараққий этиб бораётган жамият учун ҳар томонлама ривожланган баркамол авлодни тарбиялаб етиштиришни талаб қилади.

Бу ўринда адабий таълим жараёнига янги педагогик технологияларнинг кириб келиши ва қўлланиши давр талаби билан бевосита боғлиқдир.

Янги педагогик технология таълимнинг маълум мақсадга йўналтирилган шакли, усули ва воситаларининг маҳсулидир. Кузатувлар шуни кўрсатадики, аксарият ҳолларда адабиёт ўқитувчиси дарс жараёнида фақат ўзи ишлайди, ўқувчилар эса кузатувчи бўлиб қолаверадилар. Таълимнинг бундай кўриниши ўқувчиларнинг ақлий тафаккурини ўстирмайди, фаоллигини оширмайди, таълим жараёнидаги ижодий фаолиятини сўндиради.

Адабий таълимда педагогик технологияларнинг асосий мақсади эса ўқитиш тизимида ўқувчини дарс жараёнининг марказига олиб чиқиш, ўқувчиларни ўқув материалларини шунчаки ёд олишларидан, автоматик тарзда такрорлашларидан узоклаштириб, мустақил ва ижодий фаолиятини ривожлантириш, дарснинг фаол иштирокчисига айлантиришдир. Шундагина ўқувчилар муҳим ҳаётий ютуқ ва муаммолар, ўтиладиган мавзуларнинг амалиётга татбиқи бўйича ўз фикрига эга бўлади, ўз нуқтаи назарини асослаб бера олади.

Чунки адабий таълим ва баркамол шахс тарбияси бир-бири билан узвий боғлиқ жараёндир. Мазкур жараёнда мантиқий фикрлаш, тасаввур қилиш, билиш фаолиятини ривожлантириш каби жиҳатлар муҳим аҳамиятга эга. Адабий таълим орқали ўқувчиларда шахсий дунёқараш ва эътиқод шаклланади. Бадиият ва фан қонуниятларини англаш, адабий таълимда белгиланган билим, кўникма ва малакаларни эгаллаш, фаолият йўналишидаги қийинчиликларни енгиш, яқка тартибда, жуфтликда ва гуруҳларда ишлаш каби методлар жараёнида ўқувчи шахс сифатида шаклланиб боради.

Адабий таълимда ўқитувчи интерфаол методлардан мавзуга мувофиқини танлай билиши муҳим ҳисобланади. Ўқитувчи интерфаол методлардан аввало оддийдан мураккабга ўтиш назариясига амал қилган ҳолда фойдаланмоғи лозим. Ушбу назарияга асосан дарс жараёнида қўлланаётган оддий методларга қуйидагиларни киритишимиз мумкин: кичик гуруҳларда ишлаш, жуфтликларда ишлаш,

жамоа билан ишлаш, "Ақлий ҳужум", "Кластер" усуллари. Мураккаб методлар қаторига БББ, маттни таҳлил қилиш, зигзаг, Вен диаграммаси, Резюме кабиларни киритиш мумкин.

Бугунги кун ўқитувчиси XXI аср қиёфасини ўзида тўла шакллантирган, ўз соҳаси эмас, балки фанлараро боғлианишни таъминлаш учун бутун бир соҳанинг билимдон эгаси, нутқи равон, изчил, гўзал адабий тилда сўзловчи, сўзи билан амали бир, жамиятда баркамол, эътиқоди бут, маънавий мафқураси, фикри ва зикри соғлом, баркамол фарзандларни тарбияловчи мукаммал инсон бўлмоғи лозим.

Шунингдек, илғор педагогик технология асосида ташкил этилган дарслар ўқувчиларни билимларининг яхлит ўзлаштирилишига ёрдам беради. Ўқувчи тафаккурини ўстиради, мустақил, ижодий фикрлашга ўргатади. Зеро, баркамол авлод тарбияси жамият маданий-маърифий тараққиётининг, миллат маънавий камолотининг муҳим белгисидир.

АДАБИЙ ТАЪЛИМДА ИЛҒОР ПЕДАГОГИК ТЕХНОЛОГИЯЛАРНИ ҚўЛЛАШ

**Дўстмуродова О., Юнусов А.
(Қашқадарё ВПКҚТМОИ)**

Педагогик технология шахсга таъсир кўрсатиш санъати маъносини англатса, адабиёт ҳам худди шу вазифани бажаради. Шунинг учун ҳам ўқитувчи-дарснинг ижодкори. У тайёр технологияларнинг оддий ижрочисига айланмаслиги, педагогик технологиялардан фойдаланган ҳолда ўзига хос йўлни излаши ва фаолиятга кириши лозим.

Ўқитувчининг рамзлар, ишоралар, шаъма, қочиримлар, истиоралардан фойдалана олиши, нутқ оҳангига, сўз жозибасига эътибор бериши ва ифодали ўқиш санъатини эгаллаганлиги, машғулотларни таъсирчан, қизиқарли тарзда ташкил этиши катта маҳоратни талаб этади. Бу таълимни технологиялашдир. Таълим технологияси эса педагогик фаолиятни, дарс жараёнини ташкил этиш ва олиб боришни тўлиқ амалга оширишдир. Шунинг учун ҳам адабиёт дарсларининг мақсад ва вазифалари доимо ўқитувчининг диққат марказида турмоғи керак.

Ўқитувчи ҳар бир асар матни юзасидан дарслиқда берилган савол-топшириқлар ёрдамида ҳар бир боланинг кашф этилишига имконият яратиши керак.

Ўқувчилар ўрганилилган асар қаҳрамонларининг ҳар бирида алоҳида инсонни кўришлари, улар табиатини ўрганиб, одамга хос яхши-ёмон хусусиятларни ўзлари мустақил кашф этишлари лозим.

Шу жиҳатдан ҳам адабиёт дарсларида ўқитувчи ўқувчиларга ўз хулосаларини ягона ҳукм тарзида сингдириши мумкин эмас, балки

ҳақиқатни излашга, топишга, ўз қарашлари, фикр-мулоҳазалари, эътирозлари бўлишига ундаши лозим. Бунинг учун ўқитувчи болаларни амалий фаолиятга йўналтириши, образга кириш, театлаштирилган кичик сахналар қуйиш, баҳс-мунозаралар уюштириш, саволлар қўя олиш, ўз фикрини эркин ифодалаш, баҳс-мунозара юритиш, мусобақалашиб маданиятини эгаллашларига имконият яратиши керак. Ўқитувчи ўқувчини ўзи билан тенг иштирокчи, ҳамкор сифатида кўриши, бола фикрларини ҳурмат қилиши, эшитиши, улар билан ҳисоблашиши, ўз фикрини ҳукм тарзида эмас, ўқувчилар фикри билан тенг даражада ўртага ташланиши муҳимдир.

Шунинг учун адабиёт ўқитувчиси қайси бир инновацион усулни қўллагани, унда мавзуга доир дарслик ва дарсликдан ташқари материаллардан усталик билан фойдаланмоғи, белгиланган мақсад билан натижа ўртасидаги фарқни имкон қадар қисқартириш йўллари изламоғи лозим. Педагогик технологияли дарсларда ўқувчини мустақил фикрлашга доир топшириқлардан кенг фойдаланиши мақсадга мувофиқдир. Масалан, фаолияти ўрганилган ижодкорлар ижоди юзасидан "Бир зумга бўлса-да, бир зум бўлса-да шоирнинг ўрнида бўлгим келади", "Асар муаллифи ўрнида бўлсам...", "Асар қаҳрамонлари тақдирини ўзгартиришга қодир бўлсам", "Агар... асари қаҳрамони бўлиб қолсам" мавзуларида оғзаки ва ёзма матнлар тузиш, баҳс-мунозаралар уюштириш кабилар шу топшириқлар сирасидандир.

Албатта, бу ўринда педагогик, психологик, методик, гигиеник жиҳатдан моҳирона тузилган, илғор педагогик технологияларга асосланган дарс ишланмалари муҳим ўрин тутди. Мақсадли лойиҳаланган, қайси синфда, қайси мавзуда ташкил этилишидан қатъий назар ҳар гал такрорланганда ҳам бир хил-муваффақиятли натижани кафолатлайдиган дарс андозалари ва қолиплари айна кунда адабий таълим ютуқлари омили саналади.

ХАЛҚ ОҒЗАКИ ИЖОДИНИНГ ЎҚУВЧИЛАР НУТҚИНИ ЎСТИРИШДАГИ ЎРНИ

**Бекназарова Х., Раҳмонов А.
(Қашқадарё ВПКҚТМОИ)**

Истиқлол боис бошқа соҳаларда бўлгани каби таълим тизимида ҳам кенг қамровли ислохотлар олиб борилмоқда. Ислохотлар моҳияти кўпроқ таълим мақсади ва мазмунининг янгиланиши билан ўлчанади.

Дарҳақиқат, бу янгиланишлар давлатнинг таълим олдида қўйган буюртмаси-ижодий тафаккур соҳибини етиштириш билан чамбарчас боғлиқдир. Мустақил ва ижодий фикрлайдиган, ўз фикрини тўғри, равон ифодалай олиш малака-ю кўникмасини шакллантириш таълимнинг барча турлари ва соҳалари учун бирдек тааллуқлидир.

Жумладан, "Умумий ўрта таълим тўғрисида"ги Низомда бошланғич таълим ... ўқув фаолиятининг асосий малака ва кўникмалари, ижодий фикрлаш, ўз-ўзини назорат қилиш уқуви ...асосларининг эгаллаб олинишига даъват этилганлиги таъкидланади. Бошланғич таълимнинг асосий принципларидан бири эса ўқувчилар нутқини ўстириш бўлиб, бу адабий таълим билан чамбарчас боғлиқдир. Нутқ ўстириш бошланғич синф она тили таълимига аниқ амалий йўналиш беради ва болаларни онгли ўқиш, ўқиганини равон қайта сўзлаб бериш ва ёзишга ўргатади.

Шу ўринда алоҳида таъкидлаш лозимки, ўқувчилар нутқини ўстиришда синфдан ташқари ўқиш дарсларининг талаб даражасида ташкил этилиши муҳим омил саналади.

Синфдан ташқари ўқиш дарсларини ташкил этишнинг самарали усуллари билан бири халқ оғзаки ижоди материалларига таянган ҳолда иш олиб боришдир. Ҳақиқатан ҳам, халқ оғзаки ижоди манбаларидан фойдаланиш болаларни бадиий-эстетик тарбиялашда муҳим аҳамият касб этади. Масалан, халқ оғзаки ижодидаги биргина эртақнинг ўзи болалар дунёқарашини бойитиш, савиясини кенгайтириш, нутқини ўстиришда беқиёс кучга эгадир. Дейлик, эртақ қахрамонлари-бўрининг ёвузлиги, тулкининг айёрлиги, қуённинг кўрқоқлиги, шернинг ботирлиги, итнинг вафодорлиги, мушукнинг чаққонлиги, чумолининг меҳнатсеварлиги каби тушунчалар болаларнинг маънавий оламига таъсир этади, улар бу қахрамонлар тимсолида эзгулик ва ёвузлик, яхшилик ва ёмонлик, нафосат ва қабоҳат ўртасидаги азалий кураш натижасини кўрадилар, улардан дастлабки хулосаларни олишга одатланадилар.

Тажрибалар эртақлар ўрганиладиган дарсларни саҳналаштирилган ҳолда ташкил этиш кутилган натижа беришини кўрсатмоқда. Фаол, эртақ қахрамонларини саҳнада акс эттиришга лаёқатли ўқувчилар билан ўтказилган алоҳида машғулотлар орқали эртақ саҳналаштирилади. Мазкур дарсга тайёргарлик ишлари синфнинг бошқа ўқувчиларидан сир тутилмоғи мақсадга мувофиқдир. Чунки репетиция машқларининг ўқувчилар ичида олиб борилиши эртақ ўрганиши режалаштирилган дарснинг улар учун зерикарли ва қизиқарсиз кечишига сабаб бўлиши мумкин. Ўқувчилар кўзидан сир ва пана тутилган саҳналаштирилган эртақ дарси талаб даражасида тайёрланса, бу дарс улар учун ҳақиқий мўъжиза ва фавқулодда кашфиёт саналишини тажрибалар исботлайди. Чунки эртақ воқеалари болаларнинг кўз олдида жонли ҳолда рўй беради. Сававур кузатув билан уйғунлашади. Саҳна қисмидан кейин бир неча ўқувчиларнинг эртақ ҳақидаги фикр-мулоҳазалари эшитилади. Албатта, бунда уй иши сифатида эртақ мазмунини оила аъзоларига сўзлаб бериш топшириғининг берилиши мақсадга мувофиқдир.

Бундан ташқари ўқувчилар ўртасида эртақлар бўйича "Мен ... эртаги қахрамони бўлиб қолсам", "Мен эртақчи бўлсам", "Меним севимли эртагим" мавзусида суҳбат ва савол-жавобларнинг ташкил этилиши ҳам кутилган натижани беради. Шу билан бирга халқ оғзаки ижоди намуналаридан мақол, топишмоқ ва тез айтишлар ҳам болаларда топқирлик, тезкорлик, мулоҳазалилик сифатларини қарор топтиришга ва шу орқали улар нутқини ўстиришга ёрдам беради. Бунда эса ўқитувчига синфда ташкил этилган "Синф кутубхонаси" энг яқин кўмакчи саналади.

ЎҚИТУВЧИ НУТҚИ АДАБИЙ ТАЪЛИМ САМАРАДОРЛИГИ ОМИЛИ СИФАТИДА

**Жиловов Ж., Абдиев Ж.
(Қашқадарё ВПКҚТМОИ)**

Бугунги кунда хоҳ анъанавий методлар қўлланиладими, хоҳ на-анъанавий усуллар татбиқ этиладими, ўқувчини таълим субъектига айлантириш масаласини диққат марказидан қочирмаслик зарур. Зеро, ўқитувчи билан ўқувчиларнинг таълим жараёнидаги маълум маънода тенг мавқеи, ҳамкорлиги икки ўртадаги самимий муносабат, ўзаро ҳурмат, ишончли мулоқот натижаси, ўқитувчининг бошқарув маҳорати билан белгиланади. Бу маҳорат тушунтириш қобилияти, ўқувчиларни камолот сари йўналтира билиш лаёқати, маслаҳат бериш ва назорат қилишнинг бақамти жорий этилишида яққол намоён бўлади.

Ўқитувчи самарадорликка эришиш учун таълим методларининг моҳияти, уларнинг таснифини билибгина қолмай, уларни жорий этишнинг хусусиятларини ҳам эгаллаб олиши лозим. Бунда гап ўқитувчининг сўзига бориб тақалади. Ўқитувчининг сўзи метод сифатида ҳам, дарсни олиб бориш усули сифатида ҳам турли хил ўқув ва тарбиявий вазифаларни бажаради: ўрганилаётган ҳодисаларнинг моҳиятини очиб бериш; билимларни амалда қўллашга ўргатиш; қизиқарли ва муҳим фактлар ҳақида ҳикоя қилиш ва бошқа шу кабилар учун қўлланади.

Ўқитувчи ўз сўзи билан ўқувчиларга билим берибгина қолмай, ўқувчиларга сўзлаш намунасини кўрсатиш йўли билан мулоқотга ўргатади. Шунинг учун ўқитувчининг сўзи ўқувчилар жавоб бериши лозим бўлган оғзаки баён яратиш талабларига жавоб бериши, бирор ахборотни етказиш намунасини бериши, бирор қонидани қандай далиллаш кераклигини кўрсатиши, қандай қилиб хулоса чиқариш ва умумлашмаларга келишга ўргатиши даркор. Ўқитувчи билимларни маълум қилишга эмас, балки билимдан қандай фойдаланиш, уни нима учун билиш кераклигини эслатиб бориши лозим: ҳаётда хато қилмаслик учун қахрамони эслаб қолиш керак ва ҳоказо.

Ўқитувчининг сўзи ўқувчиларнинг ақлий соҳасига таъсир кўрсатибгина қолмай, ҳиссий жиҳатларига ҳам асосланиши лозим. Ёрқин ифодалар жонли кўрсатмалilik билан қўшиб олиб борилса тегишли туйғуларни уйғотиши мумкин.

Ўқитувчининг сўзи дарснинг турли босқичларида жорий этилади: лекция, ўқитувчининг ўзи ҳақидаги ҳикояси, тушунтириш монологи, изоҳлар; инструктаж, якуний ва баҳо берувчи фикр баён қилиш ва ҳоказо.

Ўқитувчининг баён методи ўқитувчи ва ўқувчиларнинг мулоқот шаклигина бўлиб қолмай, ўқитувчидан махсус билим ва малакаларни ҳам талаб этади.

БАДИИЙ ИЖОД ВА ТАЪЛИМ-ТАРБИЯ МАСЪУЛИЯТИ

(Асқад Мухтор асарлари мисолида)

Йўлдошев Б., (Қашқадарё ВПҚҚТМОИ)

Таниқли ёзувчи Асқад Мухтор ёш авлодга атаб ёзилган "Ёш дўстларимга" деган таълим-тарбия ва бадиий ижод ҳақида баҳс этувчи адабий-ахлоқий суҳбатлар, хотира-тажрибалар, публицистика ва адабий-эстетик мақолалардан ташкил топган китобнинг ҳам муаллифидир.

Асқад Мухтор ўзининг ёш ўқувчи - дўстлари билан суҳбат қураган, энг аввало уларнинг диққат эътиборини бадиий ижод психологияси, ижодкорнинг дахлсиз дунёси ҳақидаги масалаларга ва истеъдодли шахс ижодининг ҳеч бир ўлчамларга сиғмайдиган томонларига қаратади, улар олдига саволлар қўяди ва баҳсни кўпроқ бадиий адабиётнинг ўқувчини ўйлатадиган, туйғулар ва кечинмаларни чуқур ҳис қилишга одатлантирадиган томонларига қаратади.

Асқад Мухторнинг фикрича, чинакам бадиий сўз таъмини ҳис қилиш ўқувчини мустақил фикрлашга ундайди, олам гўзаллигини янада теранроқ идрок этишга йўллайди.

Асқад Мухтор адабиётшуносликдаги "прототип" деган сўз жуда шартли тушунча эканлигини қайд этиб, буни жуда ҳам луғавий маънода тушунмаслик керак, биттагина соф прототип ҳеч қачон бўлмайди. Яъни ёзувчи ўз қаҳрамонининг ички дунёси, ташқи қиёфаси, ҳаёти ва барча саргузаштларини ҳеч қачон ҳаётдаги битта шахсдан кўчириб ололмайди, акс ҳолда менинг Очил бувам дунёга келмасди, образ ҳамма вақт фокус нуқтасидир, дея ёшларни адабиёт сирларидан воқиф этишга қаратилган фикрлари диққатга сазовордир.

Китобдаги аксарият мақолалари бадиий адабиётнинг энг эзгу, жаҳоншумул вазифаларидан бири инсоннинг ўз-ўзини англашга ундаши, баркамол авлод тарбиясида адабиётнинг беқиёс ўрни масалалари устида баҳс этуви билан ажралиб туради.

Асқад Мухторнинг Зулфия ҳақидаги "Гавҳар қатра" деб номланувчи мақолалари ўқувчилар маънавиятини шакллантириш, ёшларга адабий таълим бериш борасида айна кунларда ҳам долзарб.

Мақолада, энг аввало, "Қатра" шеърининг нозиктаъб таҳлили берилади. Шу асосда шоиранинг гул рангли буёқларда ёрқин бир дардни-инсонийликни бера олиш маҳорати ҳақида баҳс юритилади. Шоиранинг руҳий ҳолатидаги чексиз самимият, шодлик, қолаверса, фожиавий ҳолатларга ҳам ўта сезgirлик билан ташбеҳлар топа олиши чуқур идрок этилади.

Хуллас, Асқад Мухторнинг адабий-эстетик қарашлари, илмий-назарий фикрлари ниҳоятда теранлиги ва умумлаштирувчи фазилатларга бойлиги билан ажралиб туради. Биз бу ҳақида илмий анжуманда янада батафсилроқ фикр-мулоҳазалар юритишга ҳаракат қиламиз.

ONA TILI DARSLARIDA ILG'OR PEDAGOGIK TEXNOLOGIYA ASOSIDA EKOLOGIK TARBIIYA BERISH TAJRIBASIDAN **Qurbonova X., p.f.n. (NavDPI)**

Fan-texnika taraqqiyoti yuqori darajada rivojlanib borayotgan bir davrda ekologiya masalasi yer yuzining hamma burchaklarida asosiy muammo bo'lib kelmoqda. Demak, ekologiya muammosi milliy xavfsizlikka qarshi yashirin tahdidlardan biridir.

Darhaqiqat, insoniyat doimo tabiat qo'nyida faoliyat ko'rsatadi, u bilan uzluksiz munosabatda bo'ladi. Bu faoliyat oqilona tashkil etilmasa, tabiat uchun muammolar keltirib chiqaradi. Xuddi shu muammo-ekologik muammodir. XX asrning ikkinchi yarmidan tabiatni muhofaza qilish-ekologik muammo global (sayyoraviy, dunyoviy) muammoga aylandi.

Ona tili ta'limi jarayonida ekologik tarbiya berish sun'iy ravishda emas, balki o'ziga xos xususiyatni va har bir fikrni tatbiq etish uslublarini puxta, aniq bilib olgan taqdirdagina samarali bo'ladi. Shuningdek, ona tili darsliklarida ekologik tarbiyani o'ziga mujassam etgan mashqlar, matnlar juda ko'plab berilgan. Masalan 5-sinf (N.Mahmudov va boshqalar 2004-yil) darsligida (52-114-116-118-155-156-264... kabi) 8-sinflarda (M.Qodirov, H.Ne'matov va boshqalar) (64,89,96-108-159-230-255-mashqlar kabilar) 9-sinflarda N.Mahmudov A.Nurmonov (72-223-mashqlar kabi)

Quyida 8-sinf ona tili darsida o'quvchilarga ekologik tarbiyani ilg'or pedagogik texnologiya asosida o'tish usullari ko'rsatilgan dars o'tish namunasini havola etamiz.

Darsning mavzusi: Sifatlovchi aniqlovchi.

Darsning maqsadi:

-gap bo'laklari bo'yicha olgan bilimlarini mustahkamlash;

-sifatlovchi aniqlovchi haqida ma'lumot berish;

-ijodiy va mustaqil fikrlashga o'rgatish;
-o'quvchilarga ekologik tarbiya berish, serunum yer, beg`ubor havoni asrash ruhida tarbiyalash.

Darsning material va jihozlari;

ona tili darsligi, jadvallar, rasmlar, video tasmlar, doska kartochkalar

Darsning asosiy tushuncha va atamalari:

nabodot olami, musaffo osmon, ekologik muammo.

Darsning blok-chizmasi

I. Tashkiliy ishlar

Muz yorar o'tkazish (o'quvchilar diqqatini darsga jalb etish)

II. Yangi mavzu

Guruhlarda ishlash

1.Matn yaratish. 2.Matn asosida savollar tuzish. 3.Tezkor savollar tuzish. 4. Mashq bajarish 5.Ekologiyaga oid hadislar ustida ishlash. 6.Klaster usulini o'tkazish

IV. Darsni yakunlash

Matn yaratish. Har bir guruh a'zolari "Ekologiya" mavzusi bo'yicha matn yaratadi

1-guruh matni.

Ekologik muammolar-insoniyatning tabiatga ko'rsatgan salbiy ta'siri natijasida kelib chiqqan muammolardir. Bularga suvning ifloslanishi, atmosfera havosining ifloslanishi, tuproqning ifloslanishi, Orol muammosi kiradi. XIX-XX asrga kelib, Fan, texnika, sanoat, ishlab chiqarish keskin rivojlandi. Insoniyat tropik o'rmonlar o'rniga zavod, fabrikalar, temir yo'llar yaratish natijasida atmosfera havosi suv, tuproq ifloslandi, ana shular oqibatida ekologik muammolar kelib chiqdi.

Orol dengiziga daryolardan qo'yiladigan suvning kamayishi bu dengiz suvining qurib borishiga sabab bo'ldi. Bu esa Markaziy Osiyoda ekologik muammolar kelib chiqishining yaqqol misolidir.

Tuproq tabiatning eng muhim boyligi bo'lib, Yer po'stining eng ustki g'ovak, unumdor qismidir. Tuproq xalqning bebaho boyligi, unda oziq-ovqatlarimiz, kiyim-kechagimiz uchun xom ashyolar yetkaziladi. Tuproqni muhofaza qilish uchun uni erroziyadan saqlash, sho'rini yuvish, atmosferadan tuproq ustiga har xil zarrachalar tushushini oldini olishimiz lozim.

2-guruh matni.

Atmosfera havosi zavod va fabrikalardan chiqadigan chiqindi gaz, transport vositalarining harakati natijasida, qurilish maydonlaridan chiqadigan chang va tutunlar bilan ifloslanadi.

Bularni oldini olish uchun zavod va fabrikalardan chiqadigan chiqindi gazlar qayta ishlanishi, zararsizlanishi lozim.

O'simliklar dunyosi atmosfera havosini tozalashda katta rol o'ynaydi. Ular havodagi karbonat angidridni yutib, o'zlaridan havoga kislorod chiqaradilar. Barglari ham yil davomida havodagi chang va turli gazlarni

o'ziga tutib qoladi.

3-guruh matni.

Suv - yer sharidagi barcha organizmlarning hayoti uchun zarur bo'lgan muhim mineraldir. Suv va suv resurslarining ifloslanishi deyilganda birinchi navbatda insonning salbiy faoliyatini ko'z oldimizga keltirishimiz lozim.

Sanoat korxonalaridan, maishiy xo'jalik korxonalaridan chiqadigan iflos oqava suvlar va hokazolar ta'sirida suv ifloslantirilmoqda. Uni muhofaza qilish uchun birinchi navbatda tarbiya katta rol o'ynaydi. Tuproqning ifloslanishi, suvning ifloslanishi, atmosfera havosining ifloslanishi bizning eng asosiy ekologik muammomizdir.

Barcha korxonalar va tashkilotlar oqava suvlarni daryolarga oqizmasligi, havoga har xil gazlarni chiqarmasligi chiqindi gazlarni qayta ishlashni amalga oshirishi, yerlarga normasidan ko'p mineral o'g'itlar solinmasligi bu muammolarni oldini olishimizga yordam beradi. Eng asosiysi, aholida ekologik madaniyatni kuchaytirishdir. O'quvchilar avvalo kelajakda tabiatga ozor yetmasligi uchun ular ekologiyaga doir bilimlar bilan qurollanishlari kerak. Hozirdanoq bo'sh vaqtlarida "Yashil soqchilar" to'garagi tashkil etilib, o'z mahalla, maktablari hovlisini toza tutishi, tabiatga ozor yetkazuvchilarga qarshi kurashish, mahallalar obodonchiligiga o'z hissalarini qo'shish kerak. Shu orqali o'quvchilarda ekologik madaniyat ham shakllanib boradi.

Yaratilgan matnlar mazmuni tahlil qilinadi va baholanadi.

Tuzilgan matnlar almashtiriladi. Masalan, 1-guruh a'zolari tuzgan matnni, 2-guruh a'zolari, 2-guruh a'zolari tuzgan matnni 3-guruh, 3-guruh a'zolari tuzgan matnni 1-guruh a'zolari o'qib tahlil qilib savollar tuzishadi.

Bu savollar quyidagichadir:

2-guruh tuzgan savollar.

1. Ekologik muammolar deganda nimalarni tushunasiz?

2. Ekologik muammolarni keltirib chiqaruvchi sabablar, misollar keltiring?

3. Tuproq resurslari va uni muhofaza qilish to'g'risida tushuncha bering?

Bu savollarga 1-guruh a'zolari quyidagicha javob yozishlari kerak.

3-guruh tuzgan savollar.

1. Atmosfera havosining ifloslanishi to'g'risida nimalar bilasiz?

2. Atmosfera havosi ifloslanishni oldini olish mumkinmi?

3. O'simliklarni havoni tozalashdagi rolini tushuntiring?

1-guruh tuzgan savollari.

1. Suvning ifloslanishi va uni muhofaza qilish.

2. Ekologik muammolarni oldini olish mumkinmi?

Ekologik muammolarni bartaraf etishda o'quvchilar roli nimalardan iborat?

Guruh o'quvchilari olgan bilimlarini yanada mustahkamlash uchun tezkor savollarga jalb etiladi. O'qituvchi har xil guruh uchun alohida

savollar berib, javobini tahlil qilib boardi, g'olib guruhni aniqlaydi. Bu quyidagi savollardir:

1-guruh uchun.

- 1) Qay bir gulni bahor darakchisi deymiz? (boychechak)
- 2) Qaysi jonivor "Sahro kemasi" nomini olgan? (tuya)
- 3) Qaysi gul suvda o'sadi? (nilufar)
- 4) Qaysi hasharotlar eng kam umr ko'radi? (kapalak)
- 5) Qaysi qush bir oyoqda turadi? (laylak)
- 6) Yoz kunlari qaysi daraxt tagida uxlab bo'lmaydi? (yong'oq)

2-guruh uchun savoliar

- 1) Hayotini yer ostida kechiradigan foydali jonivor? (chuvalchang)
- 2) Suvda suzadigan eng katta baliq? (kit)
- 3) Birinchi qor dastlab qayerda tushadi? (toqqa)
- 4) Quruqlikdagi eng katta hayvon? (fil)
- 5) Inson tanasining necha foizini suv tashkil etadi? (70%)
- 6) Eng toza ko'l qaysi ko'l hsoblanadi? (baykal)

3-guruh uchun savollar

- 1) Sayyoramizdagi qaysi qatlam suvli qatlam hisoblanadi? (gidrosfera)
- 2) Qaysi o'simlik suvda yaxshi o'sadi? (qamish)
- 3) O'simlik nima bilan nafas oladi? (kislorod bilan)
- 4) Daraxt va boshqa o'simliklar bargi nima sababdan yashil? (xlороfill pigmenti borligi uchun)
- 5) Eng yirik gul? (Rafleziya Arnoldi)
- 6) eng baland daraxt? (Avstraliya evkolypti 150 m)

Savol-javob tugagach, o'qituvchi g'olib guruhni aniqlaydi. 8-sinfda darsligida berilgan 159-230-255-mashqlarni bajarish.

O'qituvchi: Ekologik muammo bugungi muammo emas, balki qadimgi ajdodlarimiz ham atrof muhitni muhofaza qilishga katta e'tibor berganlar. Ekologiya to'g'risida qimmatli fikrlar Zardushtiyar dinining kitobi Avestoda ham keltirilgan. Shunindek, hadislarda ham ekologiya masalalari keng yoritilgan. Hozir ekologiyaga oid hodisalardan namunalar keltirib tahlil qilamiz.

1. Dehqonchilik bilan shug'ullaninglar. Dehqonchilik muborak kasbdir. Unga qo'riqchilarni ko'paytiring.
2. Ekmoq niyatida qo'lingizda ko'chat turgan paytda, behosdan qiyomat-qoin bo'lishi aniq bo'lganida ham ulgursangiz ularni ekib qo'yavering.
3. Beshta yomon hayvon bor. Ular hajda ham, tashqarida ham o'ldirilaveradi.

1. Ilon. 2. Olaqarg'a. 3. Sichqon. 4. Qutirgan it. 5. Kalxat.

4. Kishilarga soya beruvchi daraxtni kesgan kishi boshi bilan do'zaxga tashlanadi.

O'rganilgan ma'lumotlar bo'yicha ekologik muammolarni keltirib chiqaradigan sabablar o'quvchilar bilan klaster metodi yordamida

guruhlarga bo'linib, aniqlanadi.

1-guruh. Havoning ifloslanishi.

2-guruh. Ozon qatlamining yemirilishi.

3-guruh. Chuchuk suv muammosi hamda taqchilligi.

Yuqoridagi muammolarni quyida sabablardan ajratib topadilar.

1. Komik kemalarning urilishi. 2. Reaktiv samolyotlarni ko'plab uchirilishi. 3. Orol suvining kamayib ketishi. 4. Transport vositalaridan chiqadigan gazlar. 5. Zavod va fabrikalardan chiqadigan chiqindi gazlar. 6. Xolodilnik (sovutgich) va muzlatgich (konditsioner) zavodlarida freon ishlatilishi. 7. Sanoat korxonalari chiqindilarining suvga oqizilishi. 8. Chuchuk suvning isrof etilishi. 9. Xazonlarning yoqilishi. 10. Aholining mafalliy chiqindilari. 11. Shaxta va konlarda rudani tozalash. 12. O'rmonlar maydonini kamayishi. 13. Aholi sonining oshib borishi. 14. Cho'llarning o'zlashtirilishi. 15. Shaharning kengayishi. 16. Sovuq quroilar ishlab chiqarilishi va sinalishi.

Demak, xulosa qilib aytganda ekologik muammo butun dunyo xalqini uylantiradigan muammodir. Har bir inson o'zi yashayotgan joyini va yashayotgan qishlog'ini hududini tabiatini asrab avaylashi kerak.

Darsda o'qituvchi o'quvchilar qiyналgan masalalarni yoritib beradi. Faol o'quvchilarni baholaydi, taqdirlaydi, uyga vazifa berib bugungi darsga yakun yasaydi. Bunday darslar o'quvchini mustaqil fikrlaydigan ma'naviyatli komil insonlar sifatida shakllantirish bilan bir qatorda ularda ekologik madaniyatni ham tarkib topdiradi.

ОНА ТИЛИ ДАРСЛАРИНИ МУНОЗАРА ТАРЗИДА ТАШКИЛ ЭТИШ УСУЛЛАРИ

Баратова Н., катта ўқитувчи (НавДПИ)

Она тилидан янги педагогик технологиянинг моҳияти ижодий тафаккур соҳибини тарбиялашга қаратилган экан, нафақат таълим мазмуни, балки ўқиш усулини ҳам шунга қараб буришга тўғри келади. Бунинг учун она тили машғулотларининг мунозара, семинар, сиртки саёҳат тарзида ташкил этиш, такрорлаш машғулотларини "Топқирлар беллашуви" тарзида ўтказиш, ўйин топшириқларидан кенгроқ фойдаланиш яхши самара кўрсатади. Чунки дарснинг бу шакллари ўқувчини таълим жараёнининг субъектига айлантиради; уни кузатиш, изланиш, танлаш, тавсифлаш, саралаш, қиёслаш, ўхшашлик ва фарқлар асосида гуруҳлаш ҳукм ва хулосалар чиқаришга ундайди.

I. Она тили дарсларини мунозара тарзида ташкил этиш.

Она тили машғулотларида ўқувчини таълим жараёнининг субъектига айлантиришнинг муҳим чораларидан бири уларни мунозарага жалб қилишдир. Бу дарсларнинг моҳияти шундаки, баҳс-мунозара мавзуси олдиндан ўқувчиларга маълум қилиниб, дарсга тайёрла-

ниш йўллари юзасидан маслаҳатлар берилди.

Дарс машғулотлари мунозаранинг мақсади ва унинг ўтказилиш тартибини тушунтириш билан бошланади. Ўқитувчи савол-жавоб тартибини тушунтиради. Мунозара саволлари ўқитувчи томонидан ҳам, ўқувчилар томонидан ҳам тузилиши мумкин Масалан, "Олинма сўзлар" мавзуси юзасидан қуйидаги саволлар танланиши мумкин:

1. Бошқа тиллардан сўз олиш зарурми?

2. Айрим ҳолларда рус тили ва рус тили орқали бошқа тиллардан кирган сўзларни ўзбекчалаштириш борасида уринишлар бор. Ҳамма сўзларни ҳам ўзбекчалаштириб бўладими?

3. Ҳозирги ижтимоий - иқтисодий шароитда бошқа тиллардан сўз олмасликнинг иложи борми?

Мунозара дарсининг муҳим талаби ўқувчиларга ўз фикрини баён қилиш эркинлигини беришдир.

Юқоридаги саволларнинг ҳар бири ўқувчилардан фикрлашни, ўз нуқтаи назарини баён қилишни талаб қилади.

Дарс бир гуруҳ ўқувчиларнинг ўз нуқтаи назарларини баён қилишга айланиб қолмаслиги учун барча ўқувчиларнинг реал ўқув имкониятини ҳисобга олиш лозим. Синфда ўқувчиларнинг умумий ўзлаштириш даражасига қараб мунозара учун саволларни соддалаштириш ёки мураккаблаштириш лозим.

II. Она тилидан сиртқи саёҳат дарслари.

Сиртқи саёҳат машғулотлари ўқувчилар муайян бир мавзу юзасидан билим, малака ва кўникмалар ҳосил қилганларидан кейин ўтказилади. Улар ўқитувчи раҳбарлигида "Билимлар мамлакатига" саёҳат қилиб йўлларида дуч келган турли ўқув қийинчиликларини бартараф этадилар. Бу қийинчиликларни енгган, яъни ўқув топшириқларини мустақил бажарган ўқувчиларга баллар қўйиб борилади. Топшириқларни тез ва тўғри бажарган ўқувчилар саёҳатни давом эттирадилар.

Топшириқлар "Она тили" дарсликларидан танланиши ҳам, ўқитувчи томонидан тузилиши ҳам мумкин. Масалан, "Сифатларнинг маъно гуруҳлари оламига саёҳат" дарсида қуйидаги топшириқлар ўқувчилар ҳукмига ҳавола этилиши мумкин:

1-топшириқ. Берилган сифатларни маъносига қараб 1) ранг-тус сифатлари; 2) белги-хусусият сифатлари; 3) маза-таъм сифатлари; 4) шакл-ҳажм сифатлари каби гуруҳларга ажратинг. Ҳосил бўлган гуруҳларни мустақил давом эттиринг.

Оқ, қизил, ол, сарғиш, кўкимтир, ноформон, жигарранг; чучук шўр, нордон, тахир, қўланса; гавдали, новча, семиз, бақалок, пакана; тор, ширинсухан, камгап, ясси, кенг, дум-думалок,

2-топшириқ. Партадошингиз билан сифатларни ўз ва кўчма маънода қўллаш бўйича беллашинг.

Биринчи ўқувчи: ачиқ шўрва, бемаза қовун, нордон мастава,

қизил кўйлак ва ҳоказо.

Иккинчи ўқувчи: аччиқ гап, бемаза иш, нордон пичинг, қизил юз каби.

3-топшириқ. "Предмет номи -ранч" қолипли бешта қўшма сифат ҳосил қилинг.

Намуна: ҳаворанг, фирузаранг, осмонранг

4-топшириқ. "Камалак" мавзусида матн яратинг. Дарснинг охирида ҳар бир ўқувчининг саёҳатда тўплаган баллари эълон қилинади.

III. "Топшириқлар беллашуви" дарси.

Катта мавзулар юзасидан такрорлаш ёки маълум бир бўлим ўрганилгандан кейин такрорлаш дарсини "Топшириқлар беллашуви" тарзида ташкил этиш машғулотнинг қизиқарли ўтишини таъминловчи воситадир. Дарсни ташкил этиш тартиби:

Мих атрофида айланувчи фонера доира (диаметри 30 см) тайёрланади ва 16 қисмга ажратилади. У 1,2,3....16 деб рақамланади. Бу доира иккинчи диаметри каттароқ (40 см) доира ичига жойлаштирилади. Катта доиранинг юқориси ва пастидан кичик доира томон йўналтирилган икки йўналиш чизиги тортилади.

Синф ўқувчилари 5-6 гуруҳга бўлиниб дарсга тайёргарлик кўришади. Улар ўрганилган мавзу ёки бўлим юзасидан 16 тадан савол-топшириқ тузиб, 16 та хат жилдга кўяди ҳамда уларни 1,2,3,.....16 деб рақамлайди.

Гуруҳларнинг ўйинга кириш навбати куръа ташлаш билан белгиланади. Дастлаб биринчи навбатни олган гуруҳ жавоб беради, голиб гуруҳ кейинги гуруҳлар билан ўйинни давом эттиради.

АДАБИЙ ТАЪЛИМГА ИЛМИЙ МЕТОДИК ҲАМДА ТЕХНОЛОГИК ЁНДАШУВ ТАМОЙИЛЛАРИ

Атамуродова Р., ўқитувчи (ЖДПИ)

Адабий таълимнинг замонавийлик тамойили ҳам технологик, ҳам муаммоли изланишга оид ёндашувни тақозо этади. Лекин уларни ўз ўрнида, аниқ мақсад асосида қўллаш лозим. Шунинг таъкидлаш жоизки, маълум шароитларда бир мавзунинг муаммоли таълим усулида, иккинчисини тадқиқот усулида ўзлаштириш қулайдир.

Педагогикада таълимнинг изланувчан тизимли ёндашув тамойили ўқувчиларнинг мустақил ўрганишлари лозим бўлган мавзунинг изланувчанлик ва ижодкорлик қобилиятларига таяниб ўзлаштиришларини ташкил қилишдан, репродуктив методнинг янги усулларини яратиш қобилиятларини, шахсий идрокини ривожлантиришдан иборат эканлиги олимлар томонидан алоҳида таъкидланган. Муаммоли изланишга оид ёндашувда ўқув фаолияти учун ўзгача ижодий муҳит ҳосил қилиниши; бу ёндашувнинг самара бе-

риши учун ўқувчилар мавзу билан олдиндан пухта танишган бўлишлари зарурлиги; шундагина улар ўша мавзуга эркин ёндаша олишлари ҳам бот-бот эслатилади.

Шоир Абдулла Орипов ҳаёти ва ижодини ўргатишда айна жараёни ташкил этишнинг технологик усуллари сифатида куйидагиларни тавсия қиламиз:

— ижодкор таржимаи ҳолига оид ўқувчилар учун аҳамиятли бўлган қизиқ муаммони ўртага ташлаш;

— ижодкор асарлари асосида баҳс-мунозарага туртки берувчи фикрларни уйғотиб, қарама-қаршилиқни бўрттириб, танқидий мулоҳазаларга кенг ўрин бериш;

— таълимни қўйилган муаммодан келиб чиқиб, ижодий ташкил этиш.

Педагог ва ўқувчиларнинг ҳамкорлигида нафақат янги билимлар ўзлаштирилади, балки бунда ўқувчининг кашфиётлар қилиши учун шароит яратилади. Бундай фаолият ўқувчи учун алоҳида шахсий қадриятга эга.

Педагогик технологиянинг ўзига хос хусусияти шундан иборатки, унда ўқув мақсадларига эришини кафолатлайдиган ўқув жараёни лойиҳалаштирилади ва амалга оширилади. Лойиҳа асосида ўқитувчи ва ўқувчиларнинг келажакда биргаликда амалга ошириладиган фаолияти ётади. Таълим технологияси ғоясида мақсадга йўналтирилганлик, оралиқ натижаларни ташхисли текшириб бориш, таълимни алоҳида ўқитиш босқичларига ажратиш каби усуллар ўз аксини топган.

Кенг кўламда амалга оширилаётган таълим ислохотлари илғор технологияларни ўрганиш ва ўқув-тарбия жараёнига жорий этишни замон талаби даражасига кўтарди. Бу ўз навбатида, педагоглардан таълим соҳасига технологик ёндашувни татбиқ этиш ва педагогик технология усулини Ўзбекистоннинг миллий, маънавий, маданий хусусиятларини, тарихий анъаналарини ҳисобга олган ҳолда қўллашни талаб қилади. Агар бу ёндашув ўз ўрнида, мақсадга мувофиқ тарзда қўлланса, ўқув тарбиявий ишлар самарадорлиги анча юқори бўлади. Педагогик технология таркибига асосан куйидагилар киради:

— таълимнинг умумий мақсади ва мазмунида муҳим масалаларнинг қўйилиши;

— умумий мақсаддан аниқ мақсадга ўтиш;

— таълим мақсадларини назорат топшириқларига айлаштириш орқали ўқувчиларнинг билим даражаларини дастлабки баҳолаш;

— ўқув тадбирлари мажмуаси (бу босқичда ўқувчилар билан мулоқот асосида таълимга жорий тузатишлар киритиш мумкин);

— натижани баҳолаш. Буларнинг ҳар бири педагогик технологиянинг қулайлаштирилган тизимидир. Бу тизимдан фойдаланиб,

шоир ҳаёти ва ижодини умумтаълим босқичида узвийликда, тизимли курс сифатида ўргатиш кўзда тутилади.

Дарҳақиқат, адабий таълим самарадорлигини таъминловчи технологиялар Давлат таълим стандартида белгиланган билим, кўникма ва малакаларнинг минимум даражалари ўқувчилар томонидан кам жисмоний куч ва вақт сарфлаш ҳисобига пухта ўзлаштирилишини таъминловчи фаолият мазмуни бўлиб, унда энг мақбул, самарали шакл, метод ва воситалар ўз аксини топган бўлиши зарур.

А.Ориповнинг "Соҳибқирон" драматик достонини ана шу йўналишда таҳлил қилишни қуйидаги шаклда тавсия қиламиз:

Достонга қамраб олинган реал ҳодисалар таянч манба сифатида танланиб, Амир Ҳусайн, Боязид Елдириим, Бибиҳоним, Улуғбек, Хонзодабегим, Улжой Туркон, ибн Арабшоҳ, Ҳофиз Шерозий, Аҳмад Яссавий, Испания элчиси Клавихо сингари тарихий шахслар образларини ҳам киритганки, улар муайян воқеалар ичида Соҳибқирон қиёфасини очишга хизмат қилади. Драмада тарих ҳақиқатига мувофиқ баҳс-мунозаралар, мулоқотлар орқали Соҳибқироннинг адолатга садоқати, беқиёс инсонпарвар, юртпарвар зот бўлгани жонлантирилган. Ўтмиш ҳодисаларини мавжуд ҳақиқати билан бу тарзда бадиий манзаралантириш эса таъсирчанликка эришишнинг энг самарали йўли саналади. Шу сасосда Амир Темур ўз хатти-ҳаракатини ҳаммиша таҳлилу тафтиш этадиган, "Куч адолатда!" шиорига содиқ қолиб, ҳар ишда адолатга суяниб атрофдагилар билан маслаҳатлашадиган, донишманд сифтида гавдаланади.

"Бирор мушкул муаммони ҳал этар бўлсам,

Кенгаш қилдик аҳли дину вазирлар билан,

Кенгаш қилдик баҳодирлар, амирлар билан". -

деган Амир Темурни Аҳмад Яссавий руҳи билан мулоқотга киргиши орқали илму тафаккур қудрати ҳар қандай жисмоний кучдан устун эканлигини таъкидлашга хизмат қилган. Асар таҳлилида ўқувчилар эътиборини бош қаҳрамон образининг бу каби кучли жиҳатларига қаратиш мақсадга мувофиқ.

Инсон қалбидаги зиддиятли кечинмаларни таъсирчан манзараларда гавдалантириш азалдан ҳам Абдулла Орипов ижодига хос етакчи хусусият саналади. Шунинг учун "Соҳибқирон" драмасидан ҳам шу хусусият бошдан охир "қизил ип" бўлиб ўтган. Натижада, Амир Темур дунё ишлари, чигалликлари, инсон қисмати мураккабликлари, одамларнинг турфа табиати ҳақида муттасил ўйлайдиган мутафаккир сифатида намоён этилган. Муаллиф драматик достонда қаҳрамон ички, коллизияларини кўрсатишга ҳаркат қилган. "Соҳибқирон" драматик достон бўлганлиги сабали унда қаҳрамонлар қалбидаги ҳолатлар, ўз-ўзини инкор этиб азобланишлар жараёни айниқса таъсирчан чиққан.

Достон воқеалари Амир Темур билан Амир Хусайн тўқнашуви сахнасидан бошлаб авжланади. Амир Хусайннинг қалбида Амир Темурга нисбатан чексиз адоват мавжуд. Амир Хусайннинг фаросатсиз, калтабин, манфур қиёфаси китобхон қалбида нафрат уйғотса, соҳибқироннинг адолатпарварлиги, зийраклиги, мулоҳазакорлиги, вазиятга қараб иш тута олиши, ҳурмат эътиқод ҳисларини уйғотади. Воқеалар ривожидида Амир Хусайн пасткаш, очкўз, тубан шахс сифатида гавдаланиб боради. Ўлжой Туркон ва Соҳибқироннинг пок муҳаббат ришталари ёрқин бўёқда акс эттирилган.

Айниқса, Боязид Елдириим, Аҳмад Яссавий билан учрашувлар сахналарида у янада кескинлашади. Мулоқотлар жараёнида Темур сиймосида мужассамлашган улугворлик тадрижий тарзда, воқеадан воқеага қадар кучайтириб тасвирлаб берилади.

Дунёнинг ишлари ҳеч қачон одамларнинг изну иродасига мувофиқ келмаган. У асов ва аёвсиз курашлардан иборат жараён. Табиийки, барча буюк кишилар сингари Амир Темур ҳам ҳаёт ҳақида, унинг бешафқат, асов, ғайритабиий жиҳатлари хусусида ўйлаган:

Бу ғалати жараёнда адолат борми?

Ййраб юрар нега шайтон корандалари?

Нега кўпдир найранг бозу каззоб кимсалар?

Нега босган ер юзини бунча кўп иллат?

Инсон зоти борки, ҳамиша ўзини ҳақ деб ҳисоблайди. Тарихдаги катта фожиаларга сабаб бўлган Боязид Елдириим ҳам ўзини фаришта санаган. Драмада бу ҳодисаларни тарихий ҳақиқатга мувофиқ бадиий акс эттириш орқали муаллиф фалсафий руҳни юзага келтирган. Бу қахрамонлар ҳаёти ва тақдири тасвиридан ўқувчилар фалсафий ҳукм-хулоса чиқаришлари аниқ: Кимки куч-қудрати ва истеъдодини эзгуликка, адолатни мустаҳкамлашга, эл-юрт равнақи йўлига сарфласа, унинг амалга оширган ишлари, кураш-интилишлари кўпчиликка наф келтиради, эл-юрт эъзозига сазовор бўлади. Акс ҳолда, Амир Хусайн ёки Боязид Елдириим каби ҳаётнинг шафқатсиз қасосига йўлиқади; ўз ёвузликлари эвазига тақдир уларни фожеали қисмат эгасига айлантиради. Ўқувчиларга доно халқимизнинг "Нима эксанг, шуни ўрасан" деган ҳикматини эслатиб ўтиш ҳам фойдали.

Амир Темурнинг умри жангу жадаллар ичида кечган. Аммо нима учун муаллиф уни ёвқур, шиддатли лашкарбоши, жанговар, мард шахс сифатида гавдалантиришдан кўра, улуг донишманд сифатида талқин этишга алоҳида эътибор берган? Дарҳақиқат, Амир Темур тимсолини дунё ишларининг чигалликлари, инсон қисматининг кутилмаган зиддиятларга тўлалига хусусида муттасил мушоҳада қиладиган шахс сифатида гавдалантиришни муаллиф ўз олдига асосий мақсад қилиб қўйган. Амир Темур фаолиятида ҳаётининг зарурат ва тарихий қонуниятларининг уйғунлиги бор. Бу қонуниятларни ҳам-

мадан бурун унинг ўзи англаган. Шу боисдан, от минган, қўлга қилич олган, курашга бел боғлаган. Асарнинг бошқа бир жойида Амир Темур ўзининг бу иқрорини яна ҳам чуқурроқ далиллайди: "Мен чигал бир даврда яшадим". Ҳа, у яшаган давр ҳақиқатан чигал эди. Асрлар давомида чингизийлар унинг ватанини таладилар, емирдилар, буздилар. Юрт ва элнинг моддий, маънавий илдизига чексиз зарар етказдилар. Асрлар оша чингизийлар ҳукмрон бўлса ҳам халқ эрк учун курашдан толмаган. Темур сўзлари билан айтганда, у бу курашда урилиб-сурилиб юрган ватанпарварларни тўплади, бирлаштирди ва уларга бошчилик қилди. Темур тарихий чигалликка ишора қилиб дейди: "Ўлдурмасанг ўлдурурлар!".

Демак, юрт мустақиллиги учун курашнинг оқими ё ҳаёт, ё мамот эди. Жаҳон тарихида курашлар ҳар хил шаклда рўй бергани маълум. Бироқ, Амир Темур фаолияти эзгу маслак йўлида ўз замонаси учун чинакам миллий ғоя шаклида рўй бергани аниқ. Асарда тасвирланганидек, у на бойлик орттиришга қизиқади, на маишатга. "Менга етгай бир бурда нон ҳам", дейди у. От миниб, қилич кўтариб Ватан учун, дину адолат учун, миллат эрки учун курашдим, дейди. Орттирган мол-мулкни фақат шаҳарлар, йўллар, кўприклар қуришга, юртни обод этишга, боғ-роғ яратишга сарф қилди.

Абдулла Орипов талқинича, Амир Темурга қувват бериб турган куч бор. У ҳам бўлса Турон келажаги. У ҳар бир ватанпарвар инсон сингари ўз ватанидан, она тупроғидан мадад олади. Шу маънода ҳаёти охирлаган чоғларда дейди:

"Биз ким мулки турон
Амири Туркистонмиз
Биз ким - миллатларнинг
Энг қадми ва энг улуғи
Туркистоннинг бош бўғинимиз!".

Қанчадан-қанча ғурур, қанчадан-қанча қаноат, ифтихор бор бу сўзларда. Соҳибқироннинг ушбу сўзлари ўқувчилар кўнглига, қалбига миллий ғурур ва ифтихор туйғуларини юқтириши аниқ.

КОМИЛ ИНСОН ШАКЛЛАНИШИДА ЛУФАТ БИЛАН ИШЛАШНИНГ САМАРАДОРЛИГИ

Дуйсабаева Д., ўқитувчи (ТДПУ)

Бугунги жамиятга ҳар томонлама етук, баркамол шахслар керак экан, таълим соҳасида олиб борилаётган ислохотлар бундай шахсларни тарбиялашда катта имкониятлар очиб бермоқда. Ана шундай мақсадда қабул қилинган ҳужжатларда ҳам таълим тизимининг барча бўғинида бериладиган билимларнинг методик асосини янгилаш, ўқитишнинг шакл ва мазмунини жаҳон андозаларига мослаб, илғор педагогик технологиялар билан бойитиш талаб этилади. "Таълим-

дан асосий мақсад болаларга илгаридек билим бериш эмас, билим олишга ўргатишдир. Бунда ўқувчилар пассив тингловчи бўлиб қолмай, балки билим олиш жараёнининг фаол иштирокчисига айланиши керак” - деб президент А.И.Каримов таъкидлаганидек, ҳар бир масала ҳусусида “фаол ва мустақил фикрловчи авлод” феномени шаклланиши керак. (Каримов И. Баркамол авлод Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. - Тошкент: Шарқ, 1997 - 16-бет)

XXI аср таълим жараёнидаги муаммо - ўқув жараёнини янги педагогик технологиялар асосида ташкил этиш, ўқувчиларнинг онгига янги материалларни чуқур сингдириш, уларда мустақил фикрлашга, изланишларига қизиқиш ўйғотишдир. Техника ривожланган бугунги кунда мактаб ёшидаги болаларнинг компьютер саводхонлиги, интернет орқали тайёр маълумотларни олиб, ўзи билганича таҳлил қилиши бир томондан яхши. Аммо бу мактаб ўқитувчиларининг фаолиятига биров бўлса ҳам салбий таъсир кўрсатиши, яъни ўқитувчи п ўқувчи муносабатининг дарз кетишига олиб келиши мумкин. Бундай ҳолнинг олдини олиш, мактаб ва мактаб ўқитувчисининг шахс шаклланишидаги аҳамияти ва моҳиятини сақлаб қолиш мақсадида дунё олимлари дарсларни янги педагогик технологиялар асосида олиб бориш самарали натижа беришини исботладилар.

Педагогик технологияларнинг турлари кўп бўлиб, улар моҳияти, ўзига хос хусусиятлари ва ўқув материаллари, ўқув жараёнини ташкиллаштириш усуллари билан бир-биридан фарқ қилади. Умуман олганда, ҳар бир педагогик технология ўқитувчи ва ўқувчи муносабатини, дарсдан кутиладиган натижанинг қандай бўлиши ҳақида олдиндан тасаввур эта олиш имкониятини яратади. Бу эса ўз навбатида ҳар бир дарсни таҳлил қилиб, ўқитувчи ва ўқувчи томонидан йўл қўйилган камчиликларнинг кейинги дарсларда олдини олишга ёрдам беради.

Ўқитувчи учун энг самарали, энг фойдалиси бу ўқувчининг жамиятда мустақил фикрлай олиши, одамларнинг орасидаги нутқ, муомила маданиятига риоя қилиши, тил ўрганиши ва маълум бир асарни мазмун-моҳиятини тўлиқ англай олишини таъминлай оладиган усулни тўғри танлаши муҳимдир. Бундай самарали натижа берадиган усулларнинг бири - луғат билан ишлашдир. (Исабаев ?. Қазақ тқлқн оқыту методикасы(жалпы методика). - Т: 2003 ж.)

Луғат билан ишлаш ўқувчининг чуқур билимга эга бўлишига, саводли ёзишига, тўғри сўзлаша олиш малака ва кўникмасининг шаклланишига жўда катта амалий ёрдам беради.

Луғат билан ишлаш жараёни ўқув жараёни каби узлуксиз тарзда йил бўйи маълум бир тартиб билан ҳар бир дарснинг, мавзунинг мазмунига боғланган ҳолда олиб борилади. Луғат билан ишлашни тўғри ташкил этиш бола ривожланишининг асосий омилларидан

бири, чунки ҳатто ёш болаларнинг "У ким? Бу нима?" деган саволларига жавоб берадиган китобчалар, рисола ва тўпламлар ҳам иллюстратив луғатнинг бир шаклига мисол бўла олади. Демак луғатдан фойдаланишга кўникма ҳосил қилиш жараёни кичик ёшидан бошланади.

Луғатнинг қай тури бўлсин - ўқувчига аниқловчи вазифасини бажарадиган кўмакчи восита бўлиб, уларнинг ҳар бирининг мазмуни, шакли жиҳатидан ўзига хослиги ва фойдаланиш услуби бор. Масалан, орфографик луғат - ўқувчиларнинг имлосига ёрдам берувчи восита. Ундан бошланғич синфдан бошлаб (айнан мактаб ўқувчилари учун яратилган шакли) фойдаланиш зарур.

Ўқитувчи ўқувчиларга луғатдан фойдаланиш кўникмасини шакллантириш жараёнида синфда ҳамма сўзларнинг ёзилишини ўргатиш мумкин эмаслиги, мустақил тарзда машқлар бажарганда, иншо, диктант ёзганда ёзилишида иккиланаётган ёки умуман қийин сўзларни ўзлари луғатдан қараши мумкинлигини тушинтиради. Аммо ҳар бир сўзни луғатга қараб ёзишдан ҳимоялаш керак, чунки ундай ўқувчилар тўғри ёза олмайдиган бўлиб қолиши мумкин.

Изоҳли луғат - сўз маъноси ва сўзнинг қўлланиш ўрнини ўргатадиган қўлланма бўлиб, ўқувчиларнинг лексиконини бойиши, артофмуҳитни танишида билим ва кўникмаларини шакллантиради. Ўқувчилар изоҳли луғатда берилган сўзнинг қайси сўз туркумига кириши, қайси стильга тегишли сўз эканлиги билдирадиган белгилари билан танишади. Ўқитувчи луғатда берилган сўзнинг берилиш тартибини тушинтириб бориши зарур, яъни сўзнинг маъноси кўп бўлса ҳар бири цифр билан белгиланиб, уларга алоҳида изоҳ берилиши, сўзнинг омоними бўлса, алоҳида сўз сифатида ёзилишини тушинтириши керак.

Ўқитувчилар шогирдларида мана шундай тартибда омоним, синоним, антоним, фразеологизмлар, диалект ва термин сўзларнинг маъноларини махсус луғатлардан фойдаланган ҳолда ўрганиб боришга кўникма шакллантириши лозим. Дарс жараёнида луғатлардан фойдаланиш ва уларнинг тузилиши слайдлар орқали туширтириб борилса натижа самарали бўлиши аниқ, чунки психолог олимларнинг таъкидлашича инсон информациянинг 83%-ни кўриш орқали қабул қилар экан.

Хулоса қилиб айтганда, луғат билан ишлаш ўқувчиларнинг билимини кенгайтириб, сўз бойлигини ошишига, саводли ёзишга, тўғри ва маъноли сўзлаш кўникмаларининг шаклланишига ёрдам берадиган усул. Шунинг учун ўқитувчи баркамол шахсни шакллантириш жараёнида луғат билан ишлашга алоҳида аҳамият бериши лозим.

ЎЗБЕК ТИЛИ ЎҚИТИШДА КЛАСТЕРЛАРГА БЎЛИШ УСЛУБИДАН ФОЙДАЛАНИШ

Ибрагимова Р. Ўқитувчи,
(ТошДАУ Нукус филиали)

"Амир Темур бобомизнинг "Куч - адолатда" деган машҳур таъбирини бугунги кунга нисбатан қўллаб айтадиган бўлсак, мен унга қўшимча қилиб "Куч - билим ва тафаккурда" деган бўлар эдим", - деб таъкидлайди президентимиз И.А.Каримов "Адолатли жамият сари" рисоласида. Ҳақиқатан ҳам, ёшларимизнинг билим ва тафаккури бутун бир халқнинг, миллат ва мамлакатнинг, қолаверса, бутун бир коинотнинг келажagini белгилайди.

Ўзбек тилини ўқитишнинг самарадорлигини ошириш дарс жараёнида замонавий илғор педагогик технологиялардан ўринли фойдаланишга боғлиқ. Мазкур мақоламизда бу борадаги айрим тажрибаларимиз, мавжуд назарий ва амалий манбалар асосида чиқарган хулосаларимиз билан ўртоқлашишни мақсад қилдик. Бундай услублардан бири Кластерларга бўлиш услубидир. Кластерларга бўлиш- бу талабаларга бирор бир мавзу юзасидан эркин ва очиқ фикр юритишга ёрдам берувчи педагогик стратегиядир. Кластерларда ишлаганда талаба ўрганиши лозим бўлган масала осон эсда қолади.

Кластер усулини қўллашнинг асосий қоидалари: 1) хаёлга келган фикрлар ёзиб борилади; 2) ёзишни қийинлаштирадиган жиҳатларга эътибор берилмайди; 3) ажратилган вақт тугагунча ёзишни тўхтатмаслик шарт; 4) илк бор кластерлар усули қўлланилаётган бўлса, талабаларга таниш бўлган мавзу танланади.

Намуна сифатида "Университетим билан фахрланаман" мавзусини олайлик. Бу матний мавзу асосида сўзларнинг шакл ва маъно турларидан шаклдошлар ва паронимлар ўрганилади. Мавзу тахтада қайд қилинади ва гуруҳ кичик гуруҳларга бўлинади. Талабаларнинг бу мавзу юзасидан учта йўналишда - бакалаврият ва магистратура; стипендия турлари; мутахассисликлар каби масалалар бўйича ўз фикрларини ватман қоғозларида ёки дафтарларида ифодалаш учун 4 дақиқа, оғзаки баён қилишлари учун ҳар бир гуруҳга 2 дақиқадан - жами 8 дақиқа, имловий хатолар устида ишлаш учун ҳам 8 дақиқа вақт берилади. Умуман, ҳар бир савол ва топшириқлар, машқ ва луғат ишлари, грамматик мавзунини ўзлаштириш, амалий кўникма ва малакаларни ҳосил қилиш ва шакллантириш учун вақт чегаралари белгилаб қўйилади ва қатъий амал қилинади, шу асосда талабаларнинг жорий ўзлаштиришлари баҳоланади.

Баҳолашда ҳар хил рағбат карточкаларидан фойдаланиш мумкин. Масалан, "Офарин", "Баракалла", "Сизга омад".

Топшириқларни слайдлар орқали, жадваллар ва тарқатма материаллар воситасида, ҳар хил расмлар, шеърӣ ёки насрий матнлар асосида ва бошқа ранг-баранг шаклларда беришимиз мумкин. Топшириқлар ҳар бир гуруҳга алоҳида-алоҳида берилади.

Топшириқ. Қуйида берилган шаклдошларнинг ҳар бир маъноси иштирокида гаплар тузиб ёзинг. Масалан: Қуймоқ, бурун, том, суз, ошиқ, сон, туй, тут, тортмоқ, куй, гап бермаслик, бош кўтармоқ, ишла, қувла, қовоқ омонимларидан фойдаланамиз.

Қуймоқ - сут, тухум ва ун маҳсулотларидан тайёрланадиган таом тури.

Атиргулга кўп сув қуймоқ кони зарар.

1-гуруҳ учун: бурун, том, суз, ошиқ.

2-гуруҳ учун: сон, туй, тут, тортмоқ

3-гуруҳ учун: куй, гап бермаслик, бош кўтармоқ,

4-гуруҳ учун: ишла, қувла, қовоқ.

Чақмоқ сўзининг омонимик жиҳатларини слайд орқали намоиш қиламиз.

Ч - Тухум чақиб қуймоқ тайёрлади.

А - Тепакал гугурт чақиб папирос тутатди.

Қ - Илон чаққан ола арқондан кўрқар.

М - Яланг оёқ юрсам, шағал оёқларимни чақиб ташлайди.

О - Элчи Муҳаммадалини йўл чақиб қўйган еди.

Қ - Олинган ҳосилни пулга чақиб кўринг.

Топшириқ. Чақмоқ сўзининг кўпмаънолилигига гаплар тузинг.

1. Қаттиқ пўчоқли меваларни тишлаб ёки уриб ёрмоқ (феъл);

2. Қанднинг ҳар бир бўлаги;

3. Яшин (табиат ҳодисаси) каби.

ЛУФАТ

Сел (а) - 1. Шиддатли ёмғир, жала. Уч кун тинмай сел ёғса ҳамма ёқни сув босиб кетади. 2. Тоғли жойларда кучли ёмғирдан, жала ёки қор эришидан ҳосил бўладиган кучли сув оқими. Сел ювиб кетган жойда тошлар кўриниб ётарди. 3. Гўштнинг суви, қони. Сели билан қовурилган жигар.

Кейинги топшириқларни паронимлар асосида бажарамиз. XXI аср вабоси деб ном олган гиёҳвандлик балосига асир бўлмаг!

Топшириқ. Берилган паронимларнинг маънода ва шаклдаги фарқларини изоҳланг ҳамда гаплар тузинг.

Куйинди - куюнди, қайд - қайт, хаёл - хиёл, қисм - қисим, бот - бод, расо - роса, қуюлди - қуйилди, еллик - енлик, жуда - жудо, хийла - ҳийла, тузсиз - туссиз, ис - из, ижобий - ижодий.

Топшириқларни ҳар бир ўқитувчи аудитория шароити, талабаларнинг қизиқишлари асосида бошқача шаклларда ҳам ишлаши мумкин. Хулоса тариқасида шуни айтишимиз мумкинки, дарс осон ва очиқ саволлардан бошланиши, машқ ва топшириқлар асосида

назарий мавзулар берилиши, луғат ишларидан фойдаланилиши лозим.

ФЕЪЛ НИСБАТЛАРИНИ ҶЎҚИТИШДА ЗАМОНАВИЙ УСУЛДАН ФОЙДАЛАНИШ

Мавлонова И., магистрант (ТДПУ)

Ёш авлодда умуминсоний ва миллий қадриятларга ҳурмат туйғусини шакллантириш, уларда миллий истиқлол ғоясини ривожлантиришда таълим тизимининг ўрни беқиёс. Юртбошимизнинг "Она тилининг буюк ахамияти шундаки, у маънавият белгиси сифатида қилинган яқин қилиб жипслаштиради..." деб айтган сўзлари шу маънода катта аҳамиятга эга.

Бу вазифани амалга оширишда она тили фани ўқитувчиларининг ўрни беқиёс. Фан ўқитувчилари илғор тажриба, фан ютуқлари билан қуролланган бўлиши керак. Ҳозирги кунда "Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури"ни рўёбга чиқаришнинг навбатдаги босқичи ҳам тил таълими ходимлари олдига таълим мазмунига янги педагогик технологияларни кенг қамровда татбиқ этиш вазифасини қўймоқда.

Шу мақсадда 6-синфда "Феъл нисбатлари"ни ўқитишда қўлланадиган "Гуруҳларга бўлиш" усули ҳақида тўхталиб ўтмоқчимиз.

Илмий-педагогик тамойиллардан бири таълим жараёни қатнашчилари ўртасидаги ҳамкорликни таъминлашдан иборатдир. Маълумки, инсондаги эзгу сифатлар жамоага қўшилиб фаолиятга киришганда ёрқинроқ намоён бўлади. Ҳаётда бўлгани каби ўқиш жараёнида ҳам биргаликда қилинган фаолият кўпроқ самара бериши жуда қадим замонлардаёқ маълум бўлган. Ўқувчиларни гуруҳ қилиб ўқитиш тажрибаси ҳам бежиз пайдо бўлган эмас.

Педагогикадаги ҳамкорлик биргаликдаги таълимни кўзда тутди. Бунда фақат ўқитувчи билан ўқувчи орасидаги ҳамкорликдан кўра ўқувчи билан ўқувчи орасидаги ўзаро шериклик таъминланиши кераклиги кўзда тутилади. (Ражабова И. Адабиёт дарсларида ўқучиларни гуруҳлаш тириш ҳақида. // Тил ва адабиёт таълими. 2009, №9, 3-11-бетлар)

Тил таълимида ўқувчиларни гуруҳларга бўлиб иш боришнинг самарали эканлиги ўз исботини топган. Гуруҳларга бўлишни турли шаклларда амалга ошириш мумкин. Жумладан, бир хилдаги қоғозларга феъл нисбатларининг номлари ёзилади, қоғозлар ўқувчилар сонига қараб 4 ёки 5 тадан бўлади. Бу қоғозлар албатта, столга тескари ҳолда аралаштириб қўйилади ва ўқувчилар бирин-кетин қоғозлардан биттадан оладилар. Гуруҳдаги барча ўқувчилар қоғозларни олиб бўлгандан сўнг, ундаги феъл нисбатлари номига қараб гуруҳларга бирлашадилар.

Масалан: "Аниқ нисбат" гуруҳи. "Ўзлик нисбат" гуруҳи.

Лола	Нилуфар
Мадина	Элёр
Акмал	Умида
Нодира	Сарвиноз

Ўқувчилар гуруҳларга бўлингач, ҳар бир ўқувчи ўз гуруҳи номи-дан келиб чиқиб маълумот тўплайдилар ва биттадан маълумотлар-ни айтиб чиқадилар. Намуна: "Ўзлик нисбат" гуруҳи.

Нилуфар: Бажарувчининг ўзи устида амалга оширадиган ҳара-кат ёки ҳолатни ифодалайдиган феъл шакли ўзлик нисбат дейила-ди.

Элёр: Ўзлик нисбат шакли феъл асосига -н (-ин), -л(-ил) қўшим-чаларини қўшиш билан ҳосил бўлади.

Умида: Унли билан тугаган феъл асосига -н ёки -л, ундош билан тугаган феъл асосига эса -ин ёки -ил қўшимчалари қўшилади.

Сарвиноз: Ўзлик ва мажҳул нисбат шакллари бир хил, лекин улар ҳаракат ёки ҳолатнинг бажарувчиси нуқтаи назаридан фарқ қила-ди.

Бу усулдан фойдаланиш ўқувчиларни биргалиқда, шерикликда ўқишга одатлантиради, уларда жамоани хис этиш туёғусини шакл-лантиради. Шунингдек, ўзгалар учун жавобгарлик ҳиссини уйғота-ди. "Гуруҳларга бўлиш" усулини янги мавзуни ўзлаштиришда ҳам, ўтилган мавзуни мустаҳкамлашда ҳам қўллаш мумкин. Бунда ўқув-чилар ўрганилаётган мавзу ёки унинг бир қисмини, назарий тушун-чадан фойдаланган ҳолда биргалиқда мустақил ўзлаштирадилар ва оғзаки тарзда жавоб беришга одатланадилар.

Дарсларда бу каби усулларнинг қўлланиши ўқувчиларни оғзаки фикрлашга ва ҳозиржавобликка ундайди.

**"АВАЗХОН" ДОСТОННИНГ ЛЕКСИК
ҚАТЛАМИНИ ЎРГАНИШ**

Ўраева Д. ф.ф.д., проф. (БухДУ)

Асрлар мобайнида халқимизга жуда катта руҳий ва маънавий қувват бериб келаётган миллий қадриятларимизни, фольклор аъналаримизни ёшлар онгига чуқур сингдириш, ҳар томонлама етук, баркамол авлодни тарбиялаб вояга етказишда халқ достонлари муҳим аҳамиятга эга. Жумладан, касб-хунар коллежларининг ўқув дастурига киритилган "Авазхон" достони орқали талабаларга ўзбек халқ аъналарининг ўзига хослиги, халқ достонларининг жанрий табиати ва бадий-композицион ҳамда лингво-поэтик хусусиятлари, тарбиявий аҳамияти хусусида маълумотлар бериш мумкин. Бинобарин, "Авазхон" достонида дoston куйловчи мансуб бўлган шевага хос сўзлар, халқ ҳикматлари ва иборалари, ўз луғавий маъносидан ташқари ишлатилган жумлалар, эскирган ва янги сўзлар мавжудлиги алоҳида кўзга ташланади. Шундан келиб чиқиб, "Авазхон" достонининг лексик қатламини: а) умумистеъмолдаги услубий бетараф сўзлар; б) шевага хос сўзлар; в) эскирган, ҳозирда қўлланмайдиган сўзлар; г) байналмилал ўзлашма сўзлар кўринишида гуруҳлантириш мумкин.

Достонда учрайдиган шевага хос сўзлар фонетик, морфологик, лексик-семантик хусусиятларига кўра бир-биридан ажралиб туради. Шунини инобатга олиб, достондаги диалектизмларни учга бўлиб ўрганса бўлади: 1. Лексик диалектизмлар. Бунда шевадаги сўзлар маъносига қараб ўзаро фарқланади: ияртиб-эргаштириб; чуймоқ ("Бўз тарлонни толпинтириб чуймоқдан") - чуркамоқ; кўрраймоқ - гердаймоқ; чача ("Уруш қилиб, чачадан қон кечмоқдан") - тиззадан демоқчи ва ҳоказо. 2. Фонетик диалектизмлар. Улар товушларнинг талаффузда алмаштирилиши жиҳатидан фарқланади: қозивозлик - қозибозлик; сўгин - сўнг, кун чашка бўлди - кун чошгоҳ бўлди каби. 3. Морфологик диалектизмлар. Қўшимчаларнинг шевадаги фарқланишидан иборат: изима - изимга, савдо чиқмағич эди - савдо чиқмайдиган эди каби.

Достонда ўтмиш даврларда кенг қўлланган уй-рўзгор, турмуш предметлари номи ҳам учрайди. "Кировка совут" - металл нимча (уруш кийими); "шикори кавш" - овда кийиладиган махсус маҳси; "лачак" - аёллар бўйин ёпинчиғи; "жиға" - амалдорлик белгисини ифодаловчи бошга тақиладиган пат-безак, живахона, сардоба (сув хавзаси), добил (қилич), шикор (ов), қашов (отларнинг ёлини тарайдиган тароқ), табла, мироҳўр, зулча, горат сингари ҳозирда қўлланмайдиган эскирган сўзлар шулар жумласидандир. Булар

орасида "ғорат" сўзи қахрамонлик ва жангнома типигаги достонларда кўп учрайди. Чунки бу сўз уруш, жанг қилиш, қўққисдан ҳужум этиш, аёвсиз босиб олиш ("Ғорат қилинг бориб Чамбил шахрини") маъноларини англатади.

Достон тилида айрим байналмилал ўзлашма сўзлар қўлланганлигини ҳам кузатиш мумкин. Масалан, саллот (аскар демоқчи - Д.Ў.) ("Қирқ минг отли саллот бирдан жўнади"), саллот боши (Аскарларнинг бошлиғи ёки лашкарбоши демоқчи - Д.Ў.) , дурбин ("Мисқол пари, Гулнор пари, Юнус пари дурбин тутиб турарди, душман келмасин деб") кабилар шулар жумласидандир.

Шунингдек, достонда форс-тожикча сўзлар, мурожаатлар ҳам қўлланган. Масалан, "Тўлак ботир Ҳасанхонга ишқибоз эди, Ҳасанхоннинг томоғи остидан ўтиб, "хезитон рав" деяпти". Бу тожикча мурожаат бўлиб, "туринглар, кетинглар (боринглар)" деган маънони англатади. Ёки достонда қўлланган "хумса жўра" бирикмаси ўзбекчада "ошнанинг ёмон тури" маъносини билдиради. Достон тилида ҳароми, ўғри, қаллоб, каззоб сингари ҳақоратомуз сўкинч сўзлар ҳам учрайди.

Достонда қўлланган айрим жумлаларни, синтактик бирликларни (сўз бирикмаси ва гапларни) ҳозирги замон тингловчиси бирданига англаши қийин. Айтайлик, "Ана энди маъкул сўзнинг қоруви йўқ", "Хунхоршоҳ келган ўхшади, Суяккиналар шовшади", "Камарлар тупроққа тўлиб, Тошлоқ ер гурпак бўп қолди", "Дарвозани кўширсан, Ҳар тарафдан сарбоз қамсаб келсан" кабилар бунга мисол бўла олади.

Хуллас, "Авазхон" достони миллий тилимизнинг луғат бойлигини, тараққиёт қирраларини билиб олишда муҳим манба вазифасини ўтай олади.

ХАЛҚ АФСОНАЛАРИДА УЛКАН ОДАМЛАР ТИМСОЛИ **Раҳмонова М., докторант (АДУ)**

Қадимги миф ва афсоналарда одамнинг илк авлодлари улкан кўринишга эга бўлганлиги талқин қилинади. Шунинг учун афсоналарда улкан одам образи талқини алоҳида кўзга ташланади. Амударё ҳомийси Хубби, Хўжимадўлик, Ҳожи мулк кабилар шулар жумласидандир.

Хубби ўзбек халқ афсоналарида кўп учрайдиган мифологик образлардан биридир. У аждодларимизнинг сув култи билан боғлиқ энг қадимий мифологик қарашларини ўзида сақлаб келаётир. Шунинг учун кемачилар, солчилар, мироблар Хуббидан мадад сўраб, унинг култини эъзозлайдилар.

Бу хаёлий образ ҳақида ўзбек фольклоршунослигида М.Жўраевнинг алоҳида илмий мақоласи эълон қилинган. М.Жўраев таъкидлашича, Хубби образи хаёлий образ бўлиб, культ мифлари

асосида яратилган.

Хубби мифик образи қатнашган афсоналар Хоразм, Бухоро ва Фарғона вилоятларида кенг тарқалган. Афсоналарда Хубби образи куйидаги фазилатлар асосида бадиий талқин қилинади:

- а) дарё сувининг сатҳини назорат қилиб турувчи ҳомий;
- б) чўкканларни қутқарувчи ҳомий;
- в) ўлган жонзотларни тирилтира олувчи мўъжизакор куч;
- г) зарур бўлганда бошқа қиёфаларга (масалан, қушга) айлана оладиган гаройиб тимсол;
- д) биринчи бўлиб кема ясаган ва одамларга дарёда сузишни ўргатган ҳомий.

"Даранғи мачит" номли ўзбек афсонасида дарё ичидан Хубби чиқиб келади. У қўлидаги ҳассасини қирғоққа қадаб қўйиб, ўзи соҳил бўйлаб юриб кетади. Хуббининг ҳассасидан туранғи ўсиб чиқиб, аста-секин кўпайиб кетиб, катта туранғизорга айланади.

Афсоналарда айтилишича, Хўжимадўлик қўли осмонга етадиган, ўз овини куёшга тутиб пишириб ейдиган улкан инсон бўлган. Худди шундай хусусиятга Амударё ҳомийси Хубби билан Ҳожи мулк ҳам эга бўлган. М.Жўраев бу ҳақда: "Ўзбек фольклоридаги "куёшга қўли етадиган" афсонавий дароз одамлар образи замирида оламнинг яратилиши ҳақидаги самовий мифларда тасвирланган яратувчи қахрамон тўғрисидаги халқ қарашлари мужассамлашган", - деб кўрсатади.

Афсоналар орасида улкан одамлар ҳақидаги афсоналар анчагина. Улар алоҳида туркумни ташкил этади. Шундай афсоналардан бири Арслонбобо номи билан боғлаб талқин қилинади: "...Дунёда Арслонбобо номли хислатли киши ўтган эканлар. Арслонбобонинг бўйи икки-икки ярим одамнинг бўйидай экан. Кучда тенгсиз бўлиб, томдай-томдай тошларни бир қўлида кўтара олар, дов-дарахтни илдиз-пилдизи билан юлиб ола олар экан. Шу хислатли одам бир дам солиш билан оқаётган дарё сувини олдинга эмас, орқага оқиза олар, ёғаётган ёмғирни тўхтатиб, истаса ҳавога булут чақириб, ёмғир ёғдира билар экан. Арслонбобо одамларга яхшиликлар қилиб, тўққиз юз йил яшабдилар. Арслонбобо келиб яшаб қолган, мўъжизалар кўрсатиб одамларни қойил қолдирган жой Арслонбобо дейиладиган бўлибди. Тўққиз юз ёшларини яшаб вафот этгач, шу жойга дафн этилибди. Бу жой ҳамманинг зиёрат қиладиган жойига айланибди. Кимда ким астойдил зиёрат қилиб, намоз ўқиб, қуръон тиловат қилиб, савобини бағишласа, у киши ниятига етмай, мақсади амалга ошмай қолмас экан".

Сеҳрли эртаклар орасида митти полвонлар ҳақидаги эртаклар машхурдир, аммо афсоналарда митти полвонлар образи учрамайди.

ҚАРДОШ ХАЛҚЛАР ФОЛЬКЛОРИНИ ҚИЁСИЙ ЎРГАНИШ МАСАЛАСИГА ДОИР

Абдувалитов Е., доц. (ТДПУ)

Қардош халқларнинг кўп асрлар давомидаги ўзаро алоқаси бу халқлар маданияти ва энг аввало, фольклорида ўз аксини топа бошлади.

Қардош халқлар адабиётининг ривожида умумий маданий анъаналар, хусусан эпик мероснинг ўзаро алоқаси муҳим ўрин тутди. Улар бир-бирларининг энг яхши адабий анъаналарини ўзлаштирдирлар, шу билан ўз миллий маданияти ва унинг умуминсоний хусусиятларини бойитдилар.

Қардош халқлар фольклорининг ўзаро таъсири халқ эртақларида, айниқса, яққолроқ намоён бўлади. Халқ эртақларида кўшни Шарқ ва Ғарб халқлари фольклорининг таъсири аниқ сезилиб туради. Масалан, қора кучлар бўлган ялмоғиз кампир ҳамда инсоннинг яқин дўстлари бўлган от, ит образлари қардош халқларнинг эртақларида кўп учрайди.

Қардош халқлар эртақлари қиёсий таҳлил қилинганда уларнинг сюжетлари хилма-хил эканлиги эътиборни тортади. Айрим эртақларнинг бошқа халқлардан қабул қилинганлиги сезилиб туради. Эртақ ва афсоналари поэтик жиҳатдан қайта ишланган классик адабиёт намуналари шу жараёнда роль ўйнайди. Туркий халқлардан баъзи эртақлар, дostonлар сюжетларининг шаклланишида форсий халқлар адабиётининг таъсири катта бўлди. Негаки кўпгина туркийзабон адиблар Самарқанд, Бухоро каби шаҳарларда таҳсил олиб форсий адабиёт билан яқиндан танишган эдилар. "Минг бир кеча", "Калила ва Димна", "Тўтинома", "Чор дарвеш" каби туркумлардаги сайёр сюжетлар ва образлар туркий халқлар фольклорига форстожик фольклоридан кириб келди. Хусусан, бу ҳол ҳайвонлар ҳақидаги эртақларда аниқ кўзга ташланади. Айниқса, образлардаги ўхшашликнинг ўзаро яқин маданий алоқалар натижасида вужудга келганлигини кузатиш мумкин.

Қардош халқларнинг ҳайвонлар ҳақидаги кўпгина эртақлари ўхшаш сюжетларга эга. Уларда ўзига хос характерга эга бўлган турли ҳайвонлар ҳақида ҳикоя қилинади. Бу эртақлардаги қизиқарли ўхшашликлардан бири уларда бир пайтнинг ўзида бир қанча ҳайвонларнинг иштирок этишидир.

Барча халқларнинг эчки ва қўй ҳақидаги эртақларида эчки ақл-лироқ бўлиб чиқади. Қадимги аждодларимизнинг дуалистик мифологиясида эчки, така - ақлли, қўй эса жоҳил ва ақлсиз кишиларни англатган.

Сеҳрли эртақларда ҳам қатор ўхшаш жиҳатлар мавжуд. Инсоният тараққиётининг дастлабки даврларида маиший ёки психологик

шароитларнинг ўхшашлиги туфайли кўпгина мотив ва сюжетлар мустақил яратилган бўлиши, айти пайтда, баъзи объектив ва субъектив сабабларга кўра ўхшаш бўлган бўлиши ҳам мумкин. Адабий таълим жараёнида қардош халқларнинг сеҳрли эртақларини қиёсий тадқиқ этиш шуни кўрсатдики, уларнинг барча сюжетларида ўхшашлик мавжуд бўлиб, уларда этакчи қахрамонларнинг илон, семурғ, дев, пари каби турли ёрдамчилари кўп учрайди.

Барча халқлар эртақларидаги афсонавий куш-семурғ образи алоҳида эътиборни тортади. Эртақ қахрамони албатта аждаҳодан қутқаради. Туркий халқлар эртақларига семурғ образи форсий эпослардан кириб келган. Тожик, ўзбек ва қозоқ эпик асарларида мавжуд бу қахрамонлар дастлаб Эрон муҳитида пайдо бўлган. Қардош халқлар адабиётлари ўзлаштирилган эртақлар ҳар бир халқнинг хусусияти ва эртақчилик анъналаридан келиб чиқиб янгича талқин этилмоқда.

Қардош халқлар ижодига мансуб афсонавий эртақларнинг қиёсий таҳлили ва материаллар типологияси бу халқларнинг эпик ижодқорлигида яқдиллик ва фарқлар мавжуд эканлигини кўрсатади. Бизнингча, эртақлар композицияси бирлиги ўтмишнинг тарихий воқелигида акс этган.

Қардош халқларнинг барча соҳаларида, айниқса, иқтисодий ва маданий соҳалардаги ўзаро алоқаси натижасида эпик ижодиётда ўхшаш жараёнларнинг турли шакллари вужудга келиб, мустақкам ўрнашиб қолган.

Қардош халқларнинг сатирик эртақларида одам ва паҳловонлар, ажойиб номлар ҳақида қизиқарли ўхшашликлар учрайди. Алдаркўса, Аёзбобо сингари эртақ персонажлари ва эртақлар туркуми, улар билан латифалар олдин бир халқда пайдо бўлган бўлса, кейинчалик бошқа халқларга ҳам кўчиб ўтганини кузатиш мумкин.

Типологик материаллар кўрсатқанидек, Аёзбобо, Алдаркўса ҳақидаги эртақлар қадимдан кўпчилик қардош халқлар репертуарида бўлган. Тадқиқотларнинг кўрсатишича, баъзи эртақларнинг генезиси ва сюжетларининг ўзаро алмашинув хусусияти турли шароитларга боғлиқ бўлган. Алдаркўса ҳақидаги афсоналар қирғизлар, ўзбеклар, тожиклар, қорақалпоқлар сингари кўшни халқларда азалдан мавжуд. У барча халқларда қувноқ, гапдон ва алдашга уста шахс сифатида намоён бўлади.

Маълум даражада ўзига хос географик ва тарихий "вазифа" ни бажаришга қаратилган эртақлар сюжети айниқса, жуда қизиқарлидир. Фольклор асарларида осойишта, ҳосилдор ўлкани қидириш билан боғлиқ афсоналар ҳам кенг тарқалган. Маълум қахрамонлар бошчилигида бошга қайғу тушган халқлар ўзга ўлкалардан кенг яйловли, душманлардан холи, серунум ерларни излаб сафарга отланадилар.

Қардош халқлар фольклоридан Насриддин афанди образи мустаҳкам ўрин олган. Ўрта Осиё ва Қозоғистон халқлари ўртасида кенг тарқалган Насриддин ҳақидаги кулгули ҳикояларда қозилар, шогирдлар ва бошқа персонажлар ҳақида сўз юритилади. Воқеалар бозорларда, майдонларда кечади. Шундан кўринадики, Насриддин Афанди номи билан боғлиқ латифалар анчайин илгари ўтроқ халқларда вужудга келган бўлиб, кейинчалик бошқа халқларга ҳам тарқалган.

Қардош халқларининг фольклор материалларини қиёсий ўрганиш шуни кўрсатдики, улардаги ҳаётий афсоналар муштарак хусусиятларга эга. Шунга қарамай, уларда ҳар бир халқнинг ривожланиш тарихини белгиловчи миллий хусусиятлар ва тафаккур шакллари мавжуд. Ижтимоий-иқтисодий тузумларнинг бир хиллиги ва ҳудудий яқинлик қардош халқларнинг бадиий тафаккурида ўхшашликка олиб келган омиллардандир.

Аммо шуни назарда тутиш керакки, қардош халқлар фольклоридagi умумийлик бир халқнинг бошқа халқ ижодига таъсири натижаси сифатида мазкур халқ ҳаёт тарзи шароитида қайта ишланади ҳамда миллий хусусиятга эга бўлиб қолади. Юқорида сўз юритилган барча ҳолатларда бошқа халқлардан ўзлаштирилган сюжетлар ўзгариб янги заминда ўрнашиб қолади. Афанди, Алдарқўса ҳақидаги эртақлар, ҳар бир халқнинг ўзига хос ҳаёт тарзини акс эттирувчи лирик ва маиший қўшиқлар бунга ёрқин мисол бўлиши мумкин.

"АЛПОМИШ" ДОСТОННИ ЎРГАНИШДА КОМПЮТЕР ТЕХНОЛОГИЯСИДАН ФОЙДАЛАНИШ

Суюнов Ҳ. п.ф.н. (НавДПИ)

Таълим жараёнида илғор педагогик ва ахборот технологияларидан фойдаланиш муҳим босқичга кирди. Айниқса адабиёт дарсларида компьютер технологиясидан фойдаланиш ўқувчиларнинг мустақил фикрлашлари ва ижодий тафаккурини кенгайтиради.

Халқ оғзаки ижоди намуналари халқ вакиллари томонидан яратилган бўлиб, нафақат халқ тарихи, балки унинг илмий, маънавий, маърифий қарашларини ҳам ифодалашга ўқувчиларга фактик материаллар асосида ҳавола қилинади. Умумий ўрта таълим мактабларининг 9-синфларида "Халқ оғзаки ижодидан" бобидаги материаллар, хусусан, "Алпомиш" достони асосида компьютерда қуйидаги машқ ва топшириқлар бажарилди.

Биринчи топшириқ. Навоий вилояти Навбахор туманидаги "Қоражон" қишлоғининг номи "Алпомиш" достонига алоқадорми? Агар манбалар топсангиз, компьютер хотирасига киритинг.

Мустақил топшириқлар юзасидан олинган жавобларнинг ҳулосаси шуки, ўқувчилар компьютер ёрдамида халқ оғзаки ижоди

намуналари бўйича дарсликдаги материалларга қўшимча тарзда қимматли маълумотларга эга бўлишди.

Навоий вилояти Зарофшон воҳаси Навбахор туманидаги "Қоражон" номли қишлоқ Навоий вилоят топонимик комиссияси томонидан дoston ва эртақ қаҳрамонлари номлари билан юритиладиган Республика рўйхатига киритилган.

Ўқувчилар "Қоражон" қишлоғи билан "Алпомиш" дostonидаги Қоражон образини боғлаб турувчи қандай асос борлиги ҳақидаги маълумот билан қизикдилар. Натижада фольклор архиви материаллари асосида, шунингдек, мазкур соҳа олимларининг фикрлари умумлаштирилиб, "Алпомиш" дostonи билан "Қоражон" қишлоғи аҳолиси этник таркибидаги фарқлар ва умумий ўхшашликларга оид маълумотлар компьютер хотирасига киритилди. Қўнғирот уруғининг қорақалпоқ, бурқут, дўрман уруғлари билан алоқадорлиги ҳақида маҳаллий аҳолидан олинган маълумотлар ўқувчиларда, айниқса, катта қизиқиш уйғотди. Қўнғирот ва унга ёндош уруғлардан ташкил топган аҳолининг республикамиздаги барча вилоятларда истиқомат қилиши этнографик илмий манбалар асосида тушунтирилди.

"Алпомиш" дostonини ўқиб чиқинг ва мазмунини сўзлаб беринг" топшириғи ўзгартирилиб, бошқача вариантда компьютер хотирасига киритилиб, "Алпомиш" дostonининг ҳажми, наشري ва асар қаҳрамонлари ҳақида маълумот бериш тавсия этилди. Ҳар бир ўқувчи компьютерга ўзининг коди ва шифри билан бирга жавобларни ҳам ёзиб киритади. Агар ўқувчи олдиндан яхши тайёргарлик кўрган бўлса, жавоб матнини тезгина тайёрлайди. Ўқувчиларга фақат топшириқ эмас, маълумотнома материалларидан (компьютерга дoston ҳақида маълумот ҳам киритилган бўлади) фойдаланиш имкони ҳам берилади.

Таҳлилий назорат ўтказилганда мазкур топшириқ бўйича ўқувчиларнинг қониқарли жавоб қайтарганлиги аниқланди.

"Нега Барчиннинг отаси Бойсарни бошқа мамлакатга кўчиб кетди?" "Барчиннинг шартлари тасвирланган парчани ёдланг" топшириғи "Барчиннинг шартлари тасвирланган парчани компьютер хотирасида сақланган матндан топинг" тарзида алмаштирилди.

"Алпомиш" дostonи қачон яратилган" деган топшириқ "Алпомиш" дostonи яратилган даврга тавсиф беринг" тарзида ўзгартирилди.

Ўқувчиларнинг аксарият қисми Алпомиш дostonи яратилган даврни тавсифлашда фондда мавжуд бўлган "Алпомиш" дostonининг 2000 йиллиги бўйича Термизда ўтказилган Халқаро анжуман материалларидан унумли фойдаланишган.

"Дoston қайси бахшилардан ёзиб олинган?" саволига ҳам ўқувчилар Халқаро анжуман материалларидан фойдаланиб тўғри жавоб қайтаришди.

"Пойгада қатнашган отлар таърифини келтиринг" топшириғига

Ўқувчилар компьютер хотирасидаги базадан фойдаланиб отларнинг зотлари ҳақида бой маълумотларни келтиришган. Таҳлил жараёнида ўқувчиларнинг кўпчилиги дostonдаги отларнинг зотларини билишлари намоён бўлди.

Алпомишнинг оти Бойчиборга хос хусусиятларни тавсифлашга доир топшириққа ҳам ўқувчиларнинг кўпчилиги ўзлари ўзлаштирган материаллар асосида тўғри жавоб қайтаришган.

Булардан ташқари, ўқувчиларга қуйидагича топшириқлар ҳам берилди.

1. "Алпомиш" дostonидаги этнография, нумизматика фанларига оид маълумотларни қандай изоҳлайсиз?

2. "Алпомиш" дostonи билан Гомернинг "Илиада" дostonидаги асосий мотивларнинг ўхшашлигини қандай изоҳлайсиз?

Ўқувчиларнинг жавобларидан маълум бўлдики, дарслиқдаги материалларга қўшимча топшириқларнинг берилиши таълим самарадорлигига ижобий таъсир кўрсатади. Шуни назарда тутиб компьютер хотирасига махсус файл ажратилди ва унга "Алпомиш" дostonи ҳақида манбалар" деб белгилаб қўйилди.

Ўқувчиларнинг этнография, нумизматика фанлари ҳақида маълумот сўраб мурожаат қилишлари натижасида махсус файлга терминологик лугат, шунингдек, "Алпомиш" дostonи ва унинг бошқа фанлар билан алоқадорлиги мавзусидаги материаллар киритилди.

Натижада "Алпомиш" дostonида берилган "Кўнғирот" уруғи ҳақида маълумот излаш жараёнида ўзбекларнинг 92 уруғи ҳақида маълумотга эга бўлдилар. Ўқувчилар ўзлари учун зарур деб ҳисоблаган маълумотларни махсус дафтарларига ёзиб олдилар. Аммо нумизматика фани (танга пуллар, орден-медаллар ҳақидаги фан) билан "Алпомиш" дostonининг алоқадорлигини топишда анча қийинчилик сезилди.

Шунда ўқувчиларга Барчиннинг "Минг қадамдан танга пулни урганга" каби шарти эслатилди.

Ўқувчиларда шундай хулоса пайдо бўлдики, ўтган даврда ҳам бизда танга пуллар, дирҳамлар зарб этилган экан. Демак, улардан иқтисодий, ижтимоий ва бошқа муносабатларда фойдаланилганлиги табиийдир.

Компьютер базасидаги мавжуд маълумотлардан изчил фойдаланиш ўқувчилар ижодий тафаккурининг шаклланиши ва дунёқарашининг кенгайишига яқиндан ёрдам беради. Компьютер хотирасига ривожлантирувчи, мустақил билим олишга қаратилган савол-топшириқлар ҳамда уларга жавоб тариқасида илмий-дидактик манбаларнинг қўшимча материал сифатида киритилиши ўқувчилар олдида катта имкониятлар яратади.

МАҚОЛНИНГ ПОЭМА БАДИИЯТИНИ БЕЛГИЛАШДАГИ МАВҚЕИ

Кувватова Д., докторант (БухДУ)

Мақолнинг поэма таркибига олиб кирилиши оддий фольклоризм ҳисобланади. (Саримсоқов Б. Фольклоризмлар типологиясига доир. - ЎТА, 1980, 4-сон, 37- 45-бетлар) XX асрнинг иккинчи ярми ўзбек дostonчилиги саҳифаларига назар ташласак, деярли барча поэмаларда халқ мақоллари ишлатилганлигини кузатиш мумкин. Э.Воҳидов, А.Орипов, Т.Сулаймон, Т.Низом, О.Ҳожиева, И.Тўлаков, О.Матжон, М.Али, А.Суюн, М.Юсуф, И.Отамурод, Ш.Қурбон, Э.Шукур, Қ.Раҳимбоева, Р.Файз каби шоирлар асарларида мақоллар турли бадий вазифаларни бажаради. Улар: 1. қаҳрамон нутқини безайди. 2. Асарга фалсафийлик, рамзийлик бағишлайди. 3. Реалистик руҳни кучайтиришга, асар ҳаётлигини оширишга хизмат қилади. 4. Қаҳрамон характерини очиб берувчи восита сифатида қатнашади. 5. Қиссадан ҳисса чиқариш вазифасини бажаради.

Т.Сулаймоннинг уруш йиллари воқелиги тасвирланган "Қорасоч" достонида қаҳрамонлар ўз фикрларини халқ мақоллари орқали асослайдилар. Асардаги йигин эпизоди бу жиҳатдан эътиборли. Мажлисда сўзга чиққанлар нутқида "Ит этагидан тортади, ёв ёқадан", "Йиғлай-йиғлай ариқ қазган ўйнаб-кулиб сув ичар", "Тўғри юрган кийикнинг кўзидан бошқа айби йўқ", "Сабр туби - сариқ олтин", "Ёмон хотиннинг ўйнаши кўп", "Оқ товук сомон сочар, ўз айбини ўзи очар", "Сулаймон ўлди, девлар кутулди" сингари мақоллар ишлатилган. Улар қаҳрамонларнинг дунёқарашини, ички дунёсини акс эттиришга хизмат қилган.

"Интизор" достонида халқ мақоллари қаҳрамонлар нутқидан ташқари воқелик ифодасида ҳам қўлланилган: "Ташландиққа тош тегмас. Ойбека ўксиб, ўкиниб қизини катта қила берди. Мулло зоти қизнинг қулоғига азон айтиб ном ҳам қўймади". Парчадаги "Ташландиққа тош тегмас" мақоли Гулноз ҳолатини акс эттиради. Демак, бунда мақол эпик тасвир воситасига айланган.

Т.Сулаймоннинг "Қораялоқ" достони саҳифаларини ҳам халқ мақоллари безаб туради. Асар қаҳрамони Шер, унинг онаси, мактаб директори нутқида турли ҳолат ва вазиятлар билан боғлиқ равишда кўплаб халқ мақоллари келтирилган. Жумладан, Шернинг онаси келини Шаҳнознинг хулқи, оёқ олишларидан норози бўлиб, шундай дейди: -Денгиз садафсиз бўлмас, гулзор алафсиз бўлмас. Сен ҳам таглик-жойлик одамларнинг боласисан... Бу - душман туриб дўст куладиган иш. Хиноли хотин бўлгунча маъноли хотин бўл, деган кўҳналардан қолган нақл бор. Ҳадемай, бошпаноҳнинг саллотликдан келиб қолар".

Ёхуд асардаги яна бир эпизод эътиборли. Шер ҳарбий хизмат-

дан қайтиб келганда уйда Шаҳноз йўқ эди. Вазиятни тушунган Шер ўз ҳаётий хулосасини мақол орқали ифода этади: "Сулув бўлган била ёр бўла билмас. Туя бўлган билан нор бўла билмас". Мазкур мақол Шаҳнознинг табиатини очишга хизмат қилган.

Умуман олганда, Тўра Сулаймон халқ мақолларининг зукко билимдони сифатида уларни дostonлари саҳифаларида шу даражада ўринли қўллаганки, натижада поэмаларнинг миллий руҳи ёрқин ифодаланиб, ўзига хос образлиликни вужудга келтирган. Бу эса замонавий дostonчиликда ирсоли масал санъатини янги кўринишда қўллаш, мақолнинг кўп вазилавийлигини белгилашда ижодкорга ниҳоятда қўл келган.

Тўлан Низомнинг Бобурга бағишланган "Уч сўз" дostonида мақолнинг бир неча намуналари учрайди. Бинобарин, Бобурнинг Косоний билан суҳбатида "Булбул чамансиз, Инсон Ватансиз ўлмас" деган халқ мақоли қўлланган. Шоир "Булбул чаманни севар, Одам - Ватанни" тарзидаги халқ мақолини бироз ўзгартириб қўллайди. Натижада қайта ишланган фольклоризм вужудга келган. Бу мақол Бобурнинг ватандан айрилган вақтдаги руҳий ҳолатини ифодаловчи поэтик восита вазилавсини бажарган. Бубна ҳақидаги ривоятда она нутқида "Ота рози - худо рози" халқ мақоли қўлланган. У поэманинг ахлоқий моҳиятини очишга, фалсафийлигини кучайтиришга кўмак берган.

"Узоқлашаётган оғриқ" дostonида рамзий образларнинг икки йўловчи тасвири жараёнида шоир И.Отамурод мақолларга мурожаат этади. Биринчи йўловчи эътиқодни муқаддас тушунча: "тирик вужуд", "Оллоҳи каримга имон", "юксак аъмол ҳам онг" сифатида тушунади. Иккинчи йўловчи эса буни тушунишни истамайди. Шу ўринда биринчи йўловчи нутқида мақол қўлланган:

Ўз қаричи билан ўлчамиш доим

Ҳар одам борлиқнинг фазлу қусурин.

Халқимизда "Ҳар ким ўз қаричи билан ўлчайди" деган мақол бор. Мақол қахрамон нутқини безашдан ташқари шоирга ҳаёт ҳақида фалсафий хулосалар чиқариш имконини берган.

Қахрамонлари нутқида қўлланган мақоллар ҳам эътиқод тушунчасининг моҳиятини теран англашга ёрдам беради. Айни пайтда лирик қахрамон характерини очувчи воситага айлана боради. Биринчи йўловчи томонидан айтилган мақоллар фикрларимизни асослайди: "Битта кўзнинг бевақт юмилиши гоҳ боис бўлмиш, ровийлар келтирганидек, юзлаб кўзнинг бирдан очилишига. Ризқ бўлган, насиба бўлган бир майиз қирқ киши тил топиб, шуқр этган чоғи". Халқимизда "Битта кўзнинг юмилиши юзлаб кўзнинг очилишига сабаб бўлади", "Бир майизни қирқ бўлиб е" тарзидаги мақоллар бор. Икром Отамурод мақоллар орқали ўзининг фалсафий қарашларини таъчсирчан ифодалаш, руҳий-маънавий ҳаётимизнинг маз-

мунини ёрқинроқ очиб беришга эришган.

Хуллас, дostonлар таркибига киритилган мақоллар поэтик фикрни (мақол жанри характеридан келиб чиққан ҳолда) юксак бадиий шаклда, қисқа ва лўнда ифодалаш имкониятини юзага келтиради. Юқоридаги таҳлиллардан кўринадики, мақоллар дostonларда қаҳрамонлар нутқида, воқеликни ифодалаш жараёнида кўпроқ ишлатилади. Мақоллар дoston структурасида бош қаҳрамонлар характерини очишга ҳамда унинг фалсафий мазмунини кучайтиришга хизмат қилади.

ЎРМАК ҚЎШИҚЛАРИДА МОТИВ УЙҒУНЛИГИ **Ражабов Д. (БухДУ)**

Ўрмак қўшиқларида кўпроқ ўрмакни тезроқ тўқиб бўлиш истаги куйланади. Ўрмак тўқиш бўз тўқишдан ҳам оғир ва машаққатли бўлгани сабаб, ўрмакчи ишдан тез безиб, тез толиқади. Шундай кезларда ўрмак қўшиқлари ўрмакчининг яхшигина эрмаги бўлган. Ўрмакчи тўқувчилик касбининг пирларини ёдга олиб, улардан ўзига қунт, сабот, бардош, ишига самара, барака, унум тилаган:

Ўрмагимни ўрай-ё,

Мен бошимга қарай-ё,

Ўрмаккинам ўнгин деб,

Энди сендан сўрай-ё. (Мирзаев.Т,Сафаров .О, Ўраева Д.)

Хунармандлар орасида худодан, азиз авлиёлардан, касб пирларидан мадад сўраш одати бор. Бунда мадад сўраш тилаш, илтижо қилиш маъноларини ҳам билдиради. Худди шунингдек, ўрмакчи ўрмагининг ўнгишини, тезроқ битишини, ишнинг муваффақиятли тугагини тилаб ўз касбининг пир-ҳомийларига мурожаат қилади. Одатда, ҳомий руҳлар осмонда яшайди, деб фараз қилинганлиги боис, ўрмакчи ҳам осмонга қараб, ҳомий руҳларидан мадад сўрайди. Юқоридаги тўртликдаги у "мен бошимга қарай" мисрасида ҳам шу маъно англашилади.

Ўрмакчи ҳомий руҳлардан қиличдан ўткир ғайрат беришини тилайди:

Одарғим ошиб келгин,

Қиличим шошиб келгин,

Шу ўрмагим бўлгунча,

Ғайратим тошиб келгин. (Мирзаев.Т,Сафаров .О, Ўраева Д.)

Қадимги одамлар инсондаги хурсандчилик, хафачилик, ғайрат, ботирлик, соғлиқ, касаллик сингари турли ҳис-туйғуларнинг барчасини жонли мифик мавжудот қиёфасида тасаввур қилган. Бу нарсалар инсоннинг ичига кириб олади ёки унинг танасини маълум вазиятларда тарк этади деб қараганлар. Жумладан, "ғайратни ҳам доимо шошиб юрадиган қудратли мавжудот сифатида тасаввур

қилишган. У одамларнинг танасига кириб олса, одам жуда кўп ишларни бажариб қўйганлигини сезмай қоларкан. Акс ҳолда у танада бўлмаса, одам бўшашиб, ҳеч бир ишни кўнгилдагидай бажара олмас, иши унмас экан. Шунинг учун одамлар иш бошлашдан олдин хомий руҳ-ғайратини чорлаганлар. Ёки иш қилаётган одамни кўрганларида унга ғайрат тилаганлар. Шунинг учун ҳозир ҳам шу қилаётганлар билан сўрашилганда, уларга қарата "Ҳорманг", "Куч ғайрат берсин" дейиш ўзига хос анъанага айланган. Ўрмакчи тилидан куйланаётган юқоридаги қўшиқда "ғайратим тошиб келгин" дея куч-ғайратга II шахс бирликдаги буйруқ майли феъли орқали мурожаат қилишнинг ҳам ана шу эътиқодий қарашлар маҳсулидир.

Ўрмак қўшиқлари тўрт мисрадан иборат композицион шаклга эга бўлиб, кўпинча "а-а-в-а" тарзида қофияланиб келади.

Ўтмишда қишлоқ аҳолиси кийим-кечаклари учун ишлатилиб келинган матолар орасида энг кўп ва кенг тарқалганидан бири бўз бўлган. Бўз карбос - бўш пишитилган пахта ичидан содда ва кўпол қилиб тўқилган, табиий оқ ёки малла рангга эга бўлган мато туридир. У қалин, пишиқ ва тана ҳароратини бир хилда сақлайдиган маҳаллий ип газлама бўлиб, қадимда бўз тўқувчи усталар бўлган ва улар ўз маҳсулотларини қўл дастгоҳларида тўқишган. (Камол О.)

Алишёр Навоий ҳам ўз асарларида бўз образидан фойдаланган бўлиб, бўзни оддий, камбағал меҳнат кишиларнинг тимсоли сифатида бадиий талқин қилинган:

Тикилди урдуйиким, кўрмалиш кўз,
Хозу иқсину атлам анчаким бўз.

Бўз тўқиш жуда қийин иш бўлса-да, маҳсулотининг харидоргарлиги туфайли бўзчилик билан кенг шуғулланилган. Бўзчилик - бу бўз тўқиш касби бўлиб, бу матони тўқувчини бўзчи дейишган. Бу касб энг оддий ёғоч тўқув дастгоҳи - қўл дўконининг яратилиши билан, тахминан милoddан аввалги VI-V минг йилликларда пайдо бўлган.

Жамиятда ижтимоий меҳнат тақсимоти юзага келиши билан оилада шуғулланилган бўзчилик алоҳида касб тармоғига айланган ҳамда шаҳар ва қишлоқларда кенг тарқалган. Бўзчилик касбини устоз-шогирд усулида эгаллашган. Шогирдликка 12-13 ёшли ўсмирлар кўпроқ олинган. Улар хунарни пухта ўзлаштиргунларига қадар устозининг оиласида яшаб дўконда маошсиз ишланлар. Бўзчилик касбини пухта эгаллаб олган шогирд бир-икки ой устозига бепул ишлаб бергач, ундан фотиҳа олган ва мустақил иш бошлаган.

ПАРЕМАЛАРНИНГ ЛИНГВОПОЭТИК ТАҲЛИЛИ

Жуманазарова Г., ф.ф.н. (ЖДПИ)

Мақол, афоризм ва ҳикматли сўзлар (паремалар) мазмун-моҳиятига кўра инсон тафаккурининг энг сара асл дурдоналари саналади. Шунинг учун ҳам у инсон маънавиятини юксалтиришда муҳим аҳамият касб этадики, бу ўринда давлатимиз раҳбарининг куйидаги фикрларини келтириш лозим деб биламиз: "Маънавият ҳақида гап кетар экан, мен аввало, инсонни руҳий покланиш ва юксалишга даъват этадиган, унинг иймон-иродасини, эътиқодини мустаҳкамлайдиган, виждонини уйғотадиган қудратли ботиний кучни тасаввур қиламан".

Муҳтарам Президентимиз И.А.Каримовнинг ушбу сўзларини халқнинг халқлигини, унинг тафаккур қудратини намоиш этадиган ва энг муҳими, инсонни инсонийликка даъват этадиган, унинг иймон-эътиқодини мустаҳкамлайдиган афоризмларга ҳам тааллуқли дейиш мумкин. Чунки, "афоризмда ифодаланган ҳукм ва хулоса моҳияти жиҳатидан умуминсонийликка дахлдор саналади. Афористик фикрда умумийлик, умумийликда эса алоҳидалик мужассамланган" (Тошпўлатов З.Д.). Мақол, афоризм, ҳикматли сўзларга хос белгилардан бири ва асосийси асарда ҳақиқатга ундовчи инкор қилиб бўлмас фикр ифодаланишидир. Уларда ифодаланган доно, ибратли фикр бир кишига эмас, балки барчага тенг бўлиши керак. Демак, афоризмга хос иккинчи хусусият шуки, ундаги ҳар қандай фикр-хулоса ҳеч қандай истисносиз умумбашариятга тааллуқли бўлади. Афоризмга хос учинчи хусусият доно, ибратли фикрнинг қисқа, аммо, тугал бўлишида кўзга ташланади. Афоризмларга хос хусусиятлардан яна бири шуки, ўзаро зид нарса, ҳолат ва фикрни мантиқий изчиликда боғлаш орқали ибратли фикр айтиш учун бир-бирига қарама-қарши бўлган вазиятлардан мақбулини образли ўхшатиш, ёрқин метафоралар ёрдамида ифодалашда кўзга ташланади.

Мақол, афоризм ва ҳикматли сўзларнинг табиати ва ўзига хос хусусиятлари ҳақида гап кетар экан, шуни алоҳида таъкидлаш зарурки, уларнинг халқ оғзаки ижодида ҳам, ёзма адабиётда ҳам ажойиб ва энг сара намуналари мавжуд. Улар ўзбек фольклоршунослиги ва адабиётшунослигида муайян даражада тадқиқ этилган. Буни адабиётшунос М.Ҳақимов ва луғатшунос М.Абдурахимовнинг эълон қилган ишларида ҳам кўрамиз. Биз бу ишлар билан танишганимизда шундай ҳолатни кузатамиз: М.Ҳақимов "афоризм" терминини кенг маънода талқин қилган, у ёки бу ижодкорларнинг халқ оғзаки ижоди материаллардан фойдаланишдаги маҳорати масалаларини махсус текширган. М.Абдурахимов эса халқ оғзаки ижодидаги афоризмлар (асосан, мақол ва маталлар), уларни луғатларда бериш масалаларини ўрганган.

Сўнги йиллардаги адабий афоризмлар мустақил жанр сифатида махсус тадқиқ этилди. Тадқиқотчи З.Тошпўлатов оғзаки ва ёзма афоризмлар ўртасида муайян муштаракликлар борлигини, аммо, уларнинг ўзларига хослигини ўрганишда асосан иккита етакчи хусусиятини аниқлаб беради: "Биринчиси - оғзаки афоризмлар халқнинг, кўпчиликнинг у ёки бу нарса, шахс ёки ҳодиса ҳақидаги хулосасини қатъий ҳукм тарзида ифодалайди. Иккинчиси - адабий афоризмлар эса муайян шахслар, нарса, ёки ҳодиса ҳақидаги яқка ижодкорнинг фикрларини ифодалайди", деб ёзади. Шундан сўнг, афоризмларда ифодаланган фикр-хулосага нисбатан илмда айтилган жамоатчиликнинг мулоҳазаларини бирма-бир шарҳлайди: Афоризмлар табиати ҳақида билдирилган турлича қараш ва мулоҳазаларнинг маълум сабаблари бор, деб таъкидлайди у. "Биринчидан, ушбу жанр дунё халқларининг барчасида мавжуд ва улар ҳақида жаҳон паремиологиясида турлича фикр-мулоҳазалар билдирилган. Иккинчидан, афоризмларнинг бадиий шакли масаласида ягона ҳукмрон фикр, ягона концепция йўқ. Учинчидан, кўпчилик олимлар аниқ муаллифга эга бўлган ҳикматли гапларни афоризм деб ҳисобласалар, айримлар аниқ муаллифга эга бўлмаган қанотли ибораларни ҳам ушбу жанр таркибига киритадилар". Яна бир ўринда З.Тошпўлатов ўз фикрини давом эттириб куйидаги хулосани беради: "Бизнингча, афоризм кенг маънода ўз таркибига авторли афоризмларни ҳам, авторсиз, яъни халқ афоризмларини ҳам, ҳатто бадиий асарлардан олинган ҳикматли гапларни ҳам қамраб олади".

Гоявий мазмуни, маънавий-ахлоқий хулосасига кўра хилма-хил, ранг-баранг бўлган халқ мақоллари, афоризм ва ҳикматли сўзларнинг стилистик вазифаси жиҳатидан ҳам ўзига хос хусусиятга эга. Афоризмлардаги кенг ва теран гоёни қисқа, ихчам шаклларда ифодалаш ҳар бир инсонни нутққа алоҳида эътибор бериш ва талабчан бўлишга ўргатади, тўғри ва мантиқий фикрлашига ёрдам беради. Энг муҳими, ҳар бир ижодкорнинг сўз бойлигини орттиришга, унинг нутқини ўткир ва таъсирли қилишга, унга бадиий жиҳатдан сайқал беришга хизмат қилади.

Шу мулоҳазалар асосида биз Фозил Йўлдош ўғли дostonларида қўлланган мақол, афоризм ва ҳикматли сўзлар эътибор берсак, улар жуда кам миқдорни ташкил этса-да, умумлаштирувчи фикрни ифодаловчи ва дидактик характерга эга бўлган халқона намуналар эканлигини кўрамыз. Айни чоғда, "маълум бир эпик қахрамонга (шахсга) оид ёки қаратилган нутқий афоризмлар ва ҳамма учун тушунарли, оммавий тарздаги тил афоризмларидан" (Бердиёров Ҳ., Расулов Р.) иборатлигини кузатамиз: Ҳар нечук номардга кўнгил бермагин, / Яхшилик кўр, ёмонликни кўрмагин, / Узоқ яша кўп йилгача ўлмагин (М.а.:12); Ушбу дамнинг дамларини дам дема, / Шукур қилгин давлатингни кам дема (М.а.: 36); Ажал етмай чиқмас чибиннинг

жони, / кучук босмас йўлбарс, шернинг изини(М.а.:112); Индан чиқиб пишшак билан хазиллар, / Магар ажал қамсаб келса сичқонга (Б.:34); Отлининг ризқи олтов, туя минганга тўрттов, эшакликка икков, пиёдага ҳеч (Б.:45); Ёмон одам қону зардоб ичирар, / Бир гуноҳни яратган ҳақ кечирар (Р.:359); Майдон бўлса бедов бедов отлар чопилар, / Чопиб келса банот жўлар ёпилар (Р.: 440); Яхшиларнинг асло бўлмас озори (Б.Г.:25); Мард бўлсанг номарднинг ишин қилмагин (Б.Г.: 40) .

Халқ педагогикаси ва дostonларида учрайдиган, айна пайтда, Фозил Йўлдош ўғли дostonларида қўлланган бундай халқона мақол, афоризм ва ҳикматли сўзлар мақол, афоризмлар ва ҳикматли сўзларнинг яратилишига, ижодкор халқ орасида кенгроқ тарқалишига ва кўпроқ яшашига муайян омиллар сабаб бўлган. Фикри-мизча, улар иккита: Биринчиси - таълим-тарбия мавзуси, умуман, дидактик йўналиши ҳар доим инсон ҳаётининг туб моҳиятини ташкил этганлиги учун ҳам мақол, афоризм ва ҳикматли сўзлар арихида ва яратилган намуналари орасида бу мавзу энг етакчи ўринни эгаллайди. Иккинчиси - инсон бутун ҳаёти давомида доимо ўзига керакли нарсани мукамал эгаллаб олиши, ўз шахсий фаолиятида ундан унумли ва самарали фойдаланишга ҳаракат қилганлиги учун ҳам жуда кўплаб халқ оғзаки афоризмларида таълим-тарбиянинг инсон ҳаётида, жамиятнинг тарихий тараққиётида тутган ўрни алоҳида талқин қилинади. Биз тадқиқ этаёган Фозил Йўлдош дostonларида жуда кам миқдорда учрайдиган халқ мақол, афоризм ва ҳикматли сўзларга ҳам ушбу фикр-мулоҳазалар бевосита тегишли, деб ҳисоблаймиз.

МАЪНАВИЯТ ДАРСЛАРИДА МАҚОЛЛАРДАН ФОЙДАЛАНИШ

Абдуқодирова М. (Тошкент ш., 275-мактаб)

Мақоллар халқ оғзаки ижодининг энг қадимий ҳамда оммавий жанрларидан бири сифатида яшаб келади. Уларда ўзбек халқининг ўзига хос дунёқараши, табиат ва жамиятга бўлган муносабатлари, ахлоқий - маънавий қарашлари, ахлоқий мезонлари мужассамлашган.

Шунинг учун ҳам маънавият дарсларида мақоллардан фойдаланишнинг ҳаёти зарурати ва катта амалий аҳамияти мавжуд. Айниқса, баркамол авлод тарбиясини халқ мақолларисиз тасаввур этиб бўлмайди.

Мақолларда халқ ўз эътиқоди нуқтаи назаридан инсондаги турли сифат ва фазилатларга баҳо беради. Масалан, халқ ҳар доим ҳалолликни, меҳнатсеварликни олқишлайди, аксинча фирромлик, дангасалик, ялқовликни қоралайди:

Ҳалол иш - лаззатли емиш.

Ҳақ ишни халқ қўллар.

Одил киши - ойдай, оқиб турган сойдай.

Бир деҳқон омоч билан, еттовлон чўмич билан.

Бели оғримаганнинг нон ейишини кўр.

Текин гўштнинг суяги бурун йиртар.

Мақоллар ўқувчиларнинг маънавий оламини бойитади. Бу азалий ҳақиқат. Шунинг учун ҳам маънавият дарсларида ўқувчилар билан муҳокама этилаётган мавзуга оид мақолларни эслашни, ўша мақолларнинг мазмунини муҳокама қилишни йўлга қўйиш яхши самара беради.

Бизнинг тажрибамизда мақолларни кўп билиш билан боғлиқ лаҳзалик мусобақаларни ташкил этиш ҳам йўлга қўйилган. Бунда тегишли мавзу, инсондаги тегишли хусусият, фазилатга оид мақолларни эслаш топширилади. Энг кўп мақол айтган ўқувчи мусобақа ғолиби бўлади. Бунда фақат мақолларнинг сони эмас, балки уларнинг мазмуни, ифода тарзи, ўқувчилар нутқида кўп ёки оз қўлланиши ҳам эътиборга олинади.

Ушбу мусобақа алоҳида-алоҳида тарзда ҳам, кичик гуруҳларга бўлинган ҳолда ҳам амалга оширилиши мумкин. Агар бита мавзунинг ("Миллатлараро ҳамжихатлик") бутун синф билан муҳокамаси кўзда тутиладиган бўлса, мусобақани индивидуал тарзда амалга ошириш самарали бўлади. Бир неча мавзуларни ("Ота-она ва фарзандлик бурчи", "Муомала маданияти", "Меҳмон кутиш") муҳокама қилишда эса гуруҳ ёки гуруҳларга бўлиниб ишлаш қизиқарли ва самарали бўлади.

ТОПИШМОҚЛАРНИНГ ЁШЛАР ТАРБИЯСИДАГИ ЎРНИ

А.Бектаев, ўқитувчи (ТДПУ)

Инсоният жуда қадим замонлардан буён турли санъат асарлари воситасида ўз ғояларини акс эттириб келган. Жумладан, халқ орасида кенг тарқалган эртақ, қўшиқ, мақол ва топишмоқлар халқ донолигининг ўлмас ҳазинасидир. Халқ дostonлари, эртақлари, қўшиқлари, мақол ва топишмоқлари кўп асрлар давомида ёш авлоднинг ақлий, ахлоқий ва эстетик тарбиясида муҳим манба бўлиб келган. Айниқса, халқ донишмандлигининг қомуси топишмоқлар халқ педагогикасида катта ўрин эгаллайди.

Республикамиз Президенти И.А.Каримов Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси биринчи қақриқ IX сессиясидаги маърузасида: "Демократик жамиятда болалар умуман, ҳар бир инсон эркин фикрлайдиган этиб тарбияланади. Агар болалар эркин фикрлашни ўрганмаса, берилган таълим самараси паст бўлиши муҳаррар. Албатта билим керак. Аммо... мустақил фикрлаш катта бойлиқдир" дея миллат равнақи ва жамият тараққиётида мустақил фикрлаш-

нинг аҳамияти нечоғли зарурлигини кўрсатиб берди.

Шу жиҳатдан олиб қараганда ёшлар тарбиясида боланинг мустақил фикрлашига, онгини ривожлантиришда халқ маънавий бойлигининг муҳим тармоғи бўлган халқ оғзаки ижодининг, яъни топишмоқларнинг ёшлар тарбиясидаги ўрни муҳим аҳамиятни касб этади. Халқ оғзаки ижодида халқнинг озод бахтиёр ҳаёт учун кураши, орзу-умидлари ва эзгу ниятлари ўз ифодасини топади.

Буюк рус олими А.М.Горький: "Ёзувчиларни халқ оғзаки ижодини ўрганишга, адабиётнинг тарбиявий кучини оширишга даъват этиши бежиз эмас. Халқ ижодиётида чексиз бойликлар яшириниб ётибди", - деган эди.

Халқ оғзаки ижоди қадимдан тарбия воситаларидан бири бўлиб келган. Ёш авлод ўз боболари қолдирган маданий меросни севган, ўрганган, уни ардоқлаб келгуси авлодга тақдим этган. Ана шулардан бири - топишмоқлардир.

Эртақлар билан мақоллар каби топишмоқлар ҳам таълим-тарбия жараёнида катта аҳамиятга эгадир.

Топишмоққа жавоб топишнинг энг қимматли таълим-тарбиявий томони унинг мантиқий тафаккурини ривожлантиришдаги хизматидир.

Мантиқий тафаккурни ўстиришда топишмоқларга жавоб топиш математик масала, мисол ечиш билан тенг кучга эга. Барча фанларни юқори даражада ўзлаштириш изчиллик билан берилаётган факт ва билимларнинг мағзини тезроқ чақа олган ўқувчиларгагина насиб этади.

Шунинг учун ҳам топишмоқларга жавоб топиш эрмак эмас, балки ўргатилаётган билимлар тизимининг тараққиёти учун зарурдир. Топишмоқларнинг фазилати шундаки, у ўқувчини мавжуд имкониятларни аниқроқ, чамалаш йўли билан тўғри хулоса чиқаришга ўргатади. Топишмоққа жавоб топиш ўқувчи руҳини тетиклаштиради, унга маданий хордиқ беради, ақлини чиниқтиради ва хотирасини кучайтиради. Шунинг учун ҳам умумий ўрта таълим мактабларнинг "Адабиёт", "Ўқиш китоби" дарсликларидан топишмоқлардан кўплаб намуналар киритилган.

Бугунги кунга қадар ўзбек ва қозоқ халқ топишмоқларига доир бир қатор илмий ишлар яратилган. Масалан, халқ оғзаки ижоди билан шуғулланиб келган ўзбек фольклоршунос олимлари Х.Зарифов, Ф.Жаҳонгиров, И.Мирзаев, Ҳ.Жумаева, З.Хусайнова, О.Мадаев, Т.Сабитова, Б.Тухлиев, С.Матчановлар ва қозоқ фольклоршунос олимлари М.Авезов, С.Сейфуллин, С.Аманжолов, Е.Исмаилов, Ў.Турманжанов, М.Алимбаев, Ш.Ахметов, М.Фабдулин, Қ.Саттаров ва бошқаларнинг илмий изланишларида халқ оғзаки ижодининг комил инсонни тарбиялашдаги рўлига алоҳида эътибор берилган. Улар биринчи бўлиб болалар адабиёти давлатимиз истиқболи учун ку-

рашадиган инсонни тарбиялашни лозим деб топадилар.

Ўзбек олими З.Хусайнова "Ўзбек топишмоқлари" китобида халқ оғзаки ижодида топишмоқларнинг тутган ўрни, топишмоқ ва улардан фойдаланиш услублари, болалар тафаккурининг кенгайишида уларнинг муҳим аҳамиятга эга эканлиги баён этилса, қозоқ фольклоршунос олими М.Авезов "Қозоқ адабиёти тарихи"нинг I томида: "Топишмоқни мактаб болалари тил билимдони бўлиш мақсадида ўқийди, ёдлайди. Ёшлар ўйин кечаларида ҳозирда ҳам эрмак этишади. Ота-онанинг ёш болага берадиган тарбиясида ҳам боланинг ўйини топқирликка ўргатишда топишмоқнинг кўп фойдаси бор", - деган эди.

З.Хусайнованинг юқорида аталган китобида: "Топишмоқ ҳозирги вақтда ҳам ўзининг катта тарбиявий аҳамиятни йўқотгани йўқ. У болаларнинг фикрлаш қобилиятини ўстиришга хизмат қилади ва зийракликка, маълум бир фикрни поэтик формада ифодалашга ўргатади", - деган фикрни илгари суради. Ўзбек ва қозоқ халқ топишмоқларидан мисоллар келтириб кўрайлик.

"Бир парча патир оламга татир" (Ой) ва "Жабық астында жарты кулше" (Ай)

Бу иккала топишмоқда ҳам тўлин ой патир билан таққосланган. Шу билан бирга ой кечаси оламни ёритиб инсонлар учун баҳра берса, патир (нон) ҳам инсоннинг яшамоғи ва тириклиги учун энг муҳим озуқалардан бири бўлганидан ҳар иккаласи ўртасида қиёс учун яқинлик қурилган бўлиши мумкин. Мана шу икки томон шакл ҳам маънавий яқинлиги бу топишмоқларнинг образлилигини таъминлайди.

Шунингдек:

1. Қат-қатгина қатлама,
Қатламадан хатлама.

1. Қабат-қабат қаттама,
Ақылы? болса аттама. (Китоб)

2. "Кичкинақўзим,куванда
туриб семиради"

"Кук лағым к?генде т?рып
семкредқ" (Тарвуз)

каби топишмоқлар кенг тарқалган бўлиб, ҳозирги кунда ҳам айтилиб юради. Биринчи топишмоқда яширилган предметнинг (китобнинг) қават-қават қатламадан иборат эканлиги айтилиши билан унинг азиз тутилмоғи, оёқ ости қилмай азиз тутиш лозимлиги уқтирилади. Иккинчи топишмоқда эса, тарвузнинг ранги кўклиги ифодаланиши билан бирга, унинг ўсиши қуванга боғланиб қўйилган кўзига ўхшатиш. Ҳақиқатдан ҳам чорвачиликда кўзи-улоқлар ўтлаб қайтиб келганларидан кейин улар қуванчаларга икки қозиқ орасида тортилган арқонга, ҳар ердан боғлаб қўйилган чизимчага боғланади. Тарвузнинг банди боғланган чизимчага ўхшаш бўлганлигидан чизимчага боғланган кўзидай яширилган.

Рус олимлари Е.А.Сироечковская ва М.С.Шейниналар "Методические указания к преподаванию русского языка на II классе" номли

китобида топишмоқлар воситасида ёддан ёздириладиган диктантларни ўтказиш зарурлигини қайд қилади ва уни ўтказиш усуллари-ни кўрсатади, яъни "ўқитувчи ўқувчиларга топишмоқни ёдлатади, ичда бўгинлаб ўқитиши, кейин дафтарга ёддан ёзишни топтириши мумкин", - дейди.

Умуман топишмоқлар болалар орасида дам олиш ёки фикрлаш қобилиятини ривожлантириш учун фойдаланиладиган халқ оғзаки ижодининг ажойиб турларидан биридир. Шунинг учун ҳам топишмоққа жавоб топтириш ёшлар тарбиясида барқарор диққатнинг таркиб топишида фаоллик кўрсатади ва уларнинг ўйлаш қобилиятини, мустақил фикрлашини ривожлантирадиган жанр деб айтиш мумкин.

ҚИЗИҚМАЧОҚЛАР - ЁШ АВЛОД ТАФАККУРИНИ БОЙИТУВЧИ БАДИХАЛАР

Адизова Н., аспирант (БухДУ)

Рус болалар фольклоридаги "прибаутки"ларга тенг келадиган қизиқмачоқлар ўзбек болалар фольклорининг мустақил, анъанавий жанрларидан биридир. Улар бола учун бешик даври тугаб, ўйин фаолияти кучая борганда ижро қилина бошлайди. Қизиқмачоқлар боланинг маънавий камолотида муҳим ўрин тутади. Уни ташқи олам, теварак-атроф билан муносабатга киришишга таёрлайди. Бола фантазиясини ривожлантиришга хизмат қилади.

Қизиқмачоқларнинг образлар олами ранг-барангдир. Жумладан, уларда осмон ёритгичлари (күёш, ой, юлдуз), табиат ҳодисалари (ёмғир, шамол, момақалдироқ), жой номлари (тоғ, боғ, уй), ҳайвонлар (хўкиз, сигир, бузоқ, туя, от, той, қўй, қўзи, эчки, улоқ, сигир, күён, ит, мушук, маймун), қушлар (қарға, булбул), уй анжомлари (чинни коса), ҳашаротлар (бурга, бит), егуликлар (ёғли патир, гўшт, қизил олма), болага тегишли нарсалар (бешик, зочак) образи кўп учрайди. Чунки қизиқмачоқлар боланинг бешик даври тугаши арафасида куйлана бошлайдиган фольклор намуналаридир. Улар эркалама ва овутмачоқлардан ўзига хос белгилари билан фарқ қилади.

Қизиқмачоқларда ҳайвонлар образининг иштироки алоҳида ажралиб туради. Чунки 2-5 ёшлардаги болалар ҳайвонлар билан ўйнашни, улар билан тиллашишни ёқтирадилар. Ҳайвон гўё уни тушунадигандек тасаввур қиладилар. Ҳайвонларнинг қайсиси зарарсиз, қайсиси зарар етказиши мумкинлигини фарқлайвермайдилар. Шунинг учун уларга аста-секин ҳайвонлар ҳақида ўргатиб боришга тўғри келади. Бинобарин, болалар уй шароитида ит, мушук каби-лар билан ўйнашни яхши кўришади. Шунданмикин, қизиқмачоқларда кўпинча итнинг турлари ҳақида маълумот берилганлигига дуч келиш мумкин:

Гирдон-гирдон този,
Булбулларнинг ёзи.

Този - оёқлари ингичка, тумшуғи узун, хипча, югурик ов ити.

- Дарё сувин ким ичди?

- Оққина кучукча ичди.

- Оққина кучукча ўлсин,

- Боласи бизга қолсин.

- Боласини сотайлик,

- Сабзи-пиёз олайлик,

- Шўрва қилиб ичайлик.

Кучукча - итнинг боласи, етилмаган ёш ит.

- Нон ёпди ўчоқ-ўчоқ...

- Уни нима қилади?

- Оққина гуржи олди.

- Бутага бориб тўнди...

Гуржи - кичкина, ихчам, пастак уй ити. Уни лайча ит ҳам деб юритадилар..

Хуллас, келтирилган ушбу қизиқмачоқ парчаларида ит турлари тасвири мавжуд.

Маълумки, баъзан итлар катта-кичикни қопиши мумкин. Айниқса, кутурган ит хавфли бўлади. Шу сабабли итларга хос қопагонликдан болаларни огоҳлантирувчи қизиқмачоқлар ҳам учрайди:

Бора кўрдим уйингга,

Тунонги айтган сўзингга.

Итинг чиқди ҳабалаб,

Қоптирмадинг сабалаб.

Бундай кичикмачоқлар болаларнинг мантиқий фикрлашини кучайтиради. Ҳаётда яхши-ёмонни фарқлашни ўргатади. Айрим қизиқмачоқларда ҳайвонлар образига инсонларга хос хатти-ҳаракатлар кўчирилиб, ташхис санъати ҳосил қилинганлиги кузатилади.

Қизиқмачоқларда, асосан, болаларга яқин ва тушунарли анъанавий образлар қўлланиши кузатилади. Уларда фантастик образлилик ва воқеабандлик муҳим ўрин тутди. Қизиқмачоқлар болаларни кичик сирли болалик оламидан рангба-ранг кенг борлиқ ичига олиб киради. Шунинг учун уларда ҳар хил образлар учрайди.

ДЕҲҚОН ОЛҚИШЛАРИДА ЭЗГУ НИЯТНИНГ БАДИИЙ ИФОДАСИ

Тўраева Л., аспирант (БухДУ)

Ўзбек фольклорида деҳқонлар томонидан яратилиб, асрлар давомида ижро қилиниб келинган халқ оғзаки ижоди намуналари борки, улар алоҳида эътиборни тортади. Аммо бу борада ҳозиргача кўпроқ деҳқончилик қўшиқлари ўрганилиб келинган, холос. Ҳолбуки,

деҳқонлар фольклорида деҳқон олқишлари ҳам алоҳида ўрин тутадди.

Деҳқон олқишлари, одатда, деҳқончилик юмушларининг бошланиши ёки тугатилиши муносабати билан айтилади. Улар кўпроқ қишлоқ оқсоқоллари, кекса деҳқонлар ёки онахонлар томонидан айтилган.

Деҳқон олқишларининг мавжудлиги қадимги аграр культларга сиғиниш билан боғлиқ аграр маросимлар тизими амал қилганлигидан далолат беради. Дарҳақиқат, деҳқончиликда муайян аграр культларга сиғиниб, турли ритуал тадбирлар ташкил қилинган. Жумладан, далага қўш чиқаришда "Шох мойлар", ўрим даврида "Обло барака", ҳосилни йиғиштириб бўлгач "Хирмон тўйи" кабилар ўтказилган. Эътиборли жиҳати шундаки, бу ритуал тадбирларнинг ҳар бири ўз вербал қисмига, ўтказилиш тартибига, ритуал таомига эга. Айтайлик, "Шох мойлар" маросимида "қўш оши" деб, гўжа пиширилса, "Хирмон тўйи"да гўшт ва буғдой ёрмасидан ҳалиса пиширилган. Улар ейилгач, кекса деҳқонлар дуога қўл очиб, деҳқонни, деҳқончиликни, мўл ҳосил олишни олқишловчи айтимлар айтганлар. Бундай олқишлар ўз мавзу йўналиши, образлар таркиби билан ўзбек халқ олқишлари орасида алоҳида ажралиб туради. Қадимги деҳқончилик аграр ритуаллари билан боғлиқ тарзда келиб чиққан деҳқон олқишлари деҳқончилик пирларига мурожаат кўринишида яратилган. Унда кўпинча Одам Ато, Бобо Деҳқон ёки Хизр номига мурожаат қилинади. Чунки ўзбек халқ афсоналарида Одам Ато жаннатдан чиқарилгандан кейин қорни оч қолиб қийналиб турганида олдида ҳазрат Жаброил пайдо бўлибди. У жаннатдан бир ҳовуч буғдой, битта қизил ва битта қора хўкизларни омову бўйинтуруғи билан олиб келиб, Одам Атога хўкизни қўшга қўшганча ер ҳайдашни ва буғдой экишни ўргатибди. Шунинг учун Одам Ато деҳқонларнинг пирини, биринчи деҳқон - Бобо Деҳқон сифатида эъзозланади.

Ўзбек афсоналарида буғдой экиб, деҳқончилик қилиш аънасининг юзага келиши серҳосиллик, доимий яшиллик ва ҳаёт суви тимсолига айланган мифологик персонаж - Хизр номи билан ҳам боғлаб талқин қилинади. (Жўраев М. Деҳқон дала айланди. // Наврўз байрами. - Т.: Фан, 2009, 194-212-бетлар.)

Шу боисдан деҳқончилик олқишларида Хизр номига мурожаат кенг учрайди.

Хоразмлик деҳқонларнинг ўзига хос удумларини ўрганган этнограф Г.П.Снесаревнинг маълумот беришича, буғдойни чош қилгандан кейин маълум вақт хирмон қаровсиз қолдирилган. Ана шу пайтда Хизр келиб, хирмонга барака ҳада қилиб кетади, деган тасаввур бўлган. Шу каби эътиқодий қарашлар туфайли деҳқонлар хирмон чошлаётганда "Хизр дорисин", Хизр назар қилсин", "Хизр баракасини берсин" каби яхши ниятлар қиладилар.

Ҳосилнинг баракасини Хизр билан боғлаш тасавури фақат Хоразмда эсмас, Ўрта Осиёнинг бошқа жойларида ҳам учрайди. Умуман айтганда, серҳосилликни тилаш деҳқон олқишларининг етакчи мавзу йўналишини ташкил қилади.

Деҳқон олқишлари насрий ёки шеърий кўринишларда учрайди. Насрий кўринишдаги бундай олқишларда сажъ муҳим ўрин эгаллайди: "Ё пирим, Деҳқон бува! Ўзинг қўллагайсан, ёмғирларни ёғдиргайсан, майсаларни ундиргайсан, бола-чақанинг ризқини етказгайсан! Илойим, Деҳқон бува дорийберсин, баракасини бераверсин. Курт-кумурсқа, жонли-жонзотдан қолгани меники! Бахш этдим, кўпнинг насибасига, Деҳқон буванинг йўлига, омин". Қўш ҳайдашни бошлаб берганда айтиладиган бу каби насрий олқишларнинг таъсирчанлигини оширишда сажънинг ўрни сезиларлидир.

Шеърий кўринишдаги олқишлар ўзига хос бадиий-композицион хусусиятлари билан ажралиб туради:

Бош-бошингга, бошингга,
Барака берсин ошингга,
Айни сахар бўлганда,
Хизр келсин чошингга.

Бу шеърий шаклдаги олқиш бармоқ вазнида бўлиб, ундаги мисралар миқдори 7- 8- 7 -6 кўринишидадир. Ундаги биринчи, иккинчи ва тўртинчи мисралар бошингга, ошингга, чошингга сўзлари орқали ўзаро қофияланиб, учинчи мисра очиқ қолган.

Хуллас, деҳқон олқишлари халқ ижодкорлигининг ўзига хос бадиий шаклларида бири бўлиб, сўз сеҳрига, аграр культларга ишонч, деҳқончилик пирларига эътиқод замирида шаклланган. Бундай олқишларни ўрганиш орқали маданиятимиз ва маънавиятимиз тарихини ўрганиш мумкин. Қолаверса, эзгу ниятга йўғрилган халқ олқишлари маънавий жиҳатдан баркамол ёш авлодни тарбиялашда муҳим восита вазифасини ўтай олади.

"СУМАЛАК" ҲАҚИДАГИ ХАЛҚ ҚЎШИҒИНИНГ ИНГЛИЗЧА ТАРЖИМАСИ ҲАҚИДА

Ахмедов В., магистрант, (БухДУ)

АҚШда 2000 йилда чоп этилган "Treasury of Uzbek Legends and Lore" номли ўзбек халқ эртаклари, ривоятлари, қўшиқлари, урф-одат ва латифалари таржимасидан иборат тўпламнинг "The Holiday of Navruz" ("Наврўз байрами") боби мавжуд. Унда халқимизнинг яшариш ва янгиланиш байрами бўлган Наврўз ҳақида кенг тарқалган афсона ва қўшиқлар таржимаси келтирилган. Улар чет эллик мухлисларимизга Наврўз байрамининг келиб чиқишини, унда таёрланадиган рамзий таом - сумалакнинг пайдо бўлишини билиб олишда ёрдам беради. Жумладан, келтирилган афсоналар

информатив-бадий вазифаси билан ўзига хос таъсирчанликка эга бўлса, кўшиқларда Наврўз билан боғлиқ миллий аъналаримиз, эътиқодий қарашларимиз таъриф-тавсиф қилинган.

Бобдаги "Songs of Navruz" ("Наврўз кўшиқлари"), "Foods of Navruz" ("Наврўз таомлари"), "How to Make Sumalak" ("Сумалак қандай тайёрланади?"), "Song of Sumalak" ("Сумалак кўшиқлари") каби матнлар мантиқий узвийликда берилган бўлиб, уларнинг ўзбек тилидан инглиз тилига ўгирилиши халқимиз оғзаки ижодига, маънавий турмуш тарзига чет элларда катта қизиқиш билан қаралишини, фольклоримизнинг оламшумул қудратини англашга ёрдам беради. Зеро, бу миллий қадриятларимизнинг жаҳоншумул қимматини дунёга маълум қилишда инглиз олими, жонкуяр мураббий Мерилин Петерсеннинг хизматлари катта. У бу фольклор намуналарини Ўзбекистонда кўнгилли тил ўргатувчи сифатида ўқитувчилик қилиб юрган кезларида бевосита қизиқиб ўрганиб, инглиз тилига таржима қилган.

Китобда Наврўз кўшиқлари икки тилда: ўзбекча аслиятда ва инглизча таржимада келтирилган. Бу эса ушбу матнларни қиёсий жиҳатдан ўрганиш имкониятини яратган. Шу асосда ўқувчи фольклор намунасини ҳам аслиятда, ҳам таржимада ўқиб ўрганиш имконига эга бўлган. Қолаверса, бу яна таржимачилик моҳиятини, сир-синоатини, таржимада қайси инглизча сўз қайси ўзбекча сўзнинг ўрнида кела олишини, луғатчиликни ўрганишга, энг муҳими, тилларнинг имкониятларини қиёслашга замин ҳозирлайди:

Юлдузли осмоним бор,
Бир кўркам бўстоним бор,
Тилимда дostonим бор,
Наврўзи олам келди,
Наврўзи олам келди.

I have a sky with star that never pale,
I have a beautiful garden vale
And on my tongue there's an epic tale
Navruz has come
Navruz has come.

Ўзбек тили фразеологимларга, кўп маъноли сўзларга, синонимларга бойлиги боис кўпинча таржимонларни мураккаб вазиятларга солиб қўяди. Айниқса, фольклор асарларининг таржимаси ўзига хос қийинчиликларга эга. Негаки, соф халқ тилида яратиладиган фольклор асарлари шева унсурларига, миллий реалияларга бой бўлади. Худди шу ҳолатнинг исботи куйидаги таржимада ҳам кузатилади. Бинобарин, ўзбек тилида "тилимда" сўзини инглизчада "on my tongue" тарзида бериш услубий ғализликни туғдиради. Чунки инглиз тилида "on" предлоги -да, устида маъносини, tongue эса

нутқ органи - тилни ифодалашди маълум. Шундай экан, "on my tongue" дейиш билан "достон тилимининг устида" дегани бўлади. Тил воситасида куйланадиган асарни тил устида деб айтиш эса, услубий ғализликдан бошқа нарса эмас. Шеъринг тарзда яратилган фольклор асарларини таржима қилиш янада мураккаб. Жумладан, тўпламда келтирилган сумалак ҳақидаги "Онагинам, сумалакни соғиндим" халқ қўшиғининг сарлавҳаси "I iss My Mother, Sumalak" тарзида ўғирилган, бу ўзбекчада "Сумалак, мен онамни соғиндим" тарзида таъмоман тескари маънони бераётганлиги кўриниб турибди. Хуллас, фольклор асарларининг таржимаси ўзига хос мураккабликларга эгадир. Шунинг учун у таржимондан етарли билим ва малака талаб қилади.

ADABIY ERTAKLARNI O'QITISH MUAMMOLARI

Omonov J., magistrant (TDPU)

Yozma badiiy adabiyotning folklor bilan munosabati adabiyot nazaryasining muhim masalasidir. XX asrga kelib o'zbek adabiyotida folklorga qiziqish, undan ijodiy foydalanish yanada kuchaydi. Bu xol adabiyotshunoslikda yangi janrlarning yuzaga kelishiga sabab bo'ldi. Masalan, xalq ertaklari, afsona va rivoyatlari asosida, ularning ta'sirida yaratilgan adabiy ertaklar: ertak she'rlar, ertak dostonlar shular jumlasidandir.

Hozirgi paytda adabiy ta'lim oldiga o'quvchi yoshlarning milliy-ma'naviy qadiryatlarni puxta o'zlashtirishlari, ularning badiiy-estetik didlarini shakllantirish va rivojlantirish, o'quvchilarning ijodiy qobiliyatini o'stirish kabi muhim vazifalar qo'yilgan. Mazkur vazifalarni bajarishda o'zbek adabiyoti namunalari qatorida adabiy ertaklarning ham katta imkoniyatlari mavjud. Farzandlarimiz oilada, maktabgacha ta'lim muassasalarida, umumiy o'rta ta'limning 5-6 sinflarida ertaklar va adabiy ertaklarning rang - barang namunalari bilan tanishadilar. Ana shu tanishuvlar jarayonida ularning umumiy dunyoqarashlari shakllana boradi, shu bilan birga mazkur asarlar orqali dunyoni tushunish, olam va odamni idrok etish kabi xislatlar tarkib topadi, badiiy-estetik didlari, poetik tafakkurlari o'sib boradi. Adabiyot fanidan umumiy o'rta ta'lim maktablarining Davlat ta'lim standartlarida adabiy ertaklarning o'qitish-o'rgatish tavsiya etilgan. Bunda o'quvchilarning yoshi, qiziqishlari, dunyoqarashlari inobatga olinib, adabiy ertaklar 5-6 sinflarda o'qitilishi mo'ljallangan.

Adabiy ertaklarning o'qitilishini o'rganish maqsadida olib borgan tajribasinoz ishlari jarayonida bir qator salbiy holatlarga duch keldik:

- aksariyat o'quvchilar bu janr haqida ma'lumotga ega emaslar;
- xalq ertaklari va adabiy ertaklar orasidagi farqni ajrata olishmaydi;
- adabiyot darsligidan amalda mavjud adabiy ertaklardan ko'proq ertaklar joy olishini hammalari hohlashgan kabi xolatlariga guvoh bo'ldik.

Bugungi kunning asosiy talabi ta'limda samaradorlikni ta'minlash ekan, bu kabi muammoli holatlarning yechimini izlash lozim. Bunda eng, avvalo, fan o'qituvchilaridan yanada fidoyilik, jonkuyarlik talab etiladi. Shu bilan birga quyidagi tavsiyalar ham bu muamolar yechimida ijobiy rol o'ynaydi deyish mumkin:

- darslikdagi nazariy ma'lumotlarni o'rganish chog'da uni shunchaki o'qib, yodlatish samarali usul emas. O'qituvchi turli metodlardan foydalanib, o'quvchining o'zi xulosa chiqarishiga erishishi lozim;

- agar darslikdagi nazariy ma'lumot yetarli emas deb hisoblansa, uni turli manbalar asosida to'ldirish mumkin;

- tajriba-sinov ishlari jarayonida o'quvchilar mazkur mavzularni sahnalash-tirilgan dars tarzida o'tish tarafdori ekanliklarini bildirishgan. Xalq ertaklari bo'ladimi, adabiy ertaklar bo'ladimi, bunday darslarda sahnalashtirilgan darslar yaxshi samara berishi amaliyotda kuzatildi;

- sahnalashtirilgan darslarni adabiyot to'garaklarida tayyorlash maqsadga muvofiq bo'ladi;

- mazkur muammoni hal etishda yana bir omil borki, u ham bo'lsa adabiyot o'qituvchisi va uning ijodkorlik fazilatidir. Ya'ni o'qituvchi ijodkor bo'lar ekan, u yangicha metodlarni o'ylab topishi va shu orqali ta'limda samaradorlikka erishishi mumkin.

Ko'rib o'tganimizdek, bu borada yechimini kutayotgan muammolar yetarlicha. Pedagog va adabiyotshunoslarimiz bu mavzuda bir qator ishlarni amalga oshirgan bo'lishsada, ularning yutuqlari va xulosalari adbiy ta'lim amaliyotiga to'laligicha kirib kelgan emas. Bularning barchasi metodist olimlarning galdagi muhim vazifalari qatorida turibdi.

"ХОЛДОРХОН" ДОСТОНИДА ЎХШАТИШ

Эшмуродов А., (ЖДПИ)

Ўхшатиш тилдаги энг қадимги тасвирий воситлардан саналади ва унинг юзага келиши диалектик қонуниятларга асосланган. Дастлабки ўхшатишлар жонли тилда юзага келган ва тил тараққиёти натижасида баддий услуб ва бошқа услубларга кўчган. Шунинг учун уларнинг дostonлар матнида учраши ҳам табиий ҳол сифатида қаралади.

Эргаш Жуманбулбул ўғли куйлаган "Холдорхон" дostonи ҳам образлиликни юзага келтирувчи ўхшатишларга ниҳоятда бой ва бу ўринда уларнинг барчасини таҳлил этишнинг амалда имкони йўқ. Шунинг учун фақатгина дostonлар услубига хос бўлган, аънавий характердаги ўхшатишларга тўхталамиз.

"Холдорхон" "Гўрўғли" туркумидаги дostonлар таркибига кириб, жангнома-дoston ҳисобланади. Табиийки, воқеалар баёни ҳам асосан жангу жадаллар, алоҳида олинган кишилар кўрсатган қахрамонликлар тасвири билан боғлиқ. Шундай экан, ўхшатишларнинг қўлла-

нишидаги ўзига хосликни ҳам ана шу жиҳатдан қараш мақсадга мувофиқ бўлади.

Достонда ўхшаган нарса асосан инсон ва ўхшатиш нарса қудратли жониворлар сифатида намоён бўлади: аждардай/аждарҳодай/аждарҳолдай, айиқдай, арслондай, булбулдай, бургутдай, бўридай, қарчиғайдай, кийикдай, қопландай, кучигидай, кўлбардай, кўппакдай, молдай, наҳангдай, новвосдай, олқордай, отдай, подадай, суқсурдай, тойлоқдай, такадай, товукдай, тойдай, тулкидай, тулпордай, туядай, филдай, чумчукдай, шунқордай, эшакдай, кушдай, қўйдай, гиркўқдай, ғунондай, ҳайвондай, ҳўкиздай каби. Бир пилла Ҳасан Кўлбар қараса, Авазхон йўлбарсдай бўлиб, шердай ҳайбат солиб, аждарҳодай кўзғалиб, майдонга кетиб боради, қарийб кўшиндан чиқиб бораётир (109). Гўрўғлибек боради, Оч арслондай ариллаб (82). Бирови қоплондай, бирови бўри, Икковини кўрсанг шерларнинг шери (151). Кўлбар юрур нордай бўп, Ҳар яғрини қирдай бўп (177). Улар орасида -дай ёрдамида ясалган ўхшатишларнинг фаоллари сифатида қуйидагиларни кўрсатиш мумкин: нордай-6, флондай-11, йўлбарсдай-14, итдай-17, шердай- 23.

Ўхшатиш кўрсаткичларидан бири -дай/-дек/-доқ вариантлигида -дай нинг қўлланиш частотаси устунлик қилади. 320 марта ишлатилган: боладай, калакадай, қападай, найзадай, ойнадай, олмадай, подадай, такадай каби. 3 марта -дек: гўрўғлидек, гўрўғлибекдек, қиёматдек қўлланган, -доқ қўлланилмаган.

Достонда ўсимликларга ўхшатилиш маҳсулдор эмас. Улар орасида 4 та сўзни - гул, лола, қизғалдоқ, чинор ни қайд этиш мумкин. Инсонга нисбатан сўлмоқ ва очилмоқ сўзлари қўлланганда у гулга ўхшатилади:

- сўлмоқ: Қўрқанидан Аҳмад Сардор Чопсондан Гулдай бўлиб юзи сўлиб боради (248). Қайтгин, бола, ўласан, Тоза гулдай сўласан (310);

-очилмоқ: Авазхон ўғлон, бир турфа жонон, юзлари очилган гулдай, тиллари булбулдай, зулфлари сунбулдай, отасининг олдида майдонга - Думалоқ полвонга талаб қилди (109). Очилмоқ ўрнида матнда кўпинча унинг диалектал варианты жайнамоқ дан фойдаланилган ва 18 марта қўлланган ушбу сўз асосан юқоридаги сўзлар билан боғланган гулдай жайнаб (38), қизғалдоқдай жайнаб (193), тоғ лоласидай жайнаётир (372), чўғдай жайнаб (342) каби. Очилмоқ қа маъноси яқин бўлган яшнамоқ ҳолати ҳам қизғалдоқ қа ўхшатишган: Қрим мамлақати неча юз катта ҳовлиларни ... қизғалдоқдай яшнатиб-ясаб ўтириб эди (14).

Тебраниш маъносидаги диалектал сўз ирғалиш га нисбатан 4 ўринда найза қамиш бирикмаси қўлланган: Шоҳ Қайсар ... найза қамишдай ирғалиб, туғ туққа суяниб кела берди (262).

Афсар зангининг қўли чинорнинг шохига ўхшатишган: Қараса,

Афсар зангининг бўйи минордай, қўли минг панжали шохчинордай... баччагар экан (135).

Достонда -дай ёрдамида инсон ва унинг сифатлари ҳам ўхшатиладиган объект сифатида олинган: Эрқубоддай, одамзоддай, марддай, Аваздай/Авазхондай, зангидай, полвонидай, подшоларидай, Сардорбекдай, шохдай, шаҳаншоҳдай, Мисқолдай, одамдай, тоғамдай, боламдай, Самандардай, баҳодирдай, азаматдай, бувишдай каби. Бўлмаса, Гўрўғлибекдай ғайратли шўл вақтдаги валламатларнинг ичида йўқ эди (422).

Бу каби ўхшатишларнинг айримлари Эргаш шоир жонли тилга хос бўлган ўзини-ўзига ўхшатиш усулидан ҳам яхши фойдаланганлигини кўрсатади: Тўйга айтдим Гўрўғлидай жўмардни, Келса олиб келсин, икки парини (7); Овозасин ошириб, Душманини шошириб, Холдорхондай подшолар Оёғига бош уриб (347); Кўр қип Тўхтамишдай зўрнинг кўзини, Девларни ҳасратли қилган тўрамсан (363) каби.

Достон матнида ўхшатишларни юзага келтирувчи сингари, қадар, янглиғ, бамисоли, бамисли, мисоли, мисли, монанд, худди, нақ, айнан каби сўзлар учрамайди. Фақат каби 2 марта, гўё 4 марта қўлланилган, холос. Грамматик воситалардан -симон, -она, -омуз ҳақида ҳам шу фикрни айтиш мумкин. Асосан -дай/-даин қўлланилган. У уч юздан зиёд сўзшаклга қўшилган. Ғойибона (5 марта), мардона (6 марта), шохона (3 марта), подшоҳона (2 марта) сўзлари таркибида -она воситаси ишлатилган. Полвона сўзи таркибидаги -а нинг ўхшатиш воситаси сифатида қўлланишида Эргаш шоирнинг маҳорати маълум бўлди, уни -часига ўрнида ишлатади: Буни Кўлбар кўриб, майдонни полвона айланиб юриб (160). Энди Кўлбар икки қўлни кўтариб, Полвона қўшинга талаб айлади (168).

- даин нинг қўлланиш частотаси юқори эмас, у қўйдаин, тоғамдаин, ўзимдаин, мендаин, қайсардаин, бирдаин, юнусдаин, ўтдаин сингари сўзлар таркибида қўлланилган.

Ўхшатишли бирикмаларнинг уюшиқ ҳолда келиши ифода жараёнига алоҳида бир оҳанг бағишлайди, ўзига хос ритми ва баён услубини вужудга келтиради: Холдорхон подшо Гўрўғлибекнинг келганини билиб, ичи ғамга тўлиб, ранги гулдай сўлиб, ҳар кўзи шокосадай, шох мурти шопдай урти кўҳна қопдай, ҳар чеккаси деҳқони икки чорак топдай, қорни қападай, калласи тепадай, икки қулоғи кўҳна ярти сурпадай бўлиб, подадай бақириб, ҳўкиздай бўкириб, айикдай ақириб...(86). Ана энди Гўрўғлибек Авазхоннинг бу сўзларини эшитиб, билиб, илондай захри келиб, аждарҳодай қаҳри келиб, шердай ҳайқириб, йўлбарсдай чирпиниб, қоплондай чобиниб, кўзлари ўтдай ёниб... (33). Аҳмад Сардор бу сўзларни эшитиб, ҳар кўзи шокосадай бўлиб, қаҳри келиб, илондай захри келиб, ҳар урти қопдай, шох мурти шопдай бўлиб (55). Ана энди Аҳмад Сардорнинг қаҳри келиб, илондан захри келиб, аждарҳодай тўлғониб, қоплон-

дай чопиниб, шердай хайқириб, йўлбарсдай чирпиниб, айикдай ақириб, подадай бақириб, эшакдай ханграб, новосдай манграб, итдай улиб, тентакдай кулиб, Мирза Аскарнинг кўрққанини билиб, Мирза Аскарни мазақ қилиб... (65). Бу сўзларни Борса келмас подшоҳи шоҳ Қайсар эшитиб, қаҳри келиб, илондай захри келиб, подадай бўқириб, итдай хуриб, эшакдай ханграб, хўкиздай мўнграб, хайқириб, довши варқираб, арқираб қўяберди (261). Улар орасида қаҳри келиб, илондай захри келиб сингари анъанавий турғун бирикмалар ҳам учрайди.

Айрим ўхшатишли элементлар муболаға ҳосил қилишда шоирга қўл келади: ҳар кўзи шокосадай, шоҳ мурти шопдай, урти кўҳна қопдай, ҳар чеккаси деҳқони икки чорак топдай, қорни қападай, калласи тепадай, икки қулоғи кўҳна ярти сурпадай бўлиб (86); Афсар зангининг ... эгинлари беш-олти одам чой ичиб ўтирадиган супадай, бурни тегирмоннинг новидай, чаккалари деҳқоннинг катта тобидай, лаби ариқнинг рошидай, тишлари омонинг тишидай, кўзлари новвойнинг тандиридай, билаги синган харидай баччағар экан каби.

ХАЛҚ ОҒЗАКИ ИЖОДИНИНГ ЎҚУВЧИЛАР НУТҚИНИ ЎСТИРИШДАГИ ЎРНИ

**Бекназарова Х., Раҳмонов А.
(Қашқадарё ВПКҚТМОИ)**

Истиқлол боис бошқа соҳаларда бўлгани каби таълим тизимида ҳам кенг қамровли ислоҳотлар олиб борилмоқда. Ислоҳотлар моҳияти кўпроқ таълим мақсади ва мазмунининг янгиланиши билан ўлчанади.

Дарҳақиқат, бу янгиланишлар давлатнинг таълим олдиға қўйган буюртмаси-ижодий тафаккур соҳибини етиштириш билан чамбарчас боғлиқдир. Мустақил ва ижодий фикрлайдиган, ўз фикрини тўғри, равон ифодалай олиш малака-ю кўникмасини шакллантириш таълимнинг барча турлари ва соҳалари учун бирдек тааллуқлидир.

Жумладан, "Умумий ўрта таълим тўғрисида"ги Низомда бошланғич таълим ... ўқув фаолиятининг асосий малака ва кўникмалари, ижодий фикрлаш, ўз-ўзини назорат қилиш уқуви ...асосларининг эгаллаб олинишиға даъват этилганлиги таъкидланади. Бошланғич таълимнинг асосий принципларидан бири эса ўқувчилар нутқини ўстириш бўлиб, бу адабий таълим билан чамбарчас боғлиқдир. Нутқ ўстириш бошланғич синф она тили таълимиға аниқ амалий йўналиш беради ва болаларни онгли ўқиш, ўқиганини равон қайта сўзлаб бериш ва ёзишға ўргатади.

Шу ўринда алоҳида таъкидлаш лозимки, ўқувчилар нутқини ўстиришда синфдан ташқари ўқиш дарсларининг талаб даражасида ташкил этилиши муҳим омил саналади.

Синфдан ташқари ўқиш дарсларини ташкил этишнинг самарали усулларида бири халқ оғзаки ижоди материалларига таянган ҳолда иш олиб боришдир. Ҳақиқатан ҳам, халқ оғзаки ижоди манбаларидан фойдаланиш болаларни бадиий-эстетик тарбиялашда муҳим аҳамият касб этади. Масалан, халқ оғзаки ижодидаги биргина эртақнинг ўзи болалар дунёқарашини бойитиш, савиясини кенгайтириш, нутқини ўстиришда беқиёс кучга эгадир. Дейлик, эртақ қаҳрамонлари-бўрининг ёвузлиги, тулкининг айёрлиги, қуёнинг қўрқоқлиги, шернинг ботирлиги, итнинг вафодорлиги, мушунинг чаққонлиги, чумолининг меҳнатсеварлиги каби тушунчалар болаларнинг маънавий оламига таъсир этади, улар бу қаҳрамонлар тимсолида эзгулик ва ёвузлик, яхшилик ва ёмонлик, нафосат ва қабоҳат ўртасидаги азалий кураш натижасини кўрадилар, улардан дастлабки хулосаларни олишга одатланадилар.

Тажрибалар эртақлар ўрганиладиган дарсларни саҳналаштирилган ҳолда ташкил этиш кутилган натижа беришини кўрсатмоқда. Фаол, эртақ қаҳрамонларини саҳнада акс эттиришга лаёқатли ўқувчилар билан ўтказилган алоҳида машғулотлар орқали эртақ саҳналаштирилади. Мазкур дарсга тайёргарлик ишлари синфнинг бошқа ўқувчиларидан сир тутилмоғи мақсадга мувофиқдир. Чунки репетиция машқларининг ўқувчилар ичида олиб борилиши эртақ ўрганиши режалаштирилган дарснинг улар учун зерикарли ва қизиқарсиз кечишига сабаб бўлиши мумкин. Ўқувчилар кўзидан сир ва пана тутилган саҳналаштирилган эртақ дарси талаб даражасида тайёрланса, бу дарс улар учун ҳақиқий мўъжиза ва фавқуллодда кашфиёт саналишини тажрибалар исботлайди. Чунки эртақ воқеаларй болаларнинг кўз олдида жонли ҳолда рўй беради. Тасаввур кузатув билан уйғунлашади. Саҳна қисмидан кейин бир неча ўқувчиларнинг эртақ ҳақидаги фикр-мулоҳазалари эшитилади. Албатта, бунда уй иши сифатида эртақ мазмунини оила аъзоларига сўзлаб бериш топшириғининг берилиши мақсадга мувофиқдир.

Бундан ташқари ўқувчилар ўртасида эртақлар бўйича "Мен ... эртаги қаҳрамони бўлиб қолсам", "Мен эртақчи бўлсам", "Меним севимли эртагим" мавзусида суҳбат ва савол-жавобларнинг ташкил этилиши ҳам кутилган натижани беради. Шу билан бирга халқ оғзаки ижоди намуналаридан мақол, топишмоқ ва тез айтишлар ҳам болаларда топқирлик, тезкорлик, мулоҳазалилик сифатларини қарор топтиришга ва шу орқали улар нутқини ўстиришга ёрдам беради. Бунда эса ўқитувчига синфда ташкил этилган "Синф кутубхонаси" энг яқин кўмакчи саналади.

АДАБИЙ ТАЪЛИМ ҲАҚИДА АЙРИМ МУЛОҲАЗАЛАР

Куронов Д., ф.ф. д., (АДУ)

Адабиёт инсоннинг маънавий камолотида, руҳоний юксалишида ғоят катта ўрин тутиши - аксиома, яъни исбот талаб қилмайдиган ҳақиқатдир. Хусусан, жамиятимиз олдида турган энг муҳим вазифа - баркамол авлод тарбиясида унинг беқиёс хизматни ўтай олишига ҳам ҳеч бир шубҳа йўқ. Бироқ бу имконнинг тўла рўёбга чиқиши учун айрим шартлар кўндаланг келадики, улар бажарилмаса, ҳануз бу беқиёс кучни "ўтин ёришга сарфлаб" юрган бўлиб чиқамиз. Шу шартлардан биринчиси ва барининг асосида ётгани адабий таълимдир.

Истиқлол йилларида адабий таълим соҳасида ҳам кўплаб ўзгаришлар содир бўлди: янги давлат таълим стандартлари қабул қилинди, шу асосда ўқув дастур ва режалари ишлаб чиқилди, уларга мос дарслик ва қўлланмалар чоп этилди. Албатта, буларнинг бари адабий таълимни яхшилаш мақсадига қаратилган. Лекин ҳануз улардан кутилган натижага эришилмоқда, деб баралла айта олмаймиз. Зеро, китобхонлик маданияти кундан-кун тушиб бораётгани, бир пайтлар жуда кўп ўқийдиган халқлардан бири саналиш даъвосида бўлган халқ адабиётининг кўзгуси - "Шарқ юлдузи"дек журнал тиражининг 1000 дан ошмаётгани; матбаа жиҳати юксак савияда чоп этилган китобларнинг дўконларда чанг босиб ётгани; янги яратилаётган асарлар қизгин муҳокамаю мунозаралар уйғотмай, акс садо туратурсин, ҳеч бир сассиз беадад информация уммонига ғарқ бўлиб кетаётгани... бунга имкон бермайди. Ўз-ўзидан савол туғилади: нега? Ахир, қарийб йигирма йилдан бери шўро даври адабий таълими анъаналаридан воз кечишга, адабиётни, аввало, бадиият, санъат ҳодисаси сифатида ўқитишга интильмаепмизми? Соҳадаги юқорида зикр қилинган ўзгаришлар асосида асли шу концепция ётган эмасмиди?! Шундайку-я, лекин... Шу биргина лекинни мушоҳада қиларкан, негадир, фикр-мулоҳазалар айланиб-ўргилиб бир нуқтага келаверади, қайта-қайта муҳокама қилинса-да, лоп этиб яна биттагина хулоса келиб чиқаверади: мақсадни тўғри белгилганимиз ҳолда унга етишнинг маъқул йўлини танлай билмадик. Ҳақиқатан ҳам шундайми? Мақсад чинданам тўғри белгиланганми?.. Эҳтимол, тўғридир. Лекин бир нарсани, адабиётни бадиият, санъат ҳодисаси сифатида ўқитиш дегани нима эканлигини ўзимиз учун ҳали аниқлаштириб олганимизча йўқ кўринади. Яъни, айни шу нуқтада қарашларимизда умумийлик йўқ, буни ҳар ким ўзича тушунаётганга ўхшайди. Назаримда, ҳозирча биз бир кутбдан иккинчисига сакрашга тараддулланяпмиз, холос: шўро даври таълим тизимидаги адабиётни восита сифатида ўқитишдан - санъат сифатида ўқитишга, пировардида эса, очиги, на унисини ва на бунисини рисоладагидек амалга оширолмай турибмиз.

Албатта, мутахассисларга мактаб таълимидан, адабиёт ўқитиш муаммолари билан шуғулланишдан йироқ бир кишининг бу даъво-си эриш кўриниши мумкин. Сираси, бу гапларни натижадан - қисман юқорида айтганларим ва, асосан, филология факультетига ўқишга кирган биринчи курс талабаларининг тайёргарлик даражасидан келиб чиқиб айтаман. Бир қарасанг, биринчи курс талабаларида адабиёт ҳақидаги информация доираси анча кенг кўринади. Ахир, у "трагедия - эчки қўшиғи" эканлигини, Навойнинг "фалон байтида фалон санъат ишлатилган"и, "унинг "Ҳазойинул маоний"-си фалонча байтдан ташкил топган"и... га ўхшаш беҳисоб маълумотларни жуда яхши билади-да! Лекин шўрлик "эчки қўшиғи"нинг трагедияга қандай алоқаси бор ёки трагедия ўзи нималигини билмайди, Навоий ишлатган худди ўша санъатни бошқа бир байтдан топишга ожиз, "Ҳазойинул маонийни" лоақал қўлига ушлаб кўрмаган... Яъни, олий даргоҳга энди қадам босган талаба мияси "адабиёт ҳақидаги информация"га тўла, лекин унинг ўзи АДАБИЁТдан йироқ. Тўғри, буни кириш тестларининг "шарофати"га йўйиб осонгина кутулиш ҳам мумкиндир. Лекин, тан олиш керак, аслида сабаб шундагина эмас, асл сабаб таълим тизимида адабиёт қандай ўқитилаётганида.

Мазкур даъво асослаш учун Халқ таълими вазирлиги қошидаги РТМ томонидан тайёрланган "Адабиёт фанидан мажбурий стандарт назорат ишларини ўтказиш юзасидан тавсиялар"(Т.,2006)га эътиборни қаратмоқчиман. "Тавсиялар"да ҳар чорак якунида тест ўтказиш кўзда тутилган бўлиб, унинг мақсади сифатида "ўқувчининг билим, кўникма ва малакаларини синовдан ўтказиш" кўрсатилган ва БКМ элементлари саналган. Масалан, биринчи чорак учун 20 пунктдан иборат қилиб тузилган БКМ элементларини таҳлил қил-сак, қуйидаги ҳолатни (рақамлаш "Тавсиялар"даги тартибга мувофиқ) кўрамыз:

1. Асар ва унинг муаллифини билиш;
2. Асар ва унинг муаллифини билиш; (?)
6. Асар ва унинг қаҳрамонларини билиш;
7. Асар ҳақидаги маълумотни билиш;
8. Ижодкор ҳақидаги матнни билиш;
10. Ижодкор ҳақидаги маълумотни билиш;
14. Ижодкор ҳақидаги маълумотни билиш; (?)
15. Шеърини санъатларни ажрата олиш;
16. Адабиёт назарияси бўйича билим;
17. Ижодкор фаолияти ҳақидаги билим;
19. Қаҳрамонни билиш;

Кўриб турганимиздек, жами 20 та БКМ элементларидан 11 таси адабиёт ҳақидаги информацияни билишга қаратилган. Табиийки, намуна сифатида тавсия этилган тест саволларини тузишда ҳам

худди шу тамойилга амал қилинган: 16 та намунавий тестнинг 8 таси ўқувчиларнинг асар(ёки таржима) кимга тегишли эканини, 6 таси адабий-назарий тушунчаларни қай даражада билишини аниқлашга қаратилган. Эътироз қилиш мумкин: "Хўш, бунинг нимаси ёмон? Ахир, асар (ёки парча) кимники эканини аниқлаш учун ўқувчи матнни билиши керак эмасми?" Бир қарашда эътироз асослидек, шу тестлар ёрдамида ўқувчилар билимини холис баҳолаш мумкиндек кўринади. Аслида бундай эмас, бундай ўйлаш ўз-ўзини алдаш бўлади. Агар 7-синф боласининг саҳияси эътиборга олинса, тан олиш керакки, бу каби фактларни синфдаги 30 нафар ўқувчидан биттасининг билиши кифоя, демак, БМКларни аниқлаш, ўқувчини баҳолаш холис бўлолмайди. Бундан ташқари, мабодо шуни билган тақдирда ҳам ўқувчи адабиётга яқинлашиб қолмайди, ахир. Худди шу гапни "Ҳамзатов қайси халқ шоири?", "Туркий Гулистон" қандай асар?", "Чор атрофга ёйганда гилам" деганда шоир қайси фаслни назарда тутган?", "Мардлик афсонаси" қайси жанрга мансуб?" тарзидаги намунавий тестлар ҳақида ҳам бемалол айтиш мумкин. Хуллас, уларнинг аксариятини умумлаштирадиган жиҳат - адабиёт ҳақидаги информацияни шакллантиришга қаратилганидир. Албатта, танқид қилиш осон, жўяли бир тақлиф бер-чи, дейишингиз мумкин. Бу ўринда Сиз ҳақсиз, аниқ бир тақлиф беришга ожизман, лекин бир нарсага имоним комил: ўқувчининг адабиётдан билимини баҳолашнинг энг номақбул йўли - тест. Энди бир савол туғилади: бунақа тестлар БМК элементлари, яъни, ўқувчилар адабиётдан олиши лозим билим, малака ва кўникмаларнинг амалий кўринишидан келиб чиқяптими ё ўша БМКларнинг ўзини тестлар белгилаяптими? Менимча, кейинги ҳол ҳақиқатга яқинроқ, яъни БМКлар тестга мослашган. Энг ёмони, аслида ўқув дастур ва режалар ҳам шундай. Йўқса, масалан, 7-синф учун адабиётдан 1-чоракка ажратилган 18 соатнинг МСНИлардан ортган 14 соати давомида 7 та ижодкор ҳаёти ва ижодини, яна 5 та адабий назарий тушунчани ўрганиш кўзда тутиларидами? Яъни, қолган 14 соат ҳам ўқувчилар миясини кўпроқ адабиёт ҳақидаги информация билан тўлдиришга қаратилганки, бу информациядан келиб чиқиб исталганча (!) тест тузиш мумкин. Ахир, бу аҳволда матннинг ўзига - асарни ўқиш, уқиш, унинг бадиий воқелигида яшаб кўриш, ҳис қилиш ва ҳис қилганларини бошқалар билан ўртоқлашиш, ... кабиларга нима қолади? Назаримда, адабий таълимдаги ҳолат шундайки, у сездириб-сездирмай ТЕСТга - битирувчилар ҳаётидаги гўё энг муҳим ҳодисага мослашмоқда. Ҳолбуки, бир кунлик тест ўтади-кетади, адабиёт эса ҳаётнинг ўзидек мангу...

Юқоридаги масалага, адабиёт ўқитиш мақсадига қайтсак. Агарки адабиётни санъат, бадиият ҳодисаси сифатида ўқитмоқчи эканмиз, аввало, мақсаднинг ўзини аниқлаштириб олиш лозим. Маъ-

лумки, "бадийят икки онг тўқнашган нуқтада" (М.Бахтин), яъни асарни ўқиш жараёнидагина мавжуддир. Шундай экан, адабий таълимнинг мазмун-мундарижаси ўқувчиларни бадий асарни ўқишга ўргатишдан иборат бўлмоғи лозим. Агар шундай йўл тутилса, адабиётни восита ёки санъат сифатида ўқитиш масаласи кун тартибидан тушиб қолади. Негаки, булар асосий мақсаднинг ҳосиласи ўлароқ табиий равишда, ўз-ўзидан ўсиб чиқаверади. Мақсад билан боғлиқ яна бир масала кўндаланг бўлади, бу - адабий таълимнинг пировард натижаси, яъни ўқувчига қўйиладиган БМК масаласи. Бизнингча, пировард натижани ҳам лўнда қилиб қуйидагича ифодалаш мумкин: ўқувчи таълим муассасасини адабий асарни ўқиш, уқиш, ҳис қилиш, ундан завқлана билиш малакаларини эгаллаган, адабиёт ўқишни ўзи учун зарурат мақомидаги табиий эҳтиёжга айлантирган ҳолда тарк этмоғи керак. Бу эса адабий таълимни шулардан келиб чиққан ҳолда ислоҳ қилиш, шуларни назарда тутиб ўқув дастур ва режалари тузиш, дарсликлар, методик ишланмалар яратиш ва, муҳими, ҳар бир машғулотни шу мақсадларга мос ҳолда ташкил этишни талаб қилади.

ЯНГИ ЎЗБЕК АДАБИЁТИ ВА УНИ ЎҚИТИШ МУАММОЛАРИ

АКАДЕМИК ЛИЦЕЙЛАРДА ЮКСАК МАЪНАВИЯТЛИ ШАХС ТАРБИЯСИ

**Тўхлиев Б. (ТДПУ), Юсупова Ш.,
Райимбердиева З. (АДУ)**

Таълимнинг асосий вазифаларидан бири комил инсонни, юксак маънавиятли шахсларни тарбиялашдан иборат. Шунинг учун ҳам шахс ривожига таълимнинг энг мақбул йўналишини белгилаб олиш, шу билан бирга, таълимга мос равишда тарбия йўналишларини ҳам уйғун ҳолда олиб бориш баркамол шахс тарбиясида муҳим роль ўйнайди. Чунки маънавий тарбияга хизмат қилмаган таълим "сувсиз тегирмон" дир.

Ўқитувчининг чуқур билим ва тафаккурга эгаллиги, методологик таянчининг бақувватлиги ундаги касбий маданиятнинг, шунингдек, бой ва барқарор маънавиятнинг муҳим таркибий қисми ҳисобланади. Ўқитувчининг бу борадаги савияси ўқувчига бериладиган таълим ва тарбиянинг яхлит ҳолда берилиши ва ёшларни шахс сифатида шакллантириш мақсадларига эришишда алоҳида аҳамият касб этади.

Демократик жамиятда таълимнинг ижтимоийлашувини тўғри йўлга қўйиш натижасида шахс ўз-ўзини англайди ва ўз қобилиятини ижодий мулоҳаза қилиб кўради. Чунки юксак маънавиятли шахс

бўлиши учун у оламдаги нарса-ҳодисаларни билишигина эмас, балки жамиятда юз бераётган ўзгаришларнинг моҳиятини, мазмунини ҳам теран англай олиши зарур. Зеро, ҳар бир шахс шахс олинган билим ва эгалланган тажрибалардан жамият тараққиёти йўлида оқилона фойдалана олиш даражасига кўтарила олгандагина комилликка эришади. Комил инсон, том маъноси билан, юксак маънавиятли шахсдир. Бундай кишилар иқтисодий, маънавий, сиёсий ислохотларнинг моҳиятини тушуна олади, ҳуқуқий-демократик давлат, фуқаролик жамиятини барпо қилишга, унга ҳисса қўшишга ўзида куч топа олади, бир сўз билан айтганда, у ўзида амалга ошириладиган ишларга оид дахлдорлик туйғуларини онгли тарзда ҳис этади. Президентимизнинг баркамол авлодни камол топтиришга интилиш бизнинг миллий хусусиятимиз эканлигини мунтазам тарзда таъкидлаб келаётганлари бежиз эмас.

Республикамызда таълим-тарбия тизимини тубдан ислоҳ қилиш, уни замон талаблари даражасига кўтариш, юксак маънавиятли шахслар тарбиялашнинг янги тизимини барпо этиш, юрт келажаги учун баркамол, етук, салоҳияти юксак авлодни тарбиялаш ҳозирги кунда давлат сиёсатининг устувор йўналишига айланган. Шу боис, юксак маънавиятли шахс моделини яратиш, уни амалиётга жорий этиш муҳим вазифалардан биридир. Чунки ҳар қайси жамият ўз истиқболини ҳар томонлама уйғун ҳолда камолга етган шахс, баркамол авлодсиз таъминлай олмайди.

Амалиётда таълим ва тарбия уйғунлиги тамойилини кенг йўлга қўйиш, "Ҳозирги ўзбек адабий тили" дарсларида ЮКСАК МАЪНАВИЯТЛИ ШАХСНИ тарбиялаш йўл-йўриқларини ишлаб чиқиш ва уни амалиётга жорий этиш ниҳоятда долзарб масаладир.

Ўртбошимиз маънавиятни шакллантирувчи омиллар хусусида фикр юритар экан, таълим-тарбия тизими ҳақида алоҳида тўхталарди. Кўзланган мақсадга эришиш учун таълим ва тарбия ишини уйғун ҳолда олиб боришни талаб этади. Зеро, "таълимни тарбиядан, тарбияни эса таълимдан ажратиб бўлмайди-бу шарқона қараш, шарқона ҳаёт фалсафаси".

Маълумки, ўзликни англаш, миллий онг ва тафаккурнинг ифодаси, авлодлар ўртасидаги руҳий маънавий боғлиқлик тил орқали намоён бўлади. Шу маънода, тил таълими маънавият тарбиясининг бош омили саналади. Маҳмуд Қошғарийнинг "Девону луғат ит-турк" асарида "Ардам баши - тил" (Ҳар қандай фазилатнинг бошланиши тилдандир) деган мақолнинг қайд этилгани бежиз эмас.

Бугунги кунда Ўзбекистон Республикасининг "Давлат тили тўғрисида"ги, "Таълим тўғрисида"ги Қонунлари ва "Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури"га мувофиқ янгиланган педагогик тафаккур она тили таълими олдига янгича талабларни қўймоқда. Хусусан, академик лицейларда "Ҳозирги ўзбек адабий тили" фанини ўқитишнинг

бош мақсади ёшларимизни ижодий фикрлашга, ўз фикрини эркин ва таъсирли қилиб ёзма ва оғзаки шаклда ифодалашга, ўзбек тили қонун-қоидаларини онгли ўзлаштиришга ва назарий билимлардан ўринли ва тўғри фойдалана олиш кўникмасини ўстиришга, фикр доирасини кенгайтиришга, Ватанимизга, миллий аънаналаримизга, бой маънавиятимизга меҳр-муҳаббат руҳида тарбиялашга ўргатишга қаратилган.

Дастурда кўрсатилган назарий билимлар муайян кетма-кетликда тизимли асосда ўқитилади, яъни таълимий мақсад амалга оширилади. Бироқ, дарсдан кўзланган тарбиявий мақсад иккинчи даражалигича қолмоқда. Модомики, таълим ва тарбия бирлигига эришиш ҳамда юксак маънавиятли шахсни камол топтиришни ўз олдимизга мақсад қилиб қўяр эканмиз, бизнингча, дарснинг тарбиявий мақсади мундарижасини аниқлаштириб олиш мақсадга мувофиқ бўлади. Биз шу кунгача она тили дарсларида тарбиявий мақсадга эришилмаган ёхуд бундай мақсад назарда тутилмаган деган даъводан йироқмиз. Фақатгина дарснинг тарбиявий йўналиши тизимли асосда мақсадли ташкил этилмаганлигига урғу бермоқчимиз, холос. Бизнингча, тил таълимидаги ушбу камчиликларни бартараф этиш учун дастлаб, юксак маънавиятли шахс тарбиясини амалга оширишнинг мундарижаси ва йўналишларни белгилаб олиш даркор.

Маълумки, маънавият фақат инсонгагина хос руҳий ҳолат бўлиб, жамият, давлат, миллат, шахс ривожланиши ва камолотининг асосий омилidir. Шу маънода, маънавият инсон дунёга келганидан бошлаб, то умрининг охиригача мунтазам ўсиб, бойиб, такомиллашиб борадиган жараёнidir. Инсон умрининг, шахс такомилнинг ҳар бир босқичида унинг маънавиятини юксалтириб боришнинг ўзига хос йўналишларини белгилаш ғоятда муҳим. Маънавий тарбия мундарижасини белгилашда шахс ривожининг физиологик, психологик, педагогик хусусиятларини ҳам эътиборга олиш зарур. Шу билан бирга маънавият тарбияси йўналишлари ва мазмунидаги узвийлик ва узлуксизликни ҳам назардан қочирмаслик керак: таълимнинг қуйи бўғинида олинган тарбия кейинги босқичларда айнан такрорланмасдан, мазмунан бойитилиши ва ўқувчининг ёши, дунёқараши, умумий савияси, қизиқишларига мос тарзда ривожлантириб, такомиллаштириб борилиши лозим. Бунинг учун биз "матнли ўқитиш технологияси" дан фойдаланишни маъқул деб топдик.

Маълумки, она тили дарсларида, асосан машқлар тизимидан фойдаланилади. Машқларда кичик-кичик матнлар, айрим грамматик ҳодисаларни ўзида акс эттирган боғланишсиз (сочма, терма) гаплар берилади. Улардан кўзланган асосий мақсад ўрганилган грамматик билимларни машқ шартига кўра амалда қўллаш ёки ажратишдир. Бундай терма гаплардан тузилган машқларни боғланишли матнлар билан алмаштириш фойдалироқ бўлади. Чунки наза-

рий жиҳатдан лисоний ҳодисалар матн таркибидагина яхлит бир организм сифатида мавжуд бўлади. Уларнинг ўзига хосликлари, имкониятлари матн таркибидагина яққол кўринади. Амалий томондан эса матн мавзуга оид, шу билан бирга, аввалги дарсларда эгалланган билим ва кўникмаларни ривожлантиришга оид грамматик топшириқларни бажариш учун тажриба объекти вазифасини бажаради. Тарбиявий жиҳатдан муайян ғоя, фикр матн таркибидагина ўзининг мантиқий ечимини топади. Шу тариқа дарсда эришилиши талаб этиладиган мақсадларни яхлит механизм сифатида уйғунлаштиришга муваффақ бўлинади.

Энди, белгиланган тарбиявий мақсадга кўра, асосий эътиборни матнни тўғри танлай олишга қаратиш, танланган матнларнинг маърифий характерда бўлиши мақсадга мувофиқ. Бу орқали ўқувчилар кўшимча маълумот олиш билан бирга ўз билимларини ҳам бойитади. Матн мазмунини муҳокама қилиш орқали эса мустақил мушоҳада салоҳиятини ўстиришади.

МУСТАҚИЛЛИК ДАВРИ АДАБИЁТИНИ АКАДЕМИК ЛИЦЕЙЛАРДА ЎРГАНИШ

Ниязметова Т., доц. (ТДПУ)

Ўқитувчи фаолиятининг ҳар бир кунини олам-олам таассуротлар, мулоҳазалар якуни деса бўлади. Айниқса, бугунги кунда ўқувчи фаолияти янги-янги мазмун касб этмоқда.

Мустақил республикамиз миқёсида таълим тизимининг шакли ҳам, мазмуни ҳам ўзгариб бормоқда. Бу борада адабиёт ўқитишнинг самарали усулларининг бу фанни давр талаблари даражасида ривожланишига хизмат қилиши табиий.

Адабий таълим жараёнида ўқувчи ҳиссиёти тарбияланади. Унинг гўзаллик ҳақидаги тушунча ва тасаввурлари такомиллаштирилади.

Адабий таълимнинг сифати, самараси ва замон талабларига жавоб бера олиш даражаси кўп жиҳатдан адабий асарларни ўрганиш қандай ташкил этилганлиги билан белгиланади.

Академик лицейларнинг III босқич ўқувчилари учун "Адабиёт" дарслигида мустақиллик даври ҳикояларидан "Беозор қушнинг қарғиши", "Кўк эшик", "Хисомиддин ал-ёғий", "Олим ўғил" кабилар киритилган.

Хуршид Дўстмуҳаммаднинг "Беозор қушнинг қарғиши" ҳикоясини ўрганиш учун ўқув дастурида 2 соат берилган. Ажратилган вақтнинг биринчи соатида ҳикояни тўла ҳолда ўқиб, мазмунини ўзлаштиришга, ёзувчи ҳақида ўқувчиларга маълумот беришга эришилишни режалаштириш мумкин. Кейинги соатда эса Хуршид Дўстмуҳаммаднинг "Беозор қушнинг қарғиши" (1995) ҳикоясида ёзувчи воқеани тасвирлашнинг ўзига хос йўлини қўллаб, маълум бир ҳоди-

сани оила аъзоси бўлган (бир пайтлар) Қадрия томонидан, унинг тилидан баён этиш орқали таъсирчанлигига, марказий муаммонинг-камбағаллик орқасидан эргашган жажилликнинг нафақат инсонларга, балки табиатга, ҳар бир тирик жонзотга етказган зуғуми, охир-оқибатда инсонни ёмон ҳолатларга тушириб қўйиши мумкинлигини жонли ва ҳаётий тарзда тасвирлашга эришгани баён қилинади.

Дарҳақиқат, Хуршид Дўстмуҳаммад мустақиллик даври адабиётининг етук вакили сифатида кўплаб асарларида маънавий-ахлоқий ғояларни илгари сурган, илмсизлик жаҳолатни келтириб чиқаришини рўйи-рост тасвирлашга эришган.

Ҳикоя ҳам бош қаҳрамоннинг ваҳм ичида бошидан кечирган бо-лалигининг маълум бир даврини ёритади, айти пайтда, мана шу оила бошидан кечирган ҳодисалар орқали жамиятдаги иллатни фош этишга хизмат қилади.

Ҳар қандай адабий асар таҳлили ундаги қаҳрамонлар тимсолини ўрганиш орқали амалга оширилади. Зеро, бадиий асарлар марказида бири иккинчисига ўхшамаган ранг-баранг бадиий образлар ҳаракат қилади. Улар ҳаётдагидай бетакрор инсон оламини руҳиятини қиёфаларини кўз ўнглимизда жонлантиради.

Образлар устида амалий иш олиб бориш жараёнида ўқувчининг ҳар бир образга нисбатан муносабати, унинг ҳатти-ҳаракатини баҳоловчи маънавий меъёрлари шахсий ҳукм-хулосаси юзага келади. У ўзининг мустақил қарашларини далиллар асосида баён этишга ўрганади. Мураккаб ҳаётий зиддиятларни енгиш, муаммоларни ҳал этиш малакасини ҳам эгаллаб боради.

Образлар устида олиб бориладиган амалий иш ўқувчиларнинг ҳодисаларни диққат билан кузатиш, таҳлил этиш, ўз баҳосини бера олиш, ҳолис муносабатининг шаклланиши учун асос бўлиб хизмат қилади.

Бадиий асарларни ҳаққонийлик, ҳаётийлик ва бадиийлик талаблари асосида мустақил баҳолай оладиган ўқувчида зарур ҳаётий ва амалий кўникма ва малакалар ҳам шаклланган бўлади.

Таълим ҳар доим такомил ва янгиланишга муштоқдир. Шунинг учун ҳам бугунги кунда таълимнинг янги усуллари устида ишлаш давр талаби.

Адабий таълим жараёнида фойдаланиш мумкин бўлган ўйин методларидан бири бхбхбх. Бу методдан ҳикоя устида ишлашда ўқитувчидан педагогик маҳорат ва зийраклик, гуруҳларни оқилона шакллантира билиш талаб қилинади. Бу методда аудиториядаги ўқувчилар олтита-олтитадан гуруҳларга бўлинади. Гуруҳларга муайян номлар берилади. Ҳикоядаги асосий муаммо-мавзу эълон қилинади. Бу ўйин Хуршид Дўстмуҳаммаднинг "Беозор қушнинг қарғиши" ҳикояси юзасидан дарсни мустаҳкамлаш жараёнида қўллаш яхши самара беради.

1. Ҳикоя нега, айнан, "Беозор кушнинг қарғиши" деб номланди?
2. Ҳикоянинг асосий ғоясини нима ташкил этади?
3. Оила тақдирининг бундай яқун топишига ким айбдор Нима учун?

4. Фозилбой образи ҳикояга нима учун киритилган?
каби саволларни муаммо-мавзу даражасига кўтариш мумкин.
Шунингдек,

"Оила бошлиғи нима учун қалдирғоч инини бузишга мажбур бўлади? тарзида муаммо қўйилиб шу доирада баҳс-мунозара ҳам уюштирилса мақсадга мувофиқ бўлади. Бу метод орқали ўқувчилар мавзуни яна бир бор такрорлаб оладилар, бир-бирларига саволлар бериб, шу асосда ҳикоянинг бош ғояси келиб чиқади, мавзу ҳам мустахкамланади.

СИСТЕМАЛИ ЁНДАШУВ ИМКОНЛАРИ

Кахрамонов К. ф.ф.н., доц. (ТДПУ)

Системали ташлил муайян ижодкорнинг асарига ёки унинг ижодий меросига бир яхлит бутунлик сифатида қарашни ва шу асосда ёндашувни талаб этади.

Истиқлол даври танқидчилигида бу таҳлил методининг хши намуналари яратилди. М.Қўшжонов, О.Шарафиддинова, У.Норматов, Н.Каримов, Б.Назаров, Б.Каримов, Д.Қурононов каби мунаққидларнинг А.Қодирий, Чўлпон, Ойбек, Ф.Фулом каби ижодкорлар ҳаёти ва ижодий меросини қамраб олувчи тадқиқотлари фикримизнинг ёрқин исботидир. М.Қўшжонов ва С.Мелиевнинг ҳамкорликда чоп этишган "Абдулла Орипов" номли рисоласи ҳам системали ёндашувнинг яхши намуналаридандир.

Шу ўринда таъкидлаш лозимки, бадий асарга ёки ижодкор меросига системали ёндашганда тадқиқотчи битта метод билан чегараланиб қолмайди, балки бир неча методларнинг уйғунлигида иш юритади. Буни биз юқорида тилга олинган рисолада ҳам кузатамиз.

М.Қўшжонов ва С.Мели атоқли шоир ижоди таҳлиliga киришишдан олдин унинг таваллуд топган, тарбияланган оилавий муҳити ҳақида аниқ тасаввур берилган лавҳани келтиришади. Шундан сўнг А.Ориповнинг адабиёт оламига киришдаги дастлабки босқич-талабалик йилларидаги илк ижодий изланишларига муносабат билдирилади. Кейинги-"Ўзимники эрур шу созим", дея шоир сатри билан бошланган сарлавҳали бобда А.Ориповнинг ўзига хос услуби, мавзулар кўлами очиб берилади, "шоир шеърларида мавзу такрори, ҳаёт материалларига аънавий ёндашиш нуқталари йўқ"лиги далилланади. Ҳаётга ижодкор муносабати, унинг шеърлятидаги ижтимоий-бадий талқинлар, хусусан, "сатлий типлар"

тасвири кашф этилан ("Озор нидосининг изҳори"), тарихга, улуғ аждодларга эҳтиром изҳорларида ("Меҳр билан азиздир инсон") бадиий маҳорати," образли фикр қилиш имкони" намоён этилади.

Адабиётнинг азалий мавзулар-вафо, муҳаббат ва ўлим А.Ориповнинг турли жанрлардаги асарларида қай тарзда ўзининг жозибали ва теран ифодасини топгани, хусусан, шоирнинг лирик ва фалсафий олами, улуғ ижодкорлар руҳидан илхом ва куч олиб яратган поэтик дунёси рисоланинг кейинги бобларида таҳлил ва талқин этилади.

"Тилла балиқча фожиаси" деб номланган бобда муаллифлар адабий жараёнда қизгин баҳслар туғдирган шоирнинг бир шеъри таҳлили ва унга билдирилган турлича муносабатлар ҳамда талқинларга эътибор қаратадики, ушбу таҳлилда биз бадиий асарга системали ёндашувга хос муҳим жиҳатлардан яна бирини -анализ ва синтезнинг яхлитликда амалга оширилган намунасини кўрамиз.

Рисолада, шунингдек, А.Ориповнинг таржимон сифатидаги улкан салоҳияти, маҳорати, унинг шеърлятида лирик фожелик талқинлари моҳияти, "Соҳибқирон" драмасининг мазмун-мундарижасига оид кузатувлар миаллифларнинг атоқли шоир ижодига: барча жанрлардаги асарларига, уларнинг мавзулари, бадиий жиҳатлари, маҳорати, санъаткорлиги масалаларига комплекс ёндашганликларини кўрсатади. Муаллифлар улкан ижодкорнинг ижоди таҳлилига "муаллиф-асар", "анъана-асар", "воқелик-асар" йўналишларида ёндашганларки, бу жиҳатдан ҳам " Абдулла Орипов" рисола системали ёндашувнинг яхши намунаси сифатида эътиборни тортади.

ОМОН МУХТОРНИНГ "ФФУ" РОМАНИДА МАЪНАВИЙ ЮКСАЛИШНИНГ НОАНЪАНАВИЙ ТАСВИРИ

Эшбоева Ф. ф.ф.н. (ТВПИ)

Адибнинг "Ффу" деб номланган романида биз ўзига хос янгича ноанъанавий бадиий тасвирни кўрамиз. Асар қаҳрамони Тоштемир табиатан номукамал шахс, аввалига ношуд ва саводсиз бўлган, кейинчалик эса отасининг сайи ҳаракати билан тадбиркор бўлсада, манманлиги боис ўз атрофидагиларга нисбатан жуда кўп ёвузликлар қилади. Шунга қарамасдан, у асар сўнгида бағри бутун одам сифатида тасвирланади.

Бир пайтлар эзгулик нималигини билмаган Тоштемир энди камолот ҳақида ўйлай бошлайди. У энди меҳнатнинг қадр - қиммати, муҳаббатнинг беқиёс ҳаётий қудратини ҳис этади ва маънавий жиҳатдан комил инсон бўлиш орзуси билан яшай бошлайди. Шунинг натижасида у ўзлигини англайди, қалбига эзгулик нури тушганлиги боис, ўз гуноҳларидан фориғ бўлиб, руҳан покланиб, боради. Қаҳрамон ўқувчи кўз ўнгида секин-аста юксалиб, маънавий ўсиб

бораведи. Ана шундагина биз ёзувчининг ушбу асар замирига жобўлган бадий нияти комил инсон образини яратишдан иборат бўлганлигини ҳис этамиз. Адиб асар замирига бир неча бадий чизгиларни сингдириб юбориш орқали бугунги кунда |ишбилармон ва тадбиркор номи билан машҳур бўлган шахсларнинг турфа хил бадий образларини яратган.

Адибнинг "Ффу" ривоят-романининг қаҳрамони Тоштемир афсонавий мўъжиза сабабли турли саргузаштларга иштирокчи бўлади. Отаси ақл касод бўлган замонда омадсиз, бахтсиз ва укувсиз ўғлига ақл сотиб олиб беради. Шундан кейин унинг бошига бамисоли бахт куши қўниб, омад, шухрат ёғилиб келаверади, лекин ўғил булардан чалғиб, гангиб қолади-да, қаллоблик ва бузуқлик йўлига кириб, жиноятга қўл уради. Натижада, унинг ҳаёти хавф остида қолади. Ана шунда отасининг елиб-югуришлари туфайли у яна ўзининг аввалги камтарона яшаш тарзига қайтади. Ёзувчи шу тариқа, яъни ақлни сотиш ва қайтариб олиш услубини баён қилиш орқали янги бир ифода шаклини юзага келтиради. Натижада қадимий шарқона ҳикматлар билан анъанавий бадий тасаввур қўшилиб, эпик талқиннинг ўзига хос янги типи, яъни роман-ривоят шакли юзага келади. Энди ёзувчининг асосий бадий чизгилари нималарда кўриниши масаласига эътиборни қаратайлик:

Биринчидан, адиб талқинича, халқнинг тафаккур тарзида оломончилик иллатлари мавжуд бўлиб, у кимгадир эргашиб, кимларнингдир йул-йўриқларига суяниб иш кўришга одатланган. Яъни у ўз тақдири ва ўз ҳаёти учун курашмайди, эртасини ўйламайди, беш кунлик кунининг ўтарини ўйлайди, холос. Ёзувчи бу бадий чизгилар орқали ўз қисматига ўзи танҳо томошабин бўлиб қолган оломоннинг ижтимоий фожеасини бадий акс эттирган.

Иккинчидан, асарда инсон деб аталмиш мавжудот гоят мураккаб ҳилқат эканлиги ҳақида сўз юритилган. Уни кашф этиш нечоғлик мушкул эканлигини ёзувчи биргина Тоштемир образининг тасвири орқали бадий акс эттиришга ҳаракат қилган.

Учинчидан, адиб фақат инсон руҳиятигагина хос бўлган гоят мураккаб туйғулар ҳақида тўхталган. Меҳр - муҳаббат, садоқат, ҳалоллик, ростгуйлик билан бирга нафрат, манманлик, виждон азоби, руҳий танглик укубатлари, севги изтироблари, хоинлик ва хиёнатнинг уйғунлигини бетакрор бадий деталларда далиллашга эришган.

Тўртинчидан, адиб жамиятда рўй берадиган воқеа - ҳодисаларнинг оддий бир шахс ҳаётига кўрсатадиган таъсирини ўқувчи кўз ўнгида ишонарли тарзда гавдалантириб бера олган.

Ёзувчи ўз бадий ниятини Уста Тошпулат образи тимсолидаги ҳикоячи - қаҳрамоннинг асардаги воқеалар замирига сингдирилган образи талқини орқали тасвирлашга эришади. У ўзининг бо-

Йирик Навойшунос олим Ё.Исҳоқов Навойни англаш
ҳақида маъруза қилмоқда

Анжуман ишидан лавҳа

Устоз Ф.Бадриев ўз тажрибалари билан ўртоқлашмоқда

«Адабий таълим ва ёшлар тарбияси» анжуманидан лавҳа

М.Йўлдошевнинг маърузаси иштирокчилар эътиборида

Анжуманда фаол иштирок этган талабалар

Профессор М.Мирқосимова таълим ва тарбия бирлиги
хақида сўзламоқда

Диққат эътибор маърузага

шидан кечирган воқеаларни хаёл суриш, кечмишни хаёлан таҳлил қилиш усулининг бадиий ифодаси орқали китобхонга етказади, яъни сўзлаб беради. Асарни ўқиш жараёнида биз ақлни сотиб олиш фақат эртактарда учраши мумкинлиги, қолаверса, асарни китобхон эртақ ўқигандек ўқишини кузатамиз. Ақлнинг сотилишини зукко кишининг маслаҳати ифодаси десак, қуш руҳий таъсирнинг рамзий тимсолидир. Воқеалар занжирининг ривожи давомида омади юришган кишининг тақдиридаги ўзгаришлар ва унинг манманлашиб кетишига сабаб бўлган омиллар асарда ишонарли тарзда маҳорат билан тасвирлаб берилган. Кейинги йилларда тадбиркор ва ишбилармонларнинг ғоят кўпайиши билан бирга бойлик ва обрў орттириш мақсадида ҳар қандай тубанликка қўл уришдан қайтмайдиган кимсалар ҳам онда-сонда бўлса-да, учраб қолаётганлиги адиб қалбини ўртади. Адибнинг ундайларга нисбатан нафратини Тоштемир образига бўлган муносабатида, яъни бадиий тасвирдаги "шафқатсизлигида" ҳам кўриш мумкин.

Адиб асарнинг охирида Тоштемирнинг руҳан азобланиши ва айна пайтда покланишини тасвирлаш орқали мураккаб кечинмалар соҳиби бўлган инсон ҳаётининг серқирра моҳиятини ўзича таҳлил қилишга ҳаракат қилади. Асар қаҳрамонининг жазоланиши, яъни оғир жисмоний меҳнатга маҳкум этилиши, узоқ қийинчиликлардан кейин покиза муҳаббатга эришиши қаҳрамоннинг покланишига ишора, шунингдек, эртақ мотивлари ёзувчининг халқ оғзаки ижодидан таъсирланганлигини кўрсатиб турибди.

Хулоса қилиб айтганда, асарда бугунги кун кишисининг маънавий юксалиши рамзий ва миллий қадриятлар орқали янгича талқинлар билан ифодаланган.

ИНСОН МАЪНАВИЯТИ МУАММОЛАРИНИНГ БАДИЙ ТАЛҚИНИ

Исаева Ш., доц. (ТДПУ)

Бугунги шиддатли асримизда инсон маънавияти масалалари энг долзарб мавзуларидан биридир. Албатта, бугунги замондошларимизнинг маънавият масалаларини инсонийликнинг энг муҳим шартини деб қабул қилиш табиий ҳолдир, зеро "...маънавият инсонни руҳан покланиш, қалбан улуғлашга чорлайдиган, одамнинг ички дунёси, иродасини бақувват, имон-этиқодини бутун қиладиган, виждонини уйғотадиган беқиёс куч унинг барча қарашларининг мезонидир". (И.Каримов Юкса маънавият - энгилмас куч. Т.Маънавият, 2008 йил 19-бет). Дарҳақиқат адабиёт - инсон руҳияти чашмаларидан бири сифатида биз унга ҳамиша мурожаат сезамиз. Бугунги кунда ижодқорларимиздан талаб этилаётган масала "инсон бағрида яширинган оламларни", унинг руҳиятида кечаётган ҳолатларни

ҳаққоний, кенг кўламда тасвирлашдан иборатдир. Ёзувчи инсон руҳиятининг турли товланишларини акс эттирмас экан, унинг асари ҳеч қачон савияли асарлар қаторидан жой ололмайди.

Саид Аҳмаднинг ўзбек адабиёти XX асрида тутган ўрни ўзига ҳосдир. Ёзучининг асарлари адабиётшунос олимларимиз томнидан чуқур ва теран таҳлил қилинган. Таъкидлаш жоизки, Саид Аҳмад ҳикояларида инсон, унинг табиати - турли образларда намоён бўлади. Ҳар бир образ, персонаж ахлоқнинг у ёки бу жиҳатларини очишга хизмат қилган. "Сароб", "Офтоб ойим", "Қоракўз мажнун", "От билан суҳбат", "Азроил ўтган йўлларда" каби ҳикояларида асосан инсон ахлоқи, маънавияти асосий марказда туради. Саид Аҳмад ҳикояларидаги ҳар бир образ - бир олам. "Қоракўз мажнун" ҳикоясидаги Саодат ая ҳарактерининг ўзи инсон маънавияти ҳақида жуда кўп ҳўп фикр юритишга ундайди. Ҳикоянинг бошидан охиригача унинг фазилатлари, орзу умидлари, турмуш ташвишлари туфайли тортган изтироблари-ю, гам-ташвишлари тасвирланади. Ана шу фикрлар ва хулосаларнинг ўзи ахлоқий, маънавий муаммоларнинг нечоғлик муҳим эканлигини исботлайди. Саид Аҳмад маънан етук инсон билан эътиқодсиз инсон образини яратар экан, бугунги кун учун ушбу мавзу нақадар муҳимлигини таъкидламоқчи, ўз хулосалари ила бонг урмоқчи бўлади.

Оналар образида етук маънавий-ахлоқий фазилатларни гавдалантириш адиб ижодига хос хусусиятдир. Ёзувчи ушбу ҳикояси билан китобхонларни ўйлантирадиган яна бир муҳим масалани ўртага ташлайди: диёнатли, имонли оилаларда қандай қилиб имонсиз фарзандлар дунёга келади? "Муҳаббат кўзини кўр қилган" ўғил учун ўз эътиқодидан кечиш оддий ҳол. Имони, иродаси мўрт, виждон деган тушунчаларга масъулият билан ёндашиш унинг учун бегона, муштипар онанинг меҳр-муҳаббати ҳам унинг "тош" қалбини юмшата олмади. Ҳикоя давомида Саодат аянинг ўғли Бўрихон табиатидаги маънавий инқирознинг туб сабаблари турли персонажлар, бадий деталлар воситасида ёритилади. Эътиқодидан юз ўгирган маънавияти қашшоқ бўлган ўғилнинг дарди онаизони адои тамом қилади. Лекин муштипар она имони бут ҳолда бу дунёни тарк этади. Жамиятимиздаги маънавий муаммолар ёзувчининг ҳар бир асарида таъсирчан ифодасини топган.

"ЛОЛАЗОР" РОМАНИДА ЯНГИЧА ТАЛҚИН

Дониярова Ш., ф.ф.н. (ТВПИ)

Кейинги давр насрида ижтимоий воқелик ва давр кишисининг ўтган умрини тафтиш қилиш мавзуида туркум романлар яратилди. Бу асарлар бадиий шаклга оид изланишларнинг турли кўринишлари тарзида юзага келганлиги ва тасвир услубларидаги янгиланишлари билангина эмас, балки ёзувчининг янгича тафаккур оламида шаклланган қаҳрамонларнинг ўзига хос характерлари очиб берилганлиги ҳамда инсон руҳий оламини реалистик услубда таҳлил қилиш тамойиллари билан ҳам диққатга сазовордир. Гап ижтимоий воқелик ва инсон руҳиятининг қандай услубда ифода этилиши тўғрисида борар экан, бугунги кунда ижодкор бадиий тафаккури нафақат модернистик, балки реалистик услубда ҳам жуда гўзал тарзда намаён этилаётганлигини алоҳида таъкидлаш лозим.

Романчиликда миллий қаҳрамоннинг маънавий-ахлоқий қисмати 80-йилларнинг охирида Мурод Муҳаммад Дўстнинг "Лолазор" асари орқали янги услубий кўринишларда талқин этилиши билан, шўро давридаёқ маънавий муаммоларни бадиий асарда акс эттиришнинг янгича усулини бошлаб берган эди. Асарда қаҳрамоннинг тафаккур оламидаги янгиланишлар турфа рангларда тасвирланади.

Асар воқеалари мантиқий жиҳатдан тугалланган ва фалсафий мушоҳадаларга бой. Унда, асосан, икки персонаж ҳикоячи-қаҳрамон, яъни Назар Яхшибоев ва Саидкул томонидан сўзлаб берилди. Бироқ, Назар Яхшибоев образи талқинида икки хил "мен", яъни ботиний ва зоҳирий қатлам мавжуд. Й.Солижонов тўғри қайд этганидек, "агар бу икки қиёфали шахсларнинг бири ташқи қиёфада реал воқеаларда иштирок этаётган дўстлари, шогирдлари, танишбилишлари билан суҳбатлари жараёнида намоён бўлса, иккинчиси, яъни унинг ички қиёфаси билан онг оқими тўлқинида, ўз-ўзини таҳлил этиш, қалбини ошқора очиб кўрсатишга уринаётган, ҳақиқат олдида ўзининг ожизлигини англаб этаётган инсон тимсолида намоён бўлади" (Норматов У. Бугунги насримизнинг етакчи тамойиллари // Ўзбек тили ва адабиёти. -2001. 3-сон. - Б. 3.).

Олим тўғри қайд этганидек, Назар Яхшибоев типидagi "икки қиёфали" образнинг романга олиб кирилиши ҳам миллий қаҳрамон талқинининг янгиланиш маҳсули ҳисобланади. Асарда кечаги кун мансабдорларининг ўй-хаёллари, орзу ва армонлари, юқори ташкилотлардаги турли-туман найранглар, амалдорнинг яқин кишиси бўлган таниқли ёзувчининг ўтган умр йўлларига назар ташлаши ва хаёлан ўз-ўзини тафтиш этиши қаламга олинади. Адиб шўро даврига хизмат қилган "илғор" кишилардан бир нечасининг қалб изтиробларини ишонарли бадиий бўёқларда тасвирлаган. Профессор У.Норматов шу хусусда фикр юритар экан, шундай ёзади; "асар

бутун умри онгли равишда пуч ғоялар асосида юртни лозазорга, бўстонга айлантириш орзусида ўтган одамнинг, адашган, алданган кишиларнинг аянчли қисматидан баҳс этади. Роман муаллифи ўз қахрамонлари - шўро одамлари, аниқроғи, масъул шахслар таянган ақидалар абсурд, маънисиз, ҳалокатга маҳкум эканини фавқулодда бир маҳорат билан очади; бутун бошли йирик роман саҳифаларида мавж уриб турган ажиб бир поэтик оҳанг киноя, истехзо, кесатиқлар орқали ўзининг бадиий ҳукмини ўқийди" (Ўша ерда).

Дарҳақиқат, "Лолазор" мана шундай қахрамоннинг тафаккуридаги ўзини ўзи тафтиш қилишдек янги жиҳатларни ёритиши билан ўзбек романчилигидаги янги тамойилларни бошлаб берган асар ҳисобланади. Романда Назар Яхшибоев образи ҳам иштирокчи қахрамон, ҳам кузатувчи ва воқеаларни таҳлил этувчи адиб, ҳам холис фикр билдирувчи китобхон вазифаларини ўз зиммасига олганлиги билан бир неча қиёфаларда кўрина олди. Унинг синкретик табиати ҳам шу билан белгиланади. Асарда қахрамон ўзининг ҳаёли, ўй-мушоҳадаси тарзида ўзи бевосита иштирок этган воқеликларни ҳикоя қилади, ўтган ҳаётига баҳо беради. Шу билан бирга асарда Саидкул образи ҳам борки, у Назар Яхшибоевнинг ҳаёти, яшаш тарзи, орзу-армонлари ҳақида ҳикоя қилиш орқали бу образнинг тўлақонлилигини таъминлайди. Шу боис, асарда икки ҳикоячи қахрамон, яъни икки муаллиф бордек кўринади. "Мазмун эътибори билан бу услубда яратилган асарларнинг ҳам асл моҳияти реализмга бориб тақалади. Улар, асосан, шакл жиҳатдан жўн ва табиий тасвирлаш услуби билан фарқ қилади. Бошқача қилиб айтганда, бу услубда яратилган асарлар икки жиҳатдан фарқланиб турадилар. Улардан бири - шартлилик, иккинчиси ҳаёлот эркинлиги" - деб ёзади академик М.Қўшжонов (Қўшжонов М. Бадииятнинг олмос жилолари // Халқ сўзи. - 2002, 20 сентябрь).

Бизга маълумки, ана шу икки жиҳатдан яратилган асарларда тасвирланган персонажлар бутун асар давомида ўз "мен"ини ахтаради ва ўзининг ўтган умрига холис назар ташлай олади.

Шундай қилиб, кейинги даврда яратилган романларда ижодкор инсон характерининг ҳар хил давр ва ҳар хил шароитлардаги тобланишлари ва бу товланишлари ўша шароитга қандай акс таъсир кўрсатганлигини тийран кўз билан кузатишга ҳаракат қилганлиги кўзга ташланади. Қолаверса, бугунги кун насрида бу инсоннинг мукамал қиёфасининг янги кўринишлари бўлиб эътиборга тушди.

БАДИИЙ СЎЗ ТАРОВАТИ

Матёкубова Т., ф.ф.н. (ТДПУ)

Адабиёт тарихида кўплаб етук ижодкорлар руҳий кечинма ва туйғуни таъсирчан ёритишда сўз санъати ва у билан боғлиқ бўлган

тушунчалардан бадий образ сифатида фойдаланганини кўриш мумкин. Бунда шеър, қалам, қаламдон, сиёҳ, сиёҳдон, қоғоз, давог ва бошқа образлар турли-туман бадий мақсадларда кенг қўлланилган. Бундай образлар Фафур Фулом шеърларида ҳам кўп учрайди. Унинг "Янги ишқ" шеърида "шеър" ва "шоир" тушунчалари поэтик кашфиёт даражасига кўтарилади. Мазкур поэтик образлар воситасида шоир шеърдаги ҳар бир ҳижо шоирнинг юрак қони билан яратилиши, ташбех, қофиялар шеърнинг муҳим унсури эканлигини бадий жилолантиради. Шеърнинг ўзига хос томони шундаки, шоир унда ўз кўз қорачиғи, ўтли ёшлиғи бутун мазмуни билан шеърига кўчишини, ҳар бир шеър дард билан ёзилишини истайди. Бу ҳақда шоир шундай ёзади:

Баъзан этак тутқизмас - шеър севимли ёр...

Хунаримга бўламан шунда кўнгилсиз.

Аразлашиб қоламан, бироқ бу қилиқ -

Ошиқнинг истиғноси каби мантиқсиз.

(Ф.Фулом. Мукамал асарлар тўплами. 12 томлик. Т.1. - Т.: "Фан", 1984. - Б.133.)

Биз мазкур сатрларда туйғу-кечинмалар ўзининг юксак чўққисига кўтарилганини кўраимиз. Зотан, унда лирик қахрамон ошиқ, шеър эса маъшуқа сифатида тасвир этилиб, бу шеърни гўё жонли бир инсон сингари гавдалантиришга ёрдам беради. Шоир оний лаҳзаларда шеър билан аразлашиб, ўз хунарига кўнгилсиз бўлиб қолади. Бироқ бу - вақтинчалик ҳолат. Шу боис ҳам ҳолатлар тезда алмашилиб, бир зумда ўз қилиғи эриш туюла бошлайди. Чунки худди ошиқ-маъшуқлар бир-бирининг кўнгил мулкига йўл топишгани сингари, шоир ва шеър ўртасида ҳам ечимсиз зиддият бўлиши мумкин эмас.

"Менинг бир сатрим" шеърида шоир фарзандига бутун борлигини бағишлашга тайёр ота сифатида намоён бўлади. Шоир болалар шўхлигини капалакка қиёс қилади, уларни "чаманим зийнати лолаларим" деб эркалайди. Шеър: "Ҳар болам уфурган нафасин атри Шеъримнинг энг етук, энг яхши сатри", - дея яқунланади. Шеърдаги асосий маъно шеър ва сатр образига юклатилган бўлиб, мазкур образлар нафақат бадиияти, балки рамзий маъноси жиҳатидан ҳам эътиборлидир. "Нафас" тириклик, яшаш, ҳаёт рамзи, бола нафасининг атри яшаётган ҳаётнинг муаттар ва хушбўйлиги, бола - беғуборлик, покизалик рамзи бўлиб, уларга алоҳида урғу берилиши бежиз эмас. Унда лирик қахрамон ҳар бир боласининг нафаси атридан ҳис қилган беғуборлик, муаттарлик ва покизаликни сатрларга кўчиради.

Фафур Фулом "Сарҳисоб" (1940) шеърида "Миллиард сатрларга занжирбанд сўзлар, ўзингиз шоирга юпанч берингиз, Ва шоирлигига ишонч берингиз", - деб ёзади. Банддаги "занжирбанд

сўзлар" ҳамда "шоир" образлари лирик қаҳрамон қалб кечинмалари, изтироб ва дардларини чуқурроқ ифодалайди. Бу орқали Фафур Фулом ўз кўнглида кечаётган андишаларга тайинли жавоб топиш билан бирга шоир ва шоирлик бурчи масаласига ҳам эстетик муносабат билдиради. Унингча, агар қалам аҳли ўзига ва ижодига нисбатан талабчан бўлса, ёзганларини ички "мен"и олдида сарҳисоб қилиб турсагина, ҳақиқий ва том маънодаги бадиият намуналарини яратиши мумкин. Бунда шеър образининг поэтик дунёси ғоятда чуқур бўлиб, шоир эътироф этишича, ҳақиқий шеър тонглари жилосидай уфққа зийнат бериши, ундан жилғалар ранг олиши лозим.

Фафур Фулом шеърятидан бундай мисолларни кўплаб келтириш мумкин ва бу масалани алоҳида тадқиқ этиш шоир ижодининг ўзига хос қирраларини аниқлашга ёрдам бериши шубҳасиздир.

Умуман, шоир бадиий ижоднинг абадиятга дахлдорлигини, сўзнинг улуғворлик қудратини теран англаган. Сўз санъати ва у билан боғлиқ поэтик образлар шоирга ижод жараёни, илҳом онлари билан боғлиқ туйғу-кечинмаларни нафис поэтик акс эттириш имконини берган. Айни пайтда бу Фафур Фулом ижодий лабораториясига назар ташлашга, ҳаракатдаги ижодий лаҳзаларни кузатишга йўл очади.

БАРЧАДИН ШАРАФЛИСИ КОМИЛ ИНСОН

Ашурова Г., ф.ф.н. (ТДПУ)

Ўзбек халқининг улуғ мутафаккири шоири Алишер Навоий ижодини ўқиб ўрганиш бугун ҳар қачонгидан ҳам муҳимроқдир. Ҳаётдаги муаммолар, қийинчиликлар, айниқса ёшлар онгидаги "маънавий бўшлиқ"ни тўлдириш учун Навоий ижоди ва у қолдирган адабий меърос бебаҳо хазинадир.

Навоий ижодига қизиқиш, унинг асарларини тадқиқ ва таҳлил қилиш мутафаккир шоир замонидан то ҳозирга қадар давом этиб келаяпти. Навоий ижоди улкан бир уммонки, ҳар бир авлод ундан ўзига тегишли дуру жавоҳирларни териб олаверади. Навоийни англаш ва ҳис қилиш ўзбек халқи тарихини, маданиятини, қалб эҳтиёжларини, ўзлигини англаш ва ҳис этишдир. Шу ўринда президентимиз Ислам Каримовнинг "Агар бу зотни авлиё десак, у- авлиёларнинг авлиёси, мутафаккир десак мутафаккирларнинг мутафаккири, шоир десак- шоирларнинг султонидир", - деган эътирофларини эслаш жоиздир. 2010 йил Ўзбекистонда "Баркамол авлод йили" деб эълон қилинди. Бу бежиз эмас, албатта. Бугун ёш авлод таълим - тарбиясида фақат Навоий асарларидан эмас, умуман, мумтоз адабиётимиз сарчашмаларидан бебаҳра қолаётганлиги жуда ташвишланарли ҳолдир. Навоийнинг ижод намуналарини ўрганишга қизиқиш ва ул зотнинг комил шахсиятини севиш ва идрок этишга

қаратилган ҳар бир сайъи - ҳаракат баркамоллик иморати учун қўйилган пойдевор ҳисобланади.

Шарқ мумтоз шеърини инсонни маънавий - руҳий балоғатга интилиб яшашга, ўз хулқи ва ахлоқий имкониятларидан қониқмасдан ҳамиша камолот сари интилишга рағбат берадиган шеърини дидир. У инсон тақдири, шахс ахлоқи ва Ватан қисматиға бефарқ бўлмасликни ўргатади. Навоий бир шеърда:

Ноқис улдирким ўзин комил дегай,
Комил улким нуқсин исбот айлағай...

Ким ўзин комил кўрар- ноқисдир ул,
Нуқс бермайдур камол сори йўл.

деб ёзган. Шоир комил ҳисоблаган инсонга "ноқис", нуқсонларини ўзи сезиб, исбот айлаганларни "комил ул" деб баҳолайди.

Одамлар билан яқин ва самимий муомала - муносабатда бўлиш яхши фазилат, аммо элига сингиша олмаган кимсалардан эл ҳам қочади. Бундайларни Навоий ёмонларнинг ёмони деб ҳисоблайди:

Эл қочса бировдин эл ямони бил они,

Аҳволида идбор нишони бил они.

Феъл ичра улус балойи жони бил они

Олам элининг ямони ямони бил они.

"Олам элининг ямон - ямон"лари нодон, ёвуз ва қалблари эзгуликдан маҳрум кимсалардир. Албатта, бундай кимсалардан эл ҳазар қилади, қочади. Аммо, ўзини англаган оқилларнинг барчаси нодондан қочаверса, уларга қарши ким курашиши мумкин? Бу - Адабиёт. Адабиёт сўз ва фикрни осмондан олмайди, у халқнинг илгор ижодкорлари ижодига таянади, улар илгари сурган ғояларни ҳаёт ойнасида акс эттиради. Ҳар бир халқнинг адабиёти унинг миллий руҳи, тафаккур тарзи, устозлар тажрибаси, маънавий ва ахлоқий, диний-илоҳий тушунча ва қадриятларига таянади. Алишер Навоий шеърларида тавба, қаноат, тамаъ, саховат, ҳиммат, ҳасад, зулм, руҳ ва нафс каби эзгу ва ёвуз хислатлар ҳақида кенг мушоҳада юритилган. Шулардан бири нафсдир. Нафс - инсон ичидаги ғаним. Нафс жисмоний борлиқ ичида, яъни вужудда мавжуд бўлган ва фаолият кўрсатувчи бир қувватдирки, у барча ёмон хулқлар ва чиркин ҳаракатларнинг манбаидир". (И. Ҳаққулов. Ифон ва идрок. Т.: 19998. 106 - бет.).

Ана шунинг учун мумтоз адабиётимизда айниқса, унинг Аҳмад Яссавий, Сулаймон Боқирғоний, Алишер Навоий, Заҳриддин Муҳаммад Бобур, Машраб, Сўфи Оллаёр сингари буюк вакиллари Руҳни улуғлаб Нафс бандасига айланишни ёмонлик ва тубанлик тимсоли сифатида талқин қилганлар.

Аҳмад Яссавий:

Нафс йўлига кирган киши расво бўлур,

Йўлдан озиб, тойиб тўзиб гумроҳ бўлур.

Ётса - турса шайтон била ҳамроҳ бўлур,
Нафсни тебгил, нафсни тебгил, эй бадкирдикор,
дейди ва бир қанча ҳикматларида нафсга таслим бўлган кишининг хор - зорликлари, гумроҳлик ва "шайтон била ҳамроҳ" ликдаги қилмишларини кўрсатиб беради. Атоқли шоиримиз Абдулло Ориповнинг "Бул ажаб хор кимсадин имдод сўрайди хорла" сатри билан бошланадиган шеъри бор. Ундаги бир мисра қуйидагича ифодаланади:

Нафс ила дунёга дил берган фосиқлар сиз бу кун,
Яссавий хок пойидан айлаб олинг тумморлар.

Яссавий ва унинг ижоди қораланиб турган бир пайтда (собик шўро тузуми назарда тутилмоқда.Г.А.) бу улуғ зотни шарафлаб, нафсга тобе бўлиш ва дунёпарастликка қарши туришини ибрат қилиб кўрсатиш шоир шижоатидан далолатдир. Шоир "Нафс ила" "дунёга дил" беришни фосиқлик деб баҳолар экан, нафс, айниқса, нафси аммора ҳақида мазкур байт орқали нафсоний ҳаётга нисбатан ўз муносабатини аниқ акс эттирган.

Навой бобомиз шеъриятида нафс ва нафсоний ҳислар ўзига хос изчилликда танқид қилинади. Комиллик йўлидаги инсон шахс сифатида ўз бутунлигини тан олиши қуйидаги шеърида таъсирчан мантиқда ифодаланган:

Нафс амрида ҳар нечаки талпингай сен,
Кўп гарчи бутунлик тиласанг сингайсен,
Ком истаю неча элга ёлинггайсен,
Нафсинга хилоф айлаким, тингайсен.

"Нафсга хилоф" айламаклик, комиллик сари қўйилган қадамдир. Инсон ҳамма нарсани унутиши, аммо, бу дунёга нега келгани - ю, нима қилолганига сарҳисоб бера олиши муҳимдир. Алишер Навоий инсонни коинотнинг гултожи - яъни тўрт унсур, етти кўк ва олти жиҳотдан ҳам улуғ деб баҳолайди:

Тўрт унсур, етти кўк, олти жиҳот-
Нодир улий асоси коинот.

Барчасидин ашрафки ул инсон эрур,
Ким камолида хирад ҳайрон эрур.

Демак, " барчадин шарафлиси - бу инсон". Бироқ ҳар қандай инсон эмас, Комил инсон! Фақатгина шундай инсон ўз қадрини сотмайди, дунё "ишва"ларига учмайди. Шундай инсонгина инсонлик шарафига лойиқдир.

РАУФ ПАРФИ ШЕЪРИЯТИДА ДАРАХТ ОБРАЗИ

**Ражабов Д., доц.,
Файбуллаева, магистрант (БухДУ)**

Тимсол дастлабки босқичда бадиий образ замини вазифасини-

гина ўтайди, холос. Айрим ҳолларда бадиий тимсоллигича қолиши ҳам мумкин. Тўғри, бадиий тимсол бадиий деталга нисбатан кенгроқ маъно ташиша-да, у ҳамма вақт ҳам образ ҳолатини ягона умумий махражда жамлай олмайди.

Шундай бўлмаса агар,
Нега керак бу келбат, бу овоз!

Шунчаки дарахтдай ўсмоқми,

Шунчаки дарёдай оқмоқми дарбадар! (Р.Парфи)

Рауф Парфининг "Чексиз-чексиз дақиқалардан иборатдир" шеъридан келтирилган бу парчада "Дарахт" ва "Дарё" фақат поэтик тимсол вазифасида келиб, рамзий маънони ифодалаётир. Чунки ҳар иккала тимсолда ҳам кучли бадиий маъно юкланган эмас. "Дарахт" ва "Дарё" бадиий образ ёхуд айтилаётган салмоқли фикр учун восита бўлиб келган, холос. Улар лирик қаҳрамон ижтимоий-сиёсий қарашларининг айрим бир қирраларини очиш учунгина хизмат қилган. "Поэтик образ, - деб ёзган эди профессор Б.Саримсоқов, - воқелиқдаги нарса, ҳодиса, шахс кабиларнинг оддийгина нусхаси эмас. У нарса, ҳодиса, шахснинг ижодкор туйғуси, хаёли, ғоявий нияти билан қайта идрок этилган, бойитилган нусхасидир. Мана шунинг учун ҳам бадиий образ, одатда, кўп вазифали ва бадиий асарнинг барча қирраларини ўзида мужассамлаш кудратига эга бўлади". Бунда бадиий образ, бадиий тимсол ва деталнинг табиий хусусиятига эътибор билан қараш сезилади. Бадиий деталь ва тимсол ўсувчанлик хусусиятига эга бўлса, бадиий образ кенг маънодорликда яққол кўринади. Шу нуқтаи назардан бадиий деталь, тимсол ва образ ҳодисаларининг муштарак ва фарқли хусусиятларини қуйидагича тушуниш мумкин. Ҳар қандай бадиий тимсол, авало, халқ эътиқодини акс эттирган ҳодиса сифатида хилма-хил маъно англатиш даражасида намоён бўлади.

Қайдадир мен сени кўргандим, дарахт,

Исиб кетди кўзим, омонмисан, ҳей.

Суюб эркалади кўлларимни у.

Рауф Парфининг мазкур учлигидаги Дарахт бадиий тимсолликдан бадиий образ даражасига ета олган. Чунки, биринчидан, чуқур фалсафий маъно ташиб келаётир; иккинчидан, унга худди жонли мавжудотга бўлгани каби мурожаат қилиняпти; учинчидан, ижтимоий воқелиқда мавхумлик сезилмайди; тўртинчидан, воқеа-ҳодисага конкрет муносабат билдирилмоқда; бешинчидан, Дарахт ўзида тўплаган маъно бадиий деталь бўлса, биргина маъно билан чегараланиши ва лирик қаҳрамон ҳамда лирик кечинмалар шунчаки табиий эҳтиёж учун ишлатилиши мумкин эди. Борди-ю тимсол бўлганида эса, фақат рамзий қирраларининг қай бир ялт этган нуқтасини акс эттириш билан чекланиши ё бўлмаса, предметни акслантириши, суратлантириши, нақшлаши мумкин эди. Ҳолбуки, шеърда

Дарахт тўла-тўқис ҳам деталлик, ҳам тимсоллик даражаларини ўзида мукамал жамлай олган. Шу билан уни бадиий образликка даъвогар деган хулосага келиш, шу аснода Дарахтни бадиий образ дейиш мумкин.

Тўғри, "Ўзбек тилининг изоҳли луғати"да "тимсол" арабча сўздан олинган бўлиб, тушунтириш учун асос, исбот, ибрат бўла оладиган кимса, нарса, ўрнак, белги, рамз ва кўз ўнгидан хаёлда, тасаввурда гавдаланган образ, сиймо, кўриниш, сурат каби маъноларни англатади дейилса, "Фарҳанги забони тожик"да сурат нақш, расм" сингари маънолари борлиги қайд этилади. Аён бўлмоқдаки "тасаввурда гавдаланган образ" бўлишининг ўзигина ҳали бадиий образ бўлиш учун етарли эмас. Юқоридаги изоҳлардан тўла-тўқис англашилатирки, бадиий тимсол ҳам ҳали бадиий образ деган тушунчани аниқ ва равшан даражасига ўсиб чиқиши учун маълум босқичлар бўлиб ўтилмоғи шарт. "Поэтик тасвир таъсиридаги ўзига хослик ёки поэтик тасвирнинг, поэтик деталларнинг кечинмалар тадрижи билан уйғунлиги кўплаб нарсаларни, ҳолатларни, ҳодисаларни бир-бирига қиёслаш, улардан бир-бирига ҳамоҳанг қирраларини топиш, деталларни "бадиий борлиққа айлантириш натижасида яратилади". А.Шароповнинг фикрича: "Символ сифатида олинаётган предметдаги ҳамма хусусиятларни изоҳлаш шарт эмас". Чунки маълум бир бадиий тимсол ва образнинг асрлар оша жилоланиб, маъно даражалари ўзгариб келганлигини аниқлашнинг ўзи бадиий деталликдан бадиий образликкача бўлган умумий тадрижийликни ўрганишга, тушунишга хизмат этади. В.Жирмунскийнинг фикрича: "Мажозий образ ички бадиий қонуният асосида шаклланади. Шунинг учун ҳам рамзийликнинг ҳамма деталларини рационал-мантикий шартлашга уриниш ва жилға нимани англатади, символлик учликдаги қўнғироқлар нимани англатади, деб сўрайвериш ўринсиздир. Биз фақат яхлит шеърнинг асосий символлик моҳиятини мажоз сифатида очамиз, холос" (А.Шаропов). Бунинг бадиий образга нима дахли бор, деган савол туғилиши табиий. Рост, бадиий деталь-бадиий тимсол - бадиий образ деб келинаётган учлик бири иккинчисининг маъно кўламдорлигини оширади. Оддий бадиий деталь маълум бир нарсани, жинс, предмет ҳақидаги маълумотни берса, бадиий тимсол ўз-ўзидан рамзий ёки мажозий образ ҳолатига кўтарилишнинг навбатдаги босқичидир. "Традицион ёрданчи воситалар (тимсоллар) билан традицион бадиий образлар (умумлашмалар) яқка мазмундаги бадиий воситалар эмас". (Т.Расулов). Улар шу ўринда бадиий тимсол ва бадиий образ учун дастлабки назарий асос бўлгучилардир. Чунки тимсол ва аънавий образ дейилганда ҳали улар ташиб келаётган рамзий маънога ишора эмас, балки уларнинг асрлар оша билдириб келаётган маъно ва бадиий ғоясига эътибор қаратилган. Поэтик образ ва символик (тимсолий,

рамзий) образ истилоҳлари ишлатилганда ҳар қандай бадиий образга хос кенг кўламдорлик, сербўёқлилик, кўп оҳанглилик сезилиши равшан тартади.

АДАБИЙ ТАЪЛИМДА ЎҚУВЧИ ФИКР МУСТАҚИЛЛИГИНИ ТАЪМИНЛАШ МУАММОЛАРИ Бойсинов С., Хидиров О. (ЖДПИ)

Маълумки, умумтаълим мактабларида фанларнинг кўпчилиги бевосита боланинг тафаккурини ривожлантириш, унинг билимини ошириш мақсадига йўналтирилган. Маълум қисми эса болага касб-хунар ўргатиш йўлида хизмат қилади. Бу фанлар орасида фақат адабиётгина боланинг кўнгли, унинг руҳияти ва маънавиятини шакллантиришга қаратилган. Илғор фикрли одамларга хос сифатлар бевосита руҳият билан боғлиқ бўлгани учун ҳам маънавият тарбияси мамлакат миқёсида муаммога айланган. Соғлом маънавиятни тарбиялаш, кўпроқ, мактаб адабий таълими зиммасига тушади, чунки адабиётнинг асосий материали - инсон. Адабиёт дарсларида одам шахси, туйғулари, кечинмалари, ҳаяжонлари, изтироблари, хусусиятлари ўрганилади ва таҳлил қилинади. Адабий таълимда ўқувчининг бутун эътибори инсонни ўрганишга қаратилади.

Адабий таълимнинг бугунги методикасида мактабда ўрганиладиган адабиёт фан эмас, санъат, ижод ҳисобланади. Адабиётни чинакам ўзлаштириш бадиий сўз гўзаллигини ҳис қилиш ва ундан завқланишсиз асло мумкин эмас. Санъатнинг ҳар қандай туридан завқ олиш учун бадиий билимдонлик зарур, албатта.

Адабий таълимнинг инсон шахси ва маънавий камолоти йўлидаги самарадорлигини таъминлаш учун ўқувчилар фаоллигини, уларнинг индивидуал ривожланиш даражаси ва ёш хусусиятларини ҳам инобатга олиш зарур. Дарсда ўқувчилар билан ишлашда уларнинг шахси, қобилияти, имконияти, қизиқишлари, ақлий ва руҳий фаоллик даражасини пухта билиш керак.

Мактабда адабиёт ўқитишнинг вазифаларидан бири асар устида ишлаш мобайнида, уни ўзлаштириш ва ҳис этишда ўқувчида билим ҳамда эҳтирос бирлигини таъминлашдан иборат. Асар устида ишлаш жараёнида ўқувчи қаҳрамоннинг ички дунёси, шахси ва характери унинг хатти-ҳаракатлари, фикрлари, нутқи, юз-кўзида намоён бўлишини ўрганади. Шундай белгиларга қараб одамни баҳолашга одатланади. Энг муҳими, асар қаҳрамони ўқувчилар томонидан ҳамшиша тирик инсон сифатида ҳис қилиниши керак. Бутун фожиа шундаки, ўқувчилар, баъзан ўқитувчилар ҳам асар устида ишлаш давомида адабий қаҳрамоннинг тирик одамлигини унутиб қўядилар. Асар қаҳрамонларини ижобий ёки салбий образлар шаклида ўрганадилар. Асар таҳлили ўқувчининг адабий қаҳрамонни кўп қиррали, жонли инсон

сифатида қабул қилишига кўмаклашиши керак. Таниқли методист олимимиз, адабиётшунос Б.Тўхлиев таъкидлаганларидек, "Бизнинг мактабларимизда бадиий адабиёт яхши инсоний фазилатларни тарғиб қилишга, урушни, зўравонликни қоралаб, тинчликни, халқларнинг осойишта ҳаёти ва ўзаро дўстлигини улуғлайдиган, хунуқликдан нафратланиб, гўзалликни тарғиб этадиган, ўсиб келаётган авлодга юксак маънавий фазилатларнинг шаклланиши ва ривожланишига имкон берадиган хислатлари билан эътиборлидир."

Адабиёт дарсларида болалар билан асар ҳақида суҳбатлашишни билиш, уларнинг жавобларидан саволлар топа олиш ва бу саволлар ёрдамида ўқувчини асар моҳиятига олиб кириш, ундаги ҳаёт ҳақиқати ҳақида онгли равишда, тўла ишонч билан маълум хулосаларга келишига кўмаклашиш жуда муҳим. Ўқитувчи болаларда содир бўлаётган ақлий тараққиётни кузатиб бориши, баҳолаши ва рағбатлантириб туриши лозим бўлади. Ўқитувчи ўрганилаётган бадиий асар юзасидан ўқувчиларнинг ўзларига хулоса чиқариш имконини берса, мақсадга мувофиқ бўлади.

Бугунги кун мактабининг олдида ўқувчиларнинг таълим жараёнидаги мустақил ва ижодий фаоллигини ошириш, уларни билимларни мустақил эгаллашга, ўз илмий дунёқарашини кенгайтиришга тайёрлаш масаласи турибди. Мактаб адабий таълими жараёнини ўқувчининг билимларни онгли равишда ўзлаштиришини, ўрганилаётган масала моҳиятига кириб боришини ташкил этиш лозим.

Маълумки, мактабда бир нарсани эшитиб, ҳаётда бошқа нарсани кўрган ўқувчида тарбиячига, мактабда сингдирилган ҳақиқатларга ишонч йўқолади. Тарбиядаги энг тўғри йўл ҳаётий ҳақиқатлар асосида, унга ҳамоҳанг тарзда тарбиялашдир. Адабиёт ҳаётий ҳақиқатларни борлигича акс эттириши ва унга ўқувчини ишонтириши билан тарбияда асосий воситалардан бўлиб қолаверади.

Ўқувчининг мустақил фикрлашга ва билим олишга бўлган интилишини тормозлайдиган нарсалардан бири дарс жараёнидаги бир хилликдир. "Доим бир хил нарсага қарайвериш малоллик ва сабрсизликка олиб келади. Таълим ҳар хил усулларда уюштирилганда ўқувчи турли гуллар очилган боғда юрганга ўхшайди, бирини кўриб улгурмай бошқаси бошланади ва бола: "ҳар бир янги нарсада лаззат бор" дейилганидек, уларга қизиқади, кўришни истайди," - деган экан Абу Райҳон Беруний. Бир хил ҳаракатлар, туйғулар, фикрлар инсон онгининг фаолиятини бўм-бўш қилиб қўяди. Бу бўшлиқни тўлдириш учун ўқувчиларнинг тайёр ҳолда олинган билимларни эслаб қолишларига бўлган ўқитувчи эътиборини, унинг руҳиятида қотиб қолган муносабатни ўзгартириш лозим. Ушбу ўринда олимнинг куйидаги фикрини келтириш жоиздир: "Ўқитувчининг, адабиёт ўқитувчисининг асосий вазифаси ўқувчига ёзувчи кўзда тутган бадиий олам эшикларини очиб кўрсатишдан иборат. Бадиий олам дейилган қутлуғ

қасрнинг муборак ва муқаддас остонасига олиб келинган ўқувчи бу қасрнинг чексиз осмонидаги рангин юлдузларидан ҳайрат туйғуларини юктириши, улардан олам ва одам сирларини ўрганишнинг сеҳрли калитларини топиши даркор" (Б.Тўхлиев).

МАТН ТУЗИШ ОРҚАЛИ ЎҚУВЧИЛАРНИ МУСТАҚИЛ ФИКРЛАШГА ЎРГАТИШ

Исанова М., катта ўқитувчи (НВПКҚТМОИ)

"Адабиётми, театрми - ўргатмаслиги керак, - деб ёзган эди режиссёр Эжен Ионеско, - тарбиялаш зарур, ҳаёт жумбоқлари юзасидан тайёр жавоблар эмас саволар бермоғи лозим. Яна ҳам тўғрироғи, мустақил фаолият, мустақил фикрлаш учун ақлни чархлаш керак. Менда ҳеч қачон тайёр жавоблар бўлган эмас. Театр ёки асар фикр уйғотиши, ҳаёт ҳақида ўйлашга мажбурлаши, безовта қилиши, у ёки бу вазият рецепт инъом қилишдан сақланиш зарур". Шу маънода И. Каримовнинг, "Юксак маънавият-енгилмас куч" асари шаҳсадаги юксак маънавий сифатларни шакллантиришда катта ўрин тутди. Ўқувчини мустақил ва ижодий фикрлашга ўргатишда матннинг ўзи билан танишиши етарли эмас, - таҳлил ҳам зарур. Бизнингчи, адабий таҳлилни матн устида ишлашдан ажратиш мумкин эмас. Таҳлил матн асосида уюштирилсагина кўзлаган натижага эришилади. 5-9 синф ўқувчилари билан адабиёт дарсида матн устида ишлашда И. Каримовнинг "Юксак маънавият-енгилмас куч" асаридан олинган матнлар ўқувчиларни ижодий, мустақил фикрлашга ундайди. Биз улардан битта намуна келтираемиз:

Авесто

"Ота-боболаримизнинг асрлар давомида тўплаган ҳаётий тажрибаси, диний, ахлоқий, илмий, адабий қарашларини ифода этадиган бу каби тарихий ёдкорликлар орасида бундай қарийб уч минг йил муқаддам Хоразм воҳаси ҳудуди яратилган, "Авесто" деб аталган бебаҳо маънавий обида алоҳида ўрин тутди. Авваламбор, шуни айтиш жоизки, олис ота-боболаримизнинг ақл заковати, қалб қўри маҳсули бўлмиш бу ноёб ёдгорликнинг замон тўфонларидан, қанча-қанча оғир синовлардан ўтиб, бизнинг давримизгача етиб келганининг ўзида катта маъно мужассам. Бундай ўлмас осори атиқалар бу кўҳна ўлкада, бугун биз яшаб турган тупроқда қадимда буюк маданият мавжуд бўлганидан гувоҳлик беради.

Ана шундай тарихий ёдгорлик намуналари билан танишар эканмиз, уларда ифода этилган теран фикр ва ғоялар, ҳаёт фалсафаси бизни бугун ҳам ҳайратда қолдиришига яна бир қарра амин бўламиз.

Мисол учун, "Авесто"нинг туб маъно-моҳиятини белгилаб берадиган "Эзгу фикр, эзгу сўз, эзгу амал" деган тамойилни оладиган

бўлсак, унда ҳозирги замон учун ҳам беҳад ибратли бўлган сабоқлар борлигини кўриш мумкин. Ана шундай фикрлар, яъни эзгу ният, сўз ва иш бирлигини жамият ҳаётининг устивор ғояси сифатида талқин этишнинг бизнинг бугунги маънавий идеалларимиз билан нафақат узвий боғлиқ, нечоғлик мустаҳкам ҳаётий асосга эга экани, айниқса, эътиборлидир.

"Авесто"да борлиқни яхлитлиги ва бир бутунлиги, инсон ҳаётининг табиат билан уйғунлиги масаласи одамнинг руҳий оламига чамбарчас боғлиқ ҳолда кўрсатилгани кўп нарсани англатади.

Бу ҳолат инсоннинг маънавий дунёсини шакллантиришда атроф-муҳит қадим замонлардан буён қандай кучли таъсир ўтказилиб келганига яна бир бор эътиборимизни жалб қилади". (224 та сўз)

"Авесто" матни ўқиб ўрганилгач, ижодий баён ёзишга тайёрланилади. Ўқувчилар қўшимча манба, маълумотларни топадилар, мустақил мутолаа қиладилар. "Авесто" матнига режа тузадилар ва тайёрланган қўшимча манбалар асосида мустақил матнни давом эттириб ижодийбаён ёзадилар.

Ўқувчи матндаги ҳаёт ҳақиқатини ўзи кашф қилиши, ўзлаштириши лозим бўлган билимларни меҳнати билан эгаллаши, ўқитувчи эса уларнинг бу ишларини, фаолиятини, жараёнини, катта ёшли ҳамкор сифатида бошқариш туриши керак.

БАРКАМОЛ АВЛОДНИ ВОЯГА ЕТКАЗИШДА АДАБИЁТНИНГ ЎРНИ

**Ғойибназарова Н., катта ўқитувчи
(Наманган ВПКҚТМОИ)**

Мустақил Ўзбекистоннинг келажаги кўп жиҳатдан баркамол, салоҳиятли авлодни тарбиялашга боғлиқ. Ана шундай муҳим вазифани амалга ошириш учун Ватанига, халқига, миллий маънавиятига садоқатли, мустақил фикрлайдиган эркин, ижодкор шахсни шакллантириш давлат сиёсатининг устувор йўналишларидан бири бўлиб турибди.

Ҳозирги даврдаги туб ислохотлар ҳар бир кишидан билим, салоҳият, самарали меҳнат, юқори малака, юксак онглилик, ижодкорлик, жамият олдида маъсулиятни ҳис этишни талаб қилади. Бу муҳим вазифаларни амалга ошириш, маънавий бой, баркамол шахсни шакллантириш таълим тизимида маънавий-маърифий ишларни изчил олиб боришни тақозо этади

Маълумки, маънавият-ўзлиқни англашдан бошланади. Президентимиз Ислом Каримов томонидан олиб борилаётган давлат сиёсатида маънавиятга энг муҳим масала сифатида катта аҳамият бериб келинмоқда. Давлат раҳбаримизнинг аксарият асарларида мазкур масалага асосий эътибор қаратилиб, унинг асосини таш-

кил этадиган она тили ва адабиётимиз маънавиятимизни юксалтиришда алоҳида аҳамият касб этиши кўп бора таъкидланади.

Бундан кўринадики, тил фикр ифодалаш, дунёни билиш, билим тажрибаларни тўплаш, сақлаш, шунингдек, кейинги авлодларга етказиш, миллий-руҳий муносабатларни акс эттириш каби вазифаларни бажаради. Тил ва унинг муҳим аҳамияти ҳақида маълумотларни кўплаб келтиришимиз мумкин. Мавзуимиздан келиб чиққан ҳолда миллат ва маънавиятнинг кўзгуси бўлган адабиёт хусусида ҳам тўхталиб ўтсам:

Биз биламизки, "адабиёт" сўзининг ўзаги "адаб"дир. Бу деган сўз адабиёт қадим-қадимдан она юртимизда таълим-тарбиянинг энг асосий воситаси бўлиб келган. Маълумки, ҳар бир халқнинг савияси унинг санъати, тарихи, ўз она тили ва адабиётига қараб белгиланади. Зеро, адабиёт ўзида халқ тарихи, маданияти, тилини, келажагини мужассамлаштиради. Она тилини илмий жиҳатдан ўқитишдаги натижалар бадиий адабиёт мутолааси билан мустаҳкамланади. Шундай экан, адабиёт ўқитишдан бош мақсад ҳам ўқувчиларни ватанпарварлик, инсонпарварлик, ҳурфикрлик, меҳнатсеварлик руҳида тарбиялаш, уларда соғлом эътиқодни, миллий ва умуминсоний қадриятлар ва одоб-ахлоққа хос фазилатларни шакллантиришдан иборат бўлиши керак.

Президентимиз "Адабиётга эътибор - маънавиятга, келажакка эътибор" номи рисоласини Ёзувчилар уюшмаси ҳақидаги фикрлар билан бошлаб, адилларимизнинг масъулиятли меҳнати барчамизнинг кўз ўнгимиздан ўтишини эслатиб, "Биз шоир деганда, аввало, Алишер Навоийдек беназир зотларни, ёзувчи деганда, Абдулла Қодирий, Ойбек сингари ўз халқи учун нафақат ноёб истеъдоди, айни пайтда бутун ҳаётини бағишлаган буюк ва мўътабар инсонларни тасаввур этамиз. Бир сўз билан айтганда, халқимиз адабиётни муқаддас ва улуғ бир даргоҳ деб билади..." дея таъкидлайди ("Адабиётга эътибор - маънавиятга а, келажакка эътибор", 6-7-бетлар).

Шу ўринда сеvimли адибимиз Абдулла Қодирий ҳақида Евгений Бертельснинг "Дунёда бешта, яъни француз, рус, инглиз, немис ва ҳинд романчилиги мактаблари бор эди, энди олтинчиси, яъни ўзбек романчилиги мактабини Абдулла Қодирий яратиб берди"; Мухтор Аvezов: "Қодирий романлари гўё текис саҳрода тўсатдан Помир тоғлари вужудга келгандай пайдо бўлди", - деган гаплари фикримизнинг яққол далилидир(У.Норматов, "Ўткан кунлар ҳайрати", 50-бет).

Миллий маънавиятимиз, меросимиз ҳақидаги бундай мисолларни кўплаб келтиришимиз мумкин.

Бу эса фақатгина адилларимизга эмас, балки таълим-тарбия, маънавият, маданий ҳаётни ривожлантириш учун биз нима иш қилишимиз керак, деган саволга жавоб топишимизни тақозо этади. Шу

Ўринда яна миллий маънавиятимизнинг ажралмас қисми бўлган адабиётимизга муружаат этмоқчиман.

Миллий қадриятларимиз, маънавий мерос деганда талай маъноларни англаш мумкин ва шулардан бири, энг муҳими, шубҳасиз, ўзбек адабиёти бўлиб чиқади. Зеро, ҳар бир халқ адабиёти дастлаб ўз миллий тарихи, анъаналари, маданияти ва миллий маънавиятини ифодалаш билан қимматлидир. Халқимизнинг буюк фарзандлари томонидан бизга қолдирилган мероснинг аҳамияти ҳануз биз томонимиздан етарли ўрганилганича йўқ. Академик Иззат Султон Аҳмад Алиевнинг "Маънавият, қадрият ва бадиият" асарига ёзган сўзбосида "Беҳбудий, Фитрат, Чўлпон ва Абдулла Қодирий каби буюк шахслар томонидан қолдирилган меросни тиббиёт илмида "кислород ёстиқчаси" деб аталмиш жуда муҳим шифобахш асбобга ўхшатиш мумкин. Маълумки, бу "ёстиқча" ҳар гал беморнинг ҳоли оғирлашиб қолганда қўлланилади ва беморни ҳаётга қайтаради. Шартли равишда айтиш мумкинки, халқимизнинг маърифатли, истеъдодли ва серғайрат фарзандлари томонидан бизга қолдирилган мерос - халқимиз учун ана шундай "кислород ёстиқчасидир", у бизга маънавий мадад керак бўлиб қоладиган ҳар соатда асқотади" дея таърифлайди (А.Алиев, "Маънавият, қадрият ва бадиият, 3-бет).

Адабиёт - маънавият сарчашмаси. У ёш авлодни тарбиялашда, улар онгига миллий қадриятларимизни сингдиришда асосий воситалардан бири ҳисобланади. Бугунги кунда миллий маънавий-маданий меросимиз бўлган ижобий ўзгаришлар, шунингдек, меросимиз намуналарининг дарсликлардан ўрин олгани кишини қувонтиради. Масалан, 5-синфда халқ оғзаки ижодидан намуналар (мақоллар, топишмоқлар), "Тўмарис", "Широқ" афсоналари; "Уч оғани ботирлар", "Сусамбил" эртаклари; 6-синфда халқ қўшиқлари; 7-синфда "Равшан"; 8-синфда "Кунтуғмиш"; 9-синфда "Алпомиш" дostonларининг берилиши фикримизнинг далилидир.

Ўқувчиларни миллий ва умуминсоний қадриятларга бўлган ҳурмати оширишда, миллий ҳамда қардош халқлар бадиий меросидан фойдаланиш ҳам ижобий натижа беради, мустақил фикрлаш ва хулоса чиқаришга ўргатади.

Маълумки, бугунги кунда мактабларда, оилаларда болаларни адабиётга ошно этиш анча суст аҳволга тушиб қолган. Зиммамизда онгли кишиларни вояга етказиш, баркамол ёшларни тарбиялашдек улкан вазифа турган экан, биз бадиий адабиётга ҳамда унга меҳр-муҳаббат уйғотишга эътибор беришимиз керак.

Китобхонлик асосида ўсмирлар маънавиятини шакллантириш кўзда тутилган асосий мақсадлардан бири деб қарасак, нафақат мактабда, балки оилаларда ҳам бадиий адабиётга бўлган эътиборни кучайтириш керак. Ўқувчининг уйдаги ёки мактабдаги ҳаёти қанчалик қизиқарли бўлса ҳам, агар у китоб ўқимаган бўлса, унда бади-

ий адабиётга меҳр уйғонмаган бўлса, унинг ана шу ёш даври кем-тик бўлиб қолади. Унинг ўрнини ҳеч нарса тўлдира олмайди.

Бунинг икки асосий сабаби бор: биринчиси, ўсмирлик даври бола ҳаётида энг беқарор давр бўлиб, уни барқарорлаштириш учун китобхонликка ўргатиш муҳим восита саналади. Иккинчиси, ўсмирлик даврида унинг ҳис-туйғулари шунчалик кучли бўладики, китобдан олган таассуротлари кейинчалик унинг ҳаёт тарзини белгилашга, шахс сифатида шаклланишига ёрдам бериши шубҳасиз. Президентимизнинг адабиётга эътибор - маънавиятга, келажакка эътибор дея таъкидланган фикрлари ва уни ўз атрофида бирлаштирган Ёзувчилар уюшмаси фаолияти самарасини ошириш масалаларидан келиб чиқиб, биз, она тили ва адабиёт фани ўқитувчилари ўз олдимишга қуйидаги:

"ўқувчиларни китобга ошно қилишнинг энг самарали йўлларини топиш;

"Китобхонлар коференциялари"ни талаб даражасида ташкил этиш;

"Ёш ижодкорлар", "Ёш қаламкашлар", "Ёш тилшунос" каби фан тўғараклари фаолиятини такомиллаштириш;

"истеъдодли ёшларга эътиборни кучайтириш;

"Камолот" ёшлар ижтимоий ҳаракати билан ҳамкорликни янада мустаҳкамлаш;

"иншолар танлови;

"маърузалар тайёрлаш;

"матн устида ишлаш;

"ўқитишнинг замонавий усулларини амалиётга татбиқ этиш орқали ўқувчиларни ижодий ва мустақил фикрлаш салоҳиятларини ўстириш каби вазифаларни амалга оширишимиз керак деб ҳисоблайман.

Бадий қилиб айтадиган бўлсам, истеъдодли ёшларни ниҳолга, устозларни боғбонга ўхшатиш мумкин, агар ниҳолни тўғри парвариш қилсак, у келажакда серҳосил дарахт бўлиб, ўз меваларидан атрофдагиларни баҳраманд этади.

Фикрларимни яқунлар эканман, миллатларни, халқларни ким ёки нима бирлаштиради деган саволга аниқ жавоб шу деб топдим: МАЪНАВИЯТ. Зеро, Президентимиз И.Каримов "Юксак маънавият - енгилмас куч"асарида таъкидлаганларидек: "Маънавиятни тушуниш учун, аввало, инсонни тушуниш, англаш керак".

АДАБИЁТ ДАРСЛАРИДА ЎҚУВЧИЛАРНИНГ АНГЛАШ ФАОЛИЯТИНИ ТАШКИЛЛАШТИРИШ

Райимбердиева З., ўқитувчи (АДУ)

Маълумки, бугунги кунда таълим тизими олдида қўйилаётган ижтимоий талаб ҳар томонлама камол топган ўқувчи шахсини тарбиялаш бўлиб, ўқувчининг эгаллаган билимлари бу мақсадга эришишнинг бир воситаси сифатида эътироф этилмоқда. Бугунги мактаб битирувчиси барча фанлардан зарурий билимлар силсиласини ўзлаштирган ва мазкур билимлардан ҳаётий вазиятларда фойдалана олиш кўникма ва малакаларига эга, шу билан бирга юксак маънавий салоҳиятни ўзида мужассамлаштирган ШАХС бўлмоғи даркор. Афсуски, амалда ўқувчининг етуклик даражасини белгилашда ҳамон бирёқламаликка йўл қўймоқдамиз: унинг эгаллаган билими сифатига, миқдорига эътибор қаратамиз. Барча олинadиган назорат ишларимиз, текширувларимиз шунга асосланган. Натижада фанимиз бўйича энг кўп маълумот ва билимларга эга бўлган ўқувчи "аълочи" сифатида тан олинади. Шу тариха масаланинг асосий томони очик қолади. Яъни, фан бўйича ўқувчимиз эгаллаган билим эртага унга нима беради, ушбу билимдан фойдаланадими, билимга эга бўлиш жараёнида у қандай сифатларни кашф этди, умуман, мазкур ахборотлар ўқувчи ривожига қандай аҳамиятга эга бўлди? Таълимнинг бундай асосга қурилиши ўқувчининг турли фанлар бўйича "ахборотлар сандиғи" ҳолатига олиб келади. Эгалланган билимлардан мустақил, онгли ва мақсадли фойдалана олиш малакасининг йўқлиги уларнинг вақт ўтиши билан эсдан чиқишига олиб келади. Бу ҳол, хусусан, адабиёт дарслари учун фожеадир. Таъкидлаш жоизки, адабиёт - одоб демақдир. Шу сабабли бу фаннинг таълимий мақсади ҳам, тарбиявий мақсади ҳам, ривожлантирувчи мақсади ҳам комил шахс тарбиясига қаратилган. Комил шахс эса ҳар томонлама етук - билимли, ақлли, мустақил фикрига эга, маънан юксак, жамият олдидаги ўз ҳуқуқлари ва бурчларини, шу билан бирга ўзлигини англаб етган ИНСОН. Назаримизда, ўзликни англаш жараёнини адабиётсиз амалга ошириб бўлмайди. Чунки адабиёт инсонни ўрганувчи соҳа. Демак, адабиётни ўрганиш орқали ўқувчи ўзини ўзи ўрганади, англайди. "Англаш сўзи замирида билишдан ташқари туйиш ҳолати ҳам мавжуд". (Қозоқбой Йўлдош. Ёниқ сўз. Тошкент, "Янги аср авлоди", 151-бет.)

Шу сабаб ўқувчи нафақат билади, балки ҳис этади. Бугунги кундаги аксарият адабиёт дарсларининг асосий ноқислиги ҳам шунда, дарсининг натижаси сифатида ўқувчи кўп нарсани ўрганади, билади, аммо туймайди, ҳис этмайди. Демак, том маънода англамайди. Ваҳоланки, бадиий асар, энг аввало, эстетик ҳодиса. Дарс давомида бадиий асарни ўрганиш, ўқиш ва таҳлил қилиш орқали ўқувчида қуруқ билим эмас, эстетик завқ ва шахсий муносабат шаклланиши керак. Адабиёт, ай-

тиш мумкинки, тажриба мактаби. Чунки, китобхон бадиий асар мутолаази жараёнида ўз ҳаётида дуч келмаган жараёнларни бошидан кечиради, қалбида туймаган ҳисларга, нотаниш туйғуларга ошно бўлади. Муаллим бошчилигида тўғри йўлга қўйилган таҳлил орқали унинг шахсий муносабати, нуқтаи назари, ранг-баранг туйғулар олами шакллана бошлайди. Шу тариқа унда ҳаётий тажриба юзага келади. Эртага ҳаётда шундай вазиятларга тушганда қандай йўл тутиш кераклиги ҳақида фикрлайди, хулоса чиқаради, ўзича англайди. Адабий қахрамонлар руҳиятини тафтиш қилиш орқали ўз руҳий оламини ҳам ўргана боради. Уларга нисбатан муайян фикр - муносабат билдирар экан, қахрамонларга қиёсан "ўзим-чи?" деган савол пайдо бўлади ва энди ўқувчи ўз-ўзини тафтиш қила бошлайди, шу аснода ўзлигини ҳам англай боради. Мана шундай ижодий жараённи юзага келтириш учун адабиёт ўқитувчиси дарснинг асл мақсадини яхши англаб етмоғи ва машғулотни билиш асосида эмас, англаш асосида ташкиллаштириши лозим.

ШЕЪРИЯТДА БАДИИЙ КЎЧИМЛАРНИНГ ТУТГАН ҲУРИ **Мансурова Н., ўқитувчи (НавДПИ)**

Ҳар бир давр шеъриятининг ўзига бетакрор хусусиятлари мавжуд бўлиб, у ана шу хусусиятлари билан ўзидан олдинги ва кейинги даврлар шеъриятдан фарқланиб туради. XX асрнинг сўнги чораги ва XXI аср бошлари ўзбек шеърияти тасвирий - ифодавий воситаларга бойлиги воқеликни эстетик идрок этишдаги рамзийликни кучайиши, бадиий кўчимларга бойлиги билан алоҳида ажралиб туради.

Маълум бўладигани, бадиий кўчим (метафора, метанимия, синекдоха) шеъриятнинг асосий ифода ва тасвир воситалари ҳисобланади. Уларсиз поэтик фикрнинг бадиийлиги ҳақида ҳукм чиқариш қийин.

Ҳақиқий шеър ранг-баранг маъно товланишларини ўзида мужассамлаштиради. Ана шу маънолар жилвасини тўғри англаш ва бадиий кўчимлар воситасида амалга ошади. Ҳар қандай маъно шеърда тўғридан - тўғри ифодаланар экан, ундаги сирлилик йўқолади, шеърда оддий сўзлар йиғиндисига айланади. Шунинг учун бўлса керак, қадимги поэтикага оид манбаларда маънони яшириб ифодалаш тамойили ҳақида кўп сўзланади.

Мисол тариқасида Ўзбекистон халқ шоири Иқбол Мирзонинг қуйидаги тўртлигини олайлик:

Бирга бошга бир ўлим деган ҳикмат бор,
Банда буюнсунар қисмат хатига.
Ҳатта махов судхўр, шу хиёнаткор,
Вафо қилди тангри омонатига.

Биргина шу тўртликнинг ўзида икки ўринда метафорик образ қўлланилган. Иккинчи мисрадаги "қисмат хати", тўртинчи мисрадаги

"тангри омонати" бирикмалари мураккаб метафораларни ташкил этади. Агар "қисмат хати" ўрнига "ўлим", "тангри омонати" ўрнига "жон" ёки ҳаёт сўзлари қўлланилса, шеърдаги яширин, сеҳрли маъно яланғоч фикрга айланади - қолади. Тўртликни яхлик шеър сифатида ушлаб турувчи бу икки метафорик образ шеърхонни фикрлашга, ўйлашга мажбур этади. Тўртликдаги поэтик жозибани таъминловчи кўчимлар ҳам ана шу метафорик образлар ҳисобланади. Бундан ташқари тўртликнинг учинчи мисрасида қўлланилган "судхўр", "хиёнаткор" сўзлари ҳам оддий бир компонентли метафоралардан ташкил топган. Тўрт мисрадан иборат бир шеърнинг ўзида тўртта метафорик образнинг иштироки ҳозирги шеърятда бадиий кўчимларга эътибор беришнинг юксалганлигидан далолат беради.

Ҳозирги ўзбек лирик шеърятини бадиий кўчимлар иштирокисиз тасаввур қилиб бўлмайди. Чунки ижодкорлар инсоннинг қалб олами, руҳиятида юз бераётган ранг - баранг эврилишларни фақат бадиий кўчимлар воситасидаги тўла ва нозик акс эттиришлари мумкин.

Бу нарса шоирнинг қай даражада бадиий кўчимларни билиши билан эмас, балки қалбида рўй бераётган турли - туман гулуни ифодалаш эҳтиёжи билан боғлиқ ҳолда юзага келган табиий эҳтиёждир. Шоира Жумагул Сувонова ўз шеърларида нозик кўчимлар орқали қалб тугёнларини ифодалашга интилади. Унинг "Охужон, сен мендек йиғлама!" шеъридаги қуйидаги банднинг ўзида бир нечта мураккаб метафоралар қўлланилганлиги бунинг ёрқин далилидир:

Йўлимда ғам тоғи бор бугун,
Ўтолмам бағри муз, қор бугун.
Оҳимга бу жаҳон тор бугун,
Охужон, сен мендек йиғлама!

Тўрт қатор шеърнинг ўзида олти метафорик образ поэтик фикрни жонлантириб, қаддини растлаб турибди. Биринчи мисрадаги "йўлимда" умр йўлини англатса, "ғам тоғи" лирик қаҳрамон ҳаётидаги оғир, ларзали дақиқаларни ифодалайди. Иккинчи мисрадаги "бағри муз", лирик қаҳрамон руҳиятини англатса, "қор" метафораси совуқлик ва бахтсизликни билдиради. "Оҳимга" метафораси эса унинг қайғу - ҳасратини ифодаласа, тўртинчи мисрадаги "охужон" кўчими ғам - андуҳга мубтало бўлган ғамгин дилни англатади. Агар юқоридаги бадиий кўчимлар олиб ташланиб, уларни ифодаловчи тушунчалар оддий сўзлар билан айтилса, шеърдан асорат ҳам қолмайди. Тўрт мисранинг ўзида етакчи поэтик образлардан олтитасининг бадиий кўчимлар орқали ифодаланиши ҳозирги шеърятда бадиий кўчимларга бўлган эҳтиёжнинг нақадар ортанлигидан далолат беради.

Бадиий кўчим шоирнинг фикрлаш тарзи; у ўзгача фикрлай олмайди. Образли фикрлаш жараёнида ҳақиқий ижод, яратиш юз беради. Ҳар бир кўчимни шоир табиий йўсинда кашф этади. Метафора ва бошқа бадиий кўчим турлари ижодкор тасаввурида, онгида табиий

туғилади. Ижодкор уни ўзининг поэтик фикри таркибида қайтадан жонлантиради. Шоира Нодира Афоқованинг куйидаги шеърда бу нарсани аниқ кузатиш мумкин. Шеърда умрнинг ўткинчилиги, лекин бу ўткинчиликни бухронли лаҳзаларда англаб етиш ва ҳаётнинг ўткинчилигига иқрор бўлиш ғояси тараннум этилган. Шеърдаги етакчи фалсафий ғояни таъкидлашда поэтик кўчимлар ҳал қилувчи роль ўйнайди. Шеърнинг дастлабки тўрт мисрасида умр образи "боғлар" метафораси орқали, умр кузи "тиллолар" метафораси воситасида ифодаланган. Ниҳоят, мана шу бадий кўчим умрнинг учиб ўтган икки йилига (қушга) боғланмоқда:

Боғларни оҳиста оралайди куз,
Тиллолар чиқариб сочар қўйнидан.
Учириб юбордим нахот шунча тез,
Ўттиз икки қушни умрим инидан?

Юқоридаги сатрларда умрни ям-яшил боғга муқояса қилиш, унинг ўтаётган ҳар бир йилини кузги япроқларга қиёслаш асосида лирик қахрамон умрининг ўттиз икки қушга менгзалиб ифодаланган. Айни мана шундай поэтик муқоясалар шеърга алоҳида шукуҳ бағишлайди. Уни муайян даражада сирлилаштиради. Бу нарса ўқувчини ҳис орқали фикрлашга, фикр воситасида ҳис қилишга ундайди. Демак, поэтик кўчим поэзиянинг жони бўлиб, у воқеликни ақл воситасида ҳис қилишга даъват этади.

АДАБИЁТДАН АМАЛИЙ МАШҒУЛОТЛАРДА ҲОЗИРГИ ЎЗБЕК ҚИССАЛАРИДА АЁЛ РУҲИАТИНИ КАШФ ЭТИШ МАҲОРАТИНИ ЎРГАНИШ

Эшматова Ю., аспирант (ТДПУ)

Маълумки, портрет французча сўз бўлиб, "тасвир" деган маънони билдиради. Жуда кўплаб назарий адабиётларда таърифланишича, портрет бадий асарда қахрамоннинг ташқи қиёфаси, кийим-кечаги, юриш-туришини англатади. Бу портретнинг тор доирадаги назарий таърифи. Бундан ташқари, портрет тушунчаси нафақат қахрамоннинг ташқи кўринишини, кенг маънода қахрамоннинг индивидуал-психологик қиёфасини ҳам ўз ичига олади. Яъни, адиблар қахрамоннинг ташқи қиёфаси орқали ички дунёсига чуқур кириб боришади. Ташқи портрет унсурлари юз, кўз, тана-гавда, соч, қадам ташлаши, кийим-кечаги бўлса, қахрамон қалбида кечаётган изтироб, дард, қувонч, кўз ёш, кулги, ўй-фикрлар унинг ички портретини ташкил этади. Шу қунгача яратилган бадий асарлардаги қахрамонлар портретига назар ташлайдиган бўлсак, уларнинг ташқи портрети билан ички руҳий дунёси нақадар бир-бирига мослиги кўзга ташланади. Жумладан, биз буни Абдуқаюм Йўлдош қиссаларидаги қатор салбий, ижобий қахрамонлар портретини таҳлил этиш жараёнида кузатишимиз мумкин.

Ёзувчи Абдуқаюм Йўлдош ўзининг "Алвидо, гўзаллик", "Бир тун ва бир умр", "Катта одамнинг" кичкина таниши", "Пул жодуси", "Тушов" каби ўнлаб ҳикоялари билан адабиёт майдонига кириб келди. Адибнинг маҳорат билан яратилган мазкур ҳикоялари адабиётшуносларимиз назарига тушди, бир қанча тадқиқотчиларга таҳлил манбаи бўлди. У баркамол ҳикоялар яратиш билан бирга китобхонни сирли оҳангрободек ўзига эргаштира оладиган "Тимсоҳнинг кўз ёшлари", "Отчопар ёки ўн учинчи уй", "Сунбуланинг илк шанбаси", "Залолат" каби қиссалар ҳам яратди. Адиб қиссаларини ўқир эканмиз, уларда шу бугунги кунимиз қиёфаси ва биз билан ёнма-ён яшаётган замондошларимиз образи жонли тарзда акс этганини кузатамиз. Хусусан, аёллар образига разм соладиган бўлсак, А.Йўлдош қаламига мансуб аёллар жуда улуғ мақсадларни кўзламаган, ўртамиёна, тирикчилик дардида югуриб-елаётган журналист, савдогар ёки оддий уй бекаси. Аммо улар ўзларининг ҳаётий аъмоллари ва феъл-атвори билан ҳаётнинг иккита бир-бирига қарама-қарши кутбини ташкил этади, яъни бу аёллар салбий ва ижобий фазилатга эга. Жуда катта фожиа ва залолат ичида яшаб ҳам адиб яратган аёллар "бир тутам нур" каби қалбларимизга эзгуликдан, гўзалликдан сабоқ беради. Жумладан, "Отчопар ёки ўн учинчи уй" қиссаси қаҳрамони Нозима ташқаридан қараганда пул кетидан қувадиган, "бойвачча хотин" лақабини олган аёл, у бойлик ортириш илинжида ҳар қандай пасткашлиқдан қайтмайдигандек кўрилади. Аммо саҳифалар оша унинг нақадар ор-номусли, ўз ҳаётий эътиқодига ҳар қандай мушкул шароитда ҳам амал қилишига қойил қоламиз. Асардаги Нозима, Флора, Фаня, Осиё опа, Санобархон, сирли уйда яшовчи кампир сингари аёллар ва Қоровой портретига назар ташлайлик: Нозима портрети: "... Нозима беғам-бепарво тарзда, яланғоч елкаларию кўпчиб турган сийналарини кўз-кўзлайдиган, қуйи қисми тугмалари солинмаган, этаги тиззасидан юқорироқда гуллик халатда ё бўлмаса шортик деб аталувчи калтагина, қуёш кўрмаган бўлиқ сонларини намоиш этиб турадиган жинси шимча, ёқаси ўйикроқ юпка кофтада чиқиб келар..." (А.Йўлдош. Тимсоҳнинг кўз ёшлари. Тошкент: Янги аср авлоди, 2003. - Б. 101).

Мазкур парчада Нозиманинг асосан, ташқи портретига, яъни очиқ-сочиқ кийинувчи замонавий аёллигига урғу берилади.

Энди унинг ички руҳиятини очиқ берувчи қуйидаги тасвирга эътибор қаратайлик: "Ранги синиққан, кўзлари ич-ичига ботиб кетган, байни вужудини тик тутиб турган асосдан айрилиб қолгандай қадди эгилган, негадир пардоз-андоз ҳам қилмай, одмигина кийинган Нозима эртаси кунни оғир хаста мисоли бир қадам босиб ҳовлига чиқиб келганда...". Мазкур парчада эса адиб Нозиманинг юз, кўз ифодаси, эгик қадди-қомат, хаста мисол қадам ташлаш каби ташқи портрет орқали қаҳрамоннинг оғир қайғу, изтироб ичида қолганлигини ифодалайди. Шу орқали А.Йўлдош аёлнинг ички руҳий портретини ярата-

ди. Бу Нозиманинг дугонаси Флора учиб кетган самолёт ҳалокатга учради, деган хабардан сўнгги ҳолати. Аини пайтда уни чув тушириб кетган Флора исмли бизнесмен, аферист аёлнинг ташқи портретига диққатимизни қаратамиз: "Бу нозик-ниҳол қизнинг исми Флора эди. Ўзиям жисмига қарасангиз Нозиманинг ярмича келарди, шу ҳолига яна ўзини янада озгин кўрсатадиган узун тор шим, торгина катак кўйлак кийиб юрарди. Соч-ку, армияда хизмат қилаётган йигитларникидан асло фарқ қилмасди...йигирма саккизга кирган Флорага ўн саккиздан ошигини бериш мушкул эди... .. одамга тик қарамасдан бошини эгиброқ туришими тортинчоқ, ўзига унчалик ишонмайдиган ўспирин болани эслатадиган...". Нозик-ниҳол жисмнинг қилаётган ишлари ўта разил. Чунки, у ўзининг энг яқин дугонасига хиёнат қилади, катта миқдордаги пулни олиб, ўзини "ўлди"га чиқарган товламачи аёл образидир. Бу гўзал қадди-қомат билан бир қаторда ёзувчи унинг одамга тик қарамасдан бошини эгиброқ туришини тасдиқларкан, бу эса аёлнинг қандайдир "айби", руҳиятидаги "нуқсон"дан бизни огоҳ этгандек таассурот уйғотади. Одатда, кўпинча ҳаётда ташқи ёки ички руҳиятида кемтиклик бўлган инсонгина қаршисидаги инсонга "ишончсизлик" кайфияти билан боқади, бировнинг юзига тик қарай олмайди. А.Йўлдош аёл руҳиятидаги худди шу нуқсонни жуда усталик билан, унинг ташқи қиёфасию, гўзаллигига раҳна солмаган ҳолда қистириб ўтади.

ЭССЕДА ФАЛСАФИЙ МУШОҲАДА

Ахмедова Ш., аспирант (БухДУ)

Адабий танқиднинг импровизация асосида дунёга келадиган жанри эссе бўлиб, унда адабиёт ва ижод, ижод сирлари, санъаткорлар лабораторияси каби илмий-назарий масалалар билан чекланилмай, замон ва замондошлар ҳаёти, давр ва ижтимоий тараққиёт, инсон тақдири ва истиқболи ҳақидаги қарашлар муҳим ўрин тутаети. Бу эссега публицистик руҳ бахш этади.

Эссе адабиёт тарихи ва ҳозирги адабиёт, адабий жараённинг муайян муаммолари тўғрисида мушоҳада ва муҳокамалар мажмуи саналади. Эссе фикрнинг эркин, табиий ифодаси бўлиб, у қалбдаги ҳис-туйғулар жўшганда, фикр пишиб етилганда бир туртки туфайли қоғозга "сочилади". Унда санъат ва адабиёт ҳақидаги фалсафий қарашлар акс этади. Мунаққиднинг адабий-танқидий ҳамда эстетик қарашлари турли хил шаклларда, жумладан, эсседа ифодаланса-да, уларга илмий-эстетик бутунлик бахш этувчи хусусият бу ижодкор "мен"и призмасидан ўтказилган ва эстетик баҳоланган воқелик, ҳаёт ҳодисалари, адабий жараён ҳамда адабий ҳодисаларнинг у ёки бу тарздаги моҳиятининг инъикоси бўлиб, у аввало, санъаткорнинг қатъий нуқтаи назари, эстетик баҳоси орқали англашилади. Ва ўқувчида эссе (ба-

дий асарлар, фалсафий шеърлар мисоли) турфа тасаввур уйғотма-са-да, бироқ унга таъсир кўрсатиши, ўй-мушоҳадалар уйғотиши табиийдир.

Шоир ва ёзувчиларнинг адабий-эстетик қарашларини ўзида му-жассамлаштирган эсселарида ҳаёт ва ижод тажрибасидан келиб чиқ-қан хулосалар, қарашлар, кузатишлар акс этади. Бу ҳол адабий танқ-иднинг янги камолот палласига кира бошлаганидан, адабий-танқид-дий ва эстетик тафаккурнинг янги босқичга кўтарилаётганидан дарак беради. Ушбу туркумдаги асарларда санъаткорларнинг ўз ижоди, шахсияти, табиати хусусидаги, шунингдек, бадиий адабиёт, адабий жараён, миллий маданиятимиз хазинасини ижодий бойитган асар-ларнинг туғилиши, ёзилиш жараёнига доир фикр-мулоҳазалари кенг ўрин олган.

Ўзбек танқидчилигида эссенинг адабий ўйлар деб аталган шакли ҳам учрайди. А.Мухторнинг "Ёш дўстларимга", П.Қодировнинг "Ўйлар", А.Ориповнинг "Эҳтиёж фарзанди", Э.Воҳидовнинг "Шоиру шеъру шуур", Ў.Ҳошимовнинг "Нотаниш орол" тўпламларини асосан ана шун-дай эсселар ташкил қилади.

Эссенависнинг адабий ўйлари, алсафий мушоҳадалари бадиий-лик ва эмоционаллик билан чатишиб кетган фикр-мулоҳазаларининг кўркам синтезини ташкил этади. Асқад Мухтор эсселарида фикрий теранликни таъминлаган асосий омил-адибнинг ҳаёт ва воқеликка, одамларнинг қалб тарихига фалсафий нуқтаи назардан ёндашганли-гидир. Адиб уларда муайян маънавий ахлоқий, илмий-назарий хуло-саларга келади. Устозлар ижодидан кўнглига ёққан тажрибаларни, ижод сабоқларини, ўзининг ижодий изланишлари жараёнида йиғил-ган маънавий, ижодий жамғармани "Устозлар ҳақида" туркумидаги эсселарда замондошлари, шогирдлари билан бўлишади. Фақат А.Мух-тор, П.Қодировгина эмас, балки бошқа йирик ижодкорлар ҳам ўзла-рининг ҳаёт, адабиёт ва бадиий ижод хусусидаги ўйларини, мулоҳа-заларини эсселар воситасида ўқувчилар қалбига кўчирмоқдалар. Шу асосда уларни ҳаёт мазмуни, давр суръати, адабиёт ва бадиий ижод-нинг мазмуни, моҳияти ҳақида фикрлашга даъват этмоқдалар. Бунинг яна бир аҳамиятли томони шундаки, улар замондошларимизни ҳаёт-га, адабиётга янада фаол ёндашиш, аралашишга, фалсафий мушо-ҳада юритишга ўргатиб, катта маънавий куч вазифасида хизмат қил-моқда.

Ўзбек адабиётшунослигида яратилган эсселар - масаланинг тан-ланиши ва ёритилиши; - услубларнинг ранг-баранглиги; -маънавий-ахлоқий, фалсафий-эстетик умумлашмаларнинг салмоғи ва характе-ри нуқтаи назаридан бир-бирларидан ажралиб турадилар. Уларнинг муштараклигини таъминлаб турувчи хусусиятлар эса: - ватан ва халқ олдидаги, адабиёт олдидаги бурч; - адабиёт, санъат, маданиятимиз-нинг ўзига хос бетакрор жиҳатларидаги ютуқларни кўрсатиш; -муай-

ян илмий-назарий, маънавий-ахлоқий, ижтимоий-фалсафий масалалар нуқтаи назаридан уларни умумлаштириб ёритиш масъулиятидир.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, эссе санъаткор ижодий лабораториясига йўл кўрсатиши, адабий жараён, ҳаёт, жамият ва адабиёт ҳақидаги фалсафий мушоҳадаларга бойлиги, умумлашма кузатишлари, улардан илмий-назарий хулосалар чиқариши жиҳатидан адабиётшунос-лик ривожига катта аҳамиятга эга. Бу фалсафий мушоҳадалар ёшлар тарбиясида изсиз қолиб кетмаслиги аниқ.

ОЗОД ШАРАФИДДИНОВНИНГ ҲАЁТИ ВА ИЖОДИЙ ФАОЛИЯТИНИ СИНФДАН ТАШҚАРИ ҶЎКИШ МАШҒУЛОТИДА ҶРГАНИШ

Қамбарова С., тадқиқотчи (ТДПУ)

8-синф "Адабиёт" ўқув дастурида адабиётшунос олим, Ўзбекистон Қаҳрамони Озод Шарафиддинов ҳаёти ва ижодий фаолияти, "Ўлсам айрилмасман кучоқларингдан" мақоласини ўрганишга 2 соат вақт ажратилган.

Ижодкор таржимаи ҳолини ўрганиш дарсинг биринчи соатида амалга оширилади. Ўқувчилар олим маънавиятига хос жиҳатларни теран англаб, тушуниб етишлари учун синф машғулотининг узвий давоми сифатида синфдан ташқари ўқиш машғулотини ташкил этиш мақсадга мувофиқ бўлади. Зеро, умумий ўрта таълимнинг "Адабиёт" ўқув дастурида таъкидланганидек "Бадий адабиётга яқинлик синфдаги машғулотлар билангина тугамаслиги керак".

Бунинг учун ўқувчиларга Озод Шарафиддинов таржимаи ҳоли, ижодий фаолиятини ўқиб-ўрганиш, у ҳақда дарсликдан ташқари маълумотлар тўплаш вазифасини юклатиш мумкин. Машғулотга бир соат вақт режалаштирилади.

Машғулотнинг тарбиявий мақсади: Озод Шарафиддинов ҳаёти ва ижодини ўрганиш асосида унинг табиатидаги олижаноб фазилатлар орқали ўқувчиларда устозга хурмат, унинг шахсидан фахрланиш, миллий ғурур туйғусини камол топтириш, фаолияти мисолида Ватан, халқ тақдири учун виждонан меҳнат қилиш, маърифатга интилиш каби хислатларни қарор топтириш.

Машғулотнинг таълимий мақсади: олимнинг ҳаёти ва ижодий фаолияти, миллатимиз маънавиятини юксалтиришга қўшган ҳиссаси ҳақида билим бериш.

Машғулотнинг ривожлантирувчи мақсади: мавзунини ўқиш орқали дарслик, турли қўшимча адабиётлар билан ишлаш кўникма ва малакасини ҳосил қилиш, мустақил фикрлаш қобилияти, оғзаки нутқини ўстириш, олим маънавиятига хос тасавурларини шакллантириш.

Ўқувчилар билимини мустаҳкамлаб, умумлаштирувчи бу машғулотда репродуктив ва изланиш методларидан фойдаланилади.

Дарс жиҳозлари:

— 8-синф "Адабиёт" дарслиги;

— Озод Шарафиддинов сурати, устози Абдулла Қаҳҳор, ёзувчилар, олимлар, оила аъзолари билан тушган суратлари;

— "Маънавий камолот йўлларида", "Ижодни англаш бахти", "Домлалар" ва "Озод Шарафиддинов замондошлари хотирасида" каби китоблар;

— Президент Ислом Каримовнинг "Юксак маънавият — енгилмас куч" китоби;

— ёзувчи Ўткир Хошимовнинг "Шумлик" китоби;

— олимнинг "Китобларимни асранглар, менинг энг катта бойлигим мана шу китоблар эди..." деб айтган сўзлари ёзилган кўргазмали восита;

— ҳаёти ва ижодига атаб тайёрланган слайдлар;

— техник воситалар: телевизор, диск, видеокассета, проектор;

— қоғоз, фломастер.

Машғулот аввалида ўқувчилар ўзларига топширилган вазифани қай даражада бажарганликлари саволлар асосида аниқланади.

1. Озод Шарафиддинов ҳақида қандай маълумотлар тўпладингиз?

2. Радио-телевидение орқали у ҳақда қандай кўрсатув ва эшиттиришлар тайёрланган?

3. Олим ҳақида ёзилган қандай асарлар, мақолалар билан танишдингиз?

Ўқувчилар Озод Шарафиддиновнинг ўзбек адабиётшунослиги, маданияти, таржима соҳаси, танқидчилиги ва таълим-тарбия тараққиётига муносиб ҳисса қўшган серқирра ижод соҳиби эканлигини "Озод Шарафиддинов замондошлари хотирасида" китобидан батафсил маълумот олганликларини баён қилишиб, ҳалқимиз ардоқлаган ижодкорларнинг устоз билан боғлиқ хотираларидан намуналар келтиришди.

Олимнинг набираси Камола Шарафиддинованинг ушбу китобдаги "Мен бобомга сўз берганман" мақоласи ўқувчиларда катта қизиқиш уйғотди. Ундаги "... ҳали ўқигин, ёшсан, навнихолсан. Кўп ўқишинг, изланишинг зарур..." деган насиҳатлари унинг нафақат набирасига, балки барча Ўзбекистонлик ёшлар учун, ўзлари учун айтилган фикрдек эканлигини таъкидлашди.

Ўқитувчи томонидан олим ижодий фаолияти билан боғлиқ олдиндан тайёрланган маълумотлар техник воситалар орқали мониторда акс эттириб борилади.

Ўзбекистон телевидениясида Озод Шарафиддиновга бағишлаб тайёрланган бир қанча кўрсатувлар мавжуд. Техник воситалар ёрдамида ёзиб олинган "Сўнмас юлдузлар" кўрсатувининг олим ҳаётига бағишланган сонидан фойдаланиш ўқувчилар дунёқарашини бойитади, дарс самарадорлигининг ошишига ёрдам беради. Ёки ўқитувчи

бу кўрсатувда унинг турмуш ўртоғи Шарофат Қўшбоева, қизи филология фанлари номзоди Муҳаббат Шарафиддинова, ўғли Ўзбекистонда хизмат кўрсатган юрист Алишер Шарафиддинов, набираси Камола Шарафиддинова, ёзувчи Эркин Аъзам, филология фанлари докторлари Абдуғафур Расулов, Умарали Норматов, шифокорлар Шабот Хужаев, Октябр Тешаевлар иштирок этиб, олим ҳақидаги хотиралари билан ўртоклашганини айтиб ўтади. Шунингдек, қизи Муҳаббат Шарафиддинова отасининг миллат маънавияти қайғусида яшаганлиги, олим Абдуғафур Расуловнинг эса Озод Шарафиддинов ҳаётга келиб яхшиликни тасдиқлаб ўтганлиги ҳақидаги илиқ фикрларини баён қилади.

Сўнгра Ислоҳ Каримовнинг "Юксак маънавият - энгилмас куч" аса-рида Озод Шарафиддинов ҳақида билдирилган фикрлар биргаликда ўқилади. Ўқувчилар Президентимиз фикрларидан унинг ватанимиз равнақи, миллатимиз маънавий-маърифий тараққиёти йўлида кўрсатган фидойилигини янада чуқурроқ англаб етадилар. Ўрганилган мавзу синф ўқувчиларини гуруҳларга бўлиб ишлаш орқали мустаҳкамланади.

Масалан:

1-гуруҳга: олим маънавиятига хос хусусиятларга кластер тузинг. Айрим хусусиятларни мисоллар орқали изоҳланг.

2-гуруҳга: олимнинг мустақилликгача ва мустақилликдан сўнг яратган китоблари, йиллари жадвалини тузинг.

1-гуруҳ вазифани қуйидагича бажариши мумкин:

Жавоблар қуйидагича изоҳланади. Биринчи ўқувчи:

Озод Шарафиддинов меҳрибон ва гамхўр, талабчан узтоз сифатида минглаб ёшларга таълим-тарбия берганлар. Бугунги кунда ўзбек адабиётининг йирик вакилларидан ҳисобланган Абдулла Орипов, Эркин Воҳидов, Омон Матчон, Хайриддин Султонов, Эркин Аъзам, Мурод Муҳаммад Дўст, Тоғай Мурод, Шавкат Раҳмонларга ижодий сабоқ, маънавий кўмак берган забардаст инсон.

Гуруҳдаги иккинчи ўқувчи эса ўз жавобида унинг руҳан тетик, матонатли ва иродали эканлигини икки оёғи кесилганига қарамай, кўриш қобилияти пасайиб қанд касали зўрайганида ҳам "Жаҳон адабиёти" журнали материалларини ўрганиб, таҳрир қилиши мисолида кўрсатиб беради.

2-гуруҳ ҳам ўзларига берилган топшириқни шу тақлидда бажаради.

Мустақиллик учун маърифат йўли билан курашган Усмон Носир, Чўлпон, Абдурауф Фитрат, Абдулла Қаҳҳор, Ойбек, Фафур Фулом, Мақсуд Шайхзода сингари адиблар ҳақидаги ҳақиқатлар ёритилган асарлар яратган тарзидаги жавоблар 2-гуруҳ топшириғини изоҳлашга мисол бўла олади.

Ўқувчилар фаоллиги, жавоблар мазмуни рағбат карточкалари билан баҳоланади.

Гуруҳлар ишни яқунлагач, вақтдан унумли фойдаланилган ҳолда "Дам олиш дақиқалари" ташкил этилади.

Дарсинг бу босқичида ўқувчилар ижодкор ҳаётига доир айрим қизиқarli воқеалар билан танишиш орқали маънавий завқ олишларига эришилади. Улар Ўзбекистон халқ ёзувчиси Ўткир Ҳошимовнинг "Шумлик" китобига кирган "Памилдори" операцияси, "Меҳрибон" шогирд, "Қоровул" каби ҳангомалардан бирини ўқиш жараёнида олим табиатида хушчақчақлик, беғуборлик, соддалик ва оддийлик каби сифатлар мужассам эканлиги ҳақида тасаввурга эга бўлишади.

Хулоса ўрнида шуни таъкидлаш жоизки, Озод Шарафиддиновнинг умр зарварақлари бугунги кун ёшлари учун ибрат мактабини ўташи, шубҳасиз.

ЖАДИДЛАР ВА МАЪРИФИЙ ИСЛОҲОТЧИЛИК

Намозова К., ўқитувчи (ТДПУ)

XIX аср охири ва XX аср бошларида Туркистон ижтимоий - маданий ҳаётида бир ҳаракат - жадидчилик ҳаракати вужудга келди. Бу ҳаракат Туркистон тарихида ўз-ўзидан пайдо бўлган эмас. Бир томондан давом этиб келаётган чор Россиясининг мустамлакачилик сиёсати ўлка бойликларини талон-тарож қилибгина қолмай, ўлка тараққиётини мумкин қадар орқада сақлаш, халқ ўртасида руслаштириш ва саводсизликни кучайтириш орқали ерли аҳоли бўйнидаги мустамлакачилик занжирлари сиртмоғини янада қаттиқроқ тутмоқ истаса, иккинчи томондан, мамлакатда илдиз отган Ўрта асрларга хос жаҳолат ва хурофат мамлакат тараққиётига тўсқинлик қилаётган эди. Ана шу мураккаб тарихий шарт-шароитда вужудга келган жадидчилик ўз олдида Туркистонда маърифий-маданий ислоҳатларни амалга ошириш орқали халқнинг маърифий-маданий онгини ўстириш, дунёдаги тараққий этган мамлакатлардаги каби Туркистонда ҳам замонавий тараққиётга эришишдек буюк мақсадни қўйган эди.

Туркистонга турли яширин йўллар билан кириб келаётган чет эл матбуоти, саёхатлар орқали айрим дунё мамлакатларида юз бераётган янгиликлардан хабардор бўлган, XIX аср иккинчи ярмида яшаб ўтган Фурқат, Завқий, Аваз Ўтар каби маърифатпарварлар қарашларидан озик олган жадидлар мамлакат таназзули сабабларини аллақачон англаб етган ҳолда, ўлкадаги мавжуд ҳолатга қарши маърифатпарварлик ғоялари билан чиқишди.

Янги усул мактабларини ташкил этиш осон бўлмаган, бир томондан маҳаллий ва мустамлакачилар доим назорат ва таъқиб этиб турса, иккинчи томондан мактаб фаолиятига зарур маблағни топиш керак бўлган. Шунинг учун бу даврда мактабларнинг бири очилиб, иккинчиси ёпилиб туриши табиий ҳол бўлган. Жадид мактаблари асосан шахсий маблағ ҳисобига ташкил этилган, кам ҳоллардагина ха-

лқдан йиғилган маблағлардан фойдаланилган. Масалан, адабиёт-шунос Р. Муқимовнинг берган маълумотига кўра, шундай мактабдорлардан бири Ҳожи Муин ўзи ташкил этган мактаби учун маблағни Деволи кўндаланг қишлоғидаги боғчасида етиштирган ширин-шар меваларни бозорга чиқариб сотиш эвазига тўплаган.

Демак, бундан кўриниб турибдики, янги усул мактабларини ҳамма ҳам ташкил этавермаган, юрагида Ватан ишқи, халқ меҳри жўш урган, халқ учун хизмат қилиш учун ўз маблағини сарфлашни эзгу амал деб билган кишиларгина бундай жонбозлик кўрсата олган, яъни ўз манфаатларидан кўра халқ ва Ватан манфаатини устун қўя олган, иймон-эътиқодли, меҳр - мурувватли кишиларгина мактабдорлик билан шуғулланишган.

Жадидлар мактаб-мадраса ислоҳати орқали халқни маърифатли қилиш йўлидаги дастлабки қадамни қўйдилар. Туркистон жамиятида янги усулдаги мактабларнинг юзага келиши бу бир янгилик бўлди. Бу янгилик халқнинг энг пастки қатламларига қадар маориф ва маданиятни тарқатиш, жамият тараққиётини орқага тортувчи турғунлик ҳолатидан олиб чиқишга қаратилган маънавий-маърифий тадбир сифатида юзага келди. "Усули савтия" мактаблари кенг халқ оммаси тамонидан қўллаб-қувватланди, чунки, жадидлар мактабидаги мавжуд шарт-шароит халқнинг барча қатламлари, айниқса, энг камбағал қисмининг ҳам таълим олиш имконини берган. Жадидлар халқнинг шу қатламига катта эътиборни қаратганлар, чунки саводсизлик ҳам айнан шу қатлам орасида кенг тарқалган ҳолат эди.

Хулоса қилиб шуни айтиш керакки, жадидлар ўзларининг янги усул мактаблари билан бугунги кунда Ўзбекистонда фаолият юритаётган замонавий мактабларнинг илк тамал тошларини қўйиб кетдилар. Бугун истиқлол сабаб, жадид аждодларимизнинг маориф тизимида бошлаган ислоҳатлари давом этмоқда. Уларнинг ҳаёти ва фаолияти эса янги авлодлар тарбияланаётган мактабларимиз ва олийгоҳларимизда ўрганилмоқда. Шу ўринда юртбошимиз И. Каримовнинг ушбу сўзларини келтириб ўтамиз: "Бу ишлар халқимиз, унибўсиб келаётган фарзандларимизнинг онгу шуурида тарихий адолатга ишонч ва инсонийлик фазилатларини қарор топтириш, уларнинг маънавий оламини кенгайтиришда катта тарбиявий аҳамиятга эга экани билан айниқса эътиборлидир".

АДАБИЁТ ДАРСЛАРИДА НУТҚ ЎСТИРИШНИНГ АСОСИЙ ТАМОЙИЛЛАРИ

Ботирова Ш., аспирант (ЖДПИ)

Нутқ кўп қиррали инсон фаолиятида ташқи дунё билан ўзаро алоқа воситаси сифатида муҳим ўрин тутати. Шунинг учун ҳам нутқий маданият тарбияси қадим замонлардан буён таълим-тарбия тизимида етак-

чи ўринлардан бири ҳисобланади. Шарқ Уйғониш даврининг буюк мутафаккири Абу Наср Фаробийнинг ахлоқли одам эгаллаши лозим деб билган туғма хислатлардан бирини нутқий маданият даражаси, шунингдек, таълимга бўлган муносабат билан белгилаши бежиз эмас. "Ахлоқли одам, - деб ёзади аллома,-сўзлари аниқ бўлсин, фикрини ва айтмоқчи бўлган мулоҳазаларини равон ва равшан баён эта олсин. Билиш ва ўқишга муҳаббати бўлсин, ўрганмоқчи бўлган билимларни чарчашни сезмасдан, осонлик билан ўзлаштира олсин".

Аслида нутқий тарбия инсоннинг ҳали тили чиқмаган гўдаклик давридаёқ она-бола мулоқоти шаклида, аллалар, эркалатмалар, эртақлар кейинчалик тез айтишлар, топишмоқлар, кўшиқлар воситаларидан амалга оширилади ва мактабда савод ўргатиш дарсларидан бошлаб бутун таълим жараёнида изчил давом эттирилади.

Ўқувчиларнинг нутқини ўстириш барча ўқув предметларига дахлдор бўлса-да, асосий масъулият она тили ва адабиёт дарслари зиммасига тушади. Аммо адабиёт дарсларида нутқ ўстириш борасида ханузгача мақсадга мувофиқ назарий ва амалий методик ишларнинг яратилмаганлиги, ўқувчиларнинг пассив луғатдаги сўзларни фаол луғатига айлантиришга оид тавсияларнинг йўқлиги, она тили дарсларида олиб бориладиган нутқ ўстириш билан боғлиқ ишларнинг адабиёт дарсларида нутқ ўстириш ишлари билан боғланмаслиги, умуман, бадий асар тили ва луғати устида ишлаш масаласининг методик адабиётларда етарли тарзда ёритилмаганлиги ўқувчилар нутқини ўстиришгина эмас, балки уларнинг тегишли даражада билим олишларига ҳам салбий таъсир кўрсатмоқда.

Нутқ инсоннинг фикрлаш тарзи билан боғлиқ мураккаб жараён бўлгани боис йўл-йўлакай эмас, изчил ва мунтазам шуғулланишни тақозо этади.

Адабиёт дарсларида ўқувчиларнинг нутқини ўстириш, илми саводхонлигига эришиш, сўз бойлигини ошириш, нутқ маданиятини юксалтиришда ўрганилаётган асарнинг мазмуни, дарснинг мақсади, синф жамоасининг қизиқиши, билим даражасини ҳисобга олган ҳолда "бхб", "Ақлий ҳужум", "Чорраҳа", "Тармоқлаш" каби методлар, ифодали ўқиш, қайта ҳикоялаш, қисқартириб ҳикоялаш, шахсини ўзгартириб ҳикоялаш, матн устида ишлаш, шарҳли ўқиш ҳамда баён, иншо, тақриз, маъруза матни каби турли ёзма ижодий иш усулларида фойдаланиш мумкин.

Она тили ва адабиёт дарсларида нутқ ўстириш мазмунан бир-бирини тўлдиради. Лекин ҳар бир ўқув предметининг мақсад ва вазифасидан келиб чиқиб, ўқувчиларнинг нутқ маданиятини шакллантириш ўзаро фарқланади. Нутқ ўстириш она тили дарсларида тилнинг грамматик қурилиши, сўз ясалиши, семантик ва услубий таҳлил воситасида амалга оширилса, адабиёт дарсларида бадий сўз санъатининг ўзига хос хусусиятлари, асар матни ва адабий қаҳрамонлар

тахлили ёрдамида давом эттирилади.

Адабиёт дарсларида нутқ ўстириш ўқувчиларнинг нутқ маданиятини шакллантириш билан боғлиқ қуйидаги тамойилларга амал қилиш :

1. Бадий асар таҳлилида ўқувчиларнинг ҳаётий тажрибалари ва мавжуд нутқий малакаларига таяниш тамойили.

Юқори синфларда бадий асарлар устида сўз борар экан, ўқувчиларнинг асар яратилган давр билан боғлиқ омиллар, мақсад ва вазифалари, бу вазифаларни ҳал этишда мазкур асарларнинг аҳамияти ҳақидаги тушунча ва тасаввурларига таяниб иш кўриш лозим. Бусиз ўша асарлар юзасидан ўтказиладиган таҳлил тўлақонли бўлмагани каби, ўқувчиларнинг қизиқиши ҳам рағбат топмайди, таҳлил жараёнида нутқ ўстириш бўйича ўзлаштириш кўзда тутилган кўникма-малакаларга ҳам эришиб бўлмайди.

2. Адабиёт дарсларида ўқувчилар нутқини ўстиришга қаратилган омиллардан яна бири изчиллик тамойилидир. Буни нутқ ўстиришда қатъий тизим (система) асосида иш кўриш деб ҳам аташ мумкин. Яъни бошланғич синфларда нутқ ўстиришга қўйилган талаблар ўрта ва юқори синфларда қатъий ҳисобга олинади, давом эттирилиши, академик лицей ва касб-ҳунар коллежларида, янада юсак поғонага кўтарилиши зарур. Мактабда айрим асарларни таҳлил қилишга ўрганган ўқувчилар ўрта махсус ўқув юртларида ўзбек адабиётининг тараққиёт босқичлари, анъаналари ўзига хос миллий хусусиятлари юзасидан умумлашма хулосалар чиқариши, мантиқий тафаккур малакаларини эгаллашлари назарда тутилади. Бинобарин, ўқувчи мактабда халқ оғзаки адабиёт намуналари, илк ёзма адабий ёдгорликлар, ёзма адабиёт намуналари, жадид адабиёти вакиллари ижоди билан алоҳида-алоҳида танишади. Бу танишув ўрта махсус ўқув юртларида ўзбек адабиёти юзасидан умумлашма хулосага келиши, теран фалсафий мушоҳадаларга асос бўлади. Бу жараёнлар, шубҳасиз, нутқ воситасида амалга оширилади.

3. Ижодийлик тамойили ҳам нутқни ўстиришда алоҳида ўрин тутади. Ўқувчиларнинг нутқ маданиятини шакллантириш муайян тизим асосида олиб бориладиган, узоқ давом этадиган жараён бўлиши билан бирга, мантиқий тафаккурни талаб этадиган ижодий жараён ҳамдир. У ўқувчининг саволларига жавоб беришдан тортиб, адабий қаҳрамонларни тавсифлаш, асар мазмунини қайта ҳикоялаш, сюжет ва композициясини аниқлаш, асар воқеаларининг сабаб ва натижа боғланишларини изоҳлаш, турли мавзуларга оид иншо ва баён, маъруза матни ва тақриз ёзиш, адабий-назарий тушунчаларни ўзлаштириш каби масалаларни қамраб олади.

Ўқувчи шунчаки асар мазмунини қайта ҳикоялаш, ижодий қайта ҳикоялаш, шахсини ўзгартириб ҳикоялаш, шарҳлаб ўқиш, ифодали ўқиш каби адабий таълимнинг оддий усулларида фойдаланганда ҳам асар сюжетида муҳим ўринларни номуҳимларидан ажратиш, режа

тузиш, қаҳрамонларнинг феъл-атвориغا хос етакчи хислатларни аниқлаш жараёнида ўз нутқидаги сўз ва иборалардан, тасвирий ифода воситаларидан фойдаланишга ҳаракат қилади.

Кўринадики, адабиёт дарсларида нутқ ўстириш таълимий мақсад билан бирга, маънавий-ахлоқий тарбияга қаратилишига кўра фан асосларини чуқур эгаллаш, сўз бойлигини ошириш муҳим. Адабиёт дарсларида нутқ ўстиришга эътибор қаратиш ўқувчиларни ҳар жиҳатдан баркамол қилиб тарбиялашга яқиндан ёрдам беради.

МУСТАҚИЛЛИК ДАВРИ ЎЗБЕК ПОЭМАЧИЛИГИДА ТАРИХИЙ ШАХСЛАР ОБРАЗНИНГ БАДИИЙ ТАЛҚИНИ

Тошева Д., магистрант (БухДУ)

"Кейинги йилларда, айниқса, мустақилликдан сўнг тарихга, қадимий қадриятларга, жумладан тарихий шахслар ҳаётига қизиқиш бир қадар ортди". (Ҳасанов Ш. XX асрнинг иккинчи ярми ўзбек дostonлари поэтикаси. ДД. -Самарқанд, 2004, 100-б.) Ҳақиқатан, истиқлол йиллари ўзбек поэмачилигида бу ҳолат ёрқин кузатилади. А.Маҳкамнинг "Таважжух", Т.Низомнинг "Уч сўз", "Аввалу охир", Ш.Қурбоннинг "Сўз йўли", Э.Шукурнинг "Нақшбанд", А.Эшонунинг "Самарқандда бир ойдин кеча", К.Авазнинг "Огаҳий" сингари дostonларида Баҳовуддин Нақшбанд, Амир Темур, Алишер Навоий, Захириддин Муҳаммад Бобур, Муҳаммад Ризо Огаҳий каби ўтмишимизда муносиб ном қолдирган тарихий шахсларнинг лирик образлари яратилган.

А.Маҳкамнинг "Таважжух" достони Бобур ҳақида ёзилган эпик турдаги асарлардан анча фарқ қилади. Чунки унда хронологик вақт ва замон муҳим ўрин тутмайди, воқеабандликка асосланмаган. Асар лирик характерда бўлгани учун шоҳ ва шоир Бобурнинг руҳий дунёсига чизгилар берилади.

Ш.Қурбоннинг "Сўз йўли" достони тасвир йўналиши жиҳатидан "Таважжух"га яқин. Унда Алишер Навоийнинг ҳаёт йўлини акс эттиришни бош мақсад эмас. Балки у халқ оғзаки ижоди ва ўзбек мумтоз адабиётидаги анъанавийлашган қолиплаш усулидан фойдаланган ҳолда Навоий ҳақидаги халқ ривоятларини асар матнига олиб киради, улар асосида Навоийнинг ижод дунёсини тасвирлайди. Ривоятлар асарга эпик руҳ бағишлаган ва унинг маърифий-ахлоқий мазмунни кучайтиришга хизмат қилган.

А.Эшонунинг "Самарқандда бир ойдин кеча" достони лирик характерга эга. Унда шоир Ғури Амир мақбараси қошида Темур руҳи билан мулоқот қилади. Мулоқот давомида асарнинг асл мазмуни очила боради. Шоир шу асосда Темур, Улуғбек, Алишер Навоий руҳини сўзлатади. Уларнинг монологлари асосида Темур характерига хос муҳим жиҳатлар ойдинлашади.

Т.Низомнинг "Уч сўз" достонида эса лиро-эпик тасвир етакчилики

қилади. Шоир Бобур ҳаётининг характерли даврларини тасвирлашга кўпроқ эътиборни қаратади.

Э.Шукурнинг "Нақшбанд" достони ҳам воқеабандликка асосланган. Унда Баҳоуддин Нақшбанднинг болалик йиллари, камолотга эришган даври чуқур лиризм билан уйғун ҳолда тасвир этилади. Асарнинг муҳим хусусияти, унда тасаввуфий руҳнинг мавжудлиги билан белгилади.

Т.Низомнинг "Аввалу охир" номли достонида ҳам Амир Темур сиймоси гавдалантирилган. Достоннинг "Аввал" қисмида Амир Темурнинг дунёга келишидан то улуг давлатчиликка асос солишигача бўлган воқеалар, "Охир" қисмида эса унинг дардга чалиниши, ички изтироблари лиро-эпик усулда акс эттирилади. Бунда шоир монологдан фойдаланади. Амир Темур ўз монологидан ўтган умрига назар ташлайди: Мирзо Улуғбек, Пирмухаммад, Жаҳонгир мирзо, Бибихоним каби яқинларига кўнгил дардларини айтади.

Комил Авазнинг "Огаҳий" номли мусиқий достони улуг шоир таваллудининг 200 йиллигига бағишланган. Биографик характердаги бу достонда Огаҳийнинг ҳаёт йўли ўзининг тилидан ҳикоя қилинади. Шу жараёнда шоирнинг ғазаллари куйланади. Яъни мусиқа оҳангида Огаҳийнинг қалб изҳорлари, кечинмалари ифода этилади. Бу асар аслида достоннинг янги жанр кўриниши бўлиб, моҳиятан мусиқали драмаларни ёдга солади. Мусиқали драмалардан фарқи, у сахна учун мўлжалланмаган. Хронологик вақт ва замон муҳим хусусият саналади. Шоир ўзи яратган куйлар оҳангида ҳаётини сўзлаб беради.

Умуман олганда, шоирларимиз тарихий шахс характерига хос қайсидир ибратли фазилатни, уларнинг инсоний дунёсини таъсирчан ифодалашда турли бадиий усуллардан: монолог, қолиплаш, лиро-эпик тасвир, руҳий мулоқот кабилардан самарали фойдаланганлар. Шу асосда истиқлол даври поэмачилигида тарихий шахслар образларнинг ўзига хос бадиий тизими вужудга келди.

"АВЛОДЛАРГА ВАСИЯТ" ТАРИХИЙ ДРАМАСИДА ТЕМУР ОБРАЗИ

Ҳамроева Н., магистрант. (БухДУ)

О. Ёқубовнинг "Авлодларга васият" драмаси ҳам тарихий асар бўлиб, у жаҳон тарихида чуқур из қолдирган жаҳонгир Амир Темур сиймосига бағишланган. Ундаги воқеалар тахминан 1399 - 1404 йилларда Самарқанд ва Ўтторда бўлиб ўтади. Драмада Соҳибқирон умрининг сўнги кунлари тасвирланади. Асар муқаддима, икки парда ва тўрт кўринишдан иборат. Драматург қисқа ҳажмли ушбу асарда Соҳибқирон образи - Амир Темурнинг бу дунё билан видолашиши олди-дан кўнглидан кечаётган ҳис - туйғулари ва унинг суюкли рафиқаси Сулувкўз бекманинг фожеали ўлимини бадиий гавдалантирган.

Драма Ўтрордаги қароргоҳ тасвири билан бошланади. Соҳибқирон тўшак устида хаста ҳолда ётибди. Кўзларига ўз жонига қасд қилган рафиқаси

Сулувкўзойимнинг шарпаси кўринади. Шарпа Соҳибқирон билан бироз суҳбат куриб, сўнг қоронғуликка сингиб кетади. Шундан сўнг бу фожеанинг қандай содир бўлганлиги қаламга олинади. Соҳибқирон Йилдирик Боязид билан бўлдинан ва ҳали куриб битирилмаган жомеъ масжидининг битирилишини шу рафиқаси зиммасига топширади. Фожеанинг тугани худди ана шу ердан бошланади. Бу қадар эътибор олтмиш ёшларда бўлган ҳарам бекаси, Соҳибқироннинг хотинларидан бири Биби Сардорнинг рашкини келтиради. У ҳайратда: "Масжиди жомеънинг қурилишини она сути оғзидан кетмаган шул норасида гўдакка юкладингиз? Қириқ йил садоқати зоҳир чўрингиз туриб... Қориган чоғда бу не ҳақорат?", дейди аламдан қовирилиб. Шу ондан Сулувкўз ҳаётининг қора кунлари битила бошланади. Соҳибқирон жангга жўнагач, сарой фитначилари ва Биби Сардор бошлиқ ғийбатчилар жомеъ масжиди меъмори ва Сулувкўз орасида ишқ - муҳаббат борлиги тўғрисида тўхмат гаплар тарқатадилар. Ҳамма Сулувкўзга нафрат билан қарай бошлайди. Сулувкўз халқ ва Соҳибқирон олдида ўзини оқлашини беҳуда деб билади, бу иш қўлидан келмайди деб ўйлайди ва ўзини сарой деразасидан ташлайди. Соҳибқирон ўлими олдидан шу воқеаларни эслайди, Сулувкўз "мен тамонга ҳали шошилманг, бу дунёда сизнинг қиладиган ишингиз ҳали кўп", деса ҳам, унинг дийдорига ошиқади. Жони танасини тарк этадиган фурсатлар яқинлашаётганини, эшик олдида турган набиралари ва мулозмларини чақиради. Валиаҳд этиб набираси Пирмуҳаммадни тайинлайди ва шундай пурмаъно фикрларни изҳор этади: "давлат ҳар қанча мустаҳкам бўлмасун, унинг томирига болта урадиган уч хатар бор: бирламчи - ўзаро ноаҳиллик, иккиламчи - жаҳолат, учламчи - тарафкашлик..." Жаҳонгир ана шу уч нарсадан эҳтиёт бўлишини сўрайди. Аслида булар Соҳибқироннинг авлодларга қилган насиҳати эди. Чунки бу хатар нафақат мустаҳкам давлат, балки инсоният тараққиёти илдизига ҳам болта уради. Сулувкўз беканинг фожеаси ана шу хатарнинг натижаси эмасми? Ана шу ҳақиқатни ҳис этган соҳибқирон сўнги сўзларини баёт этар экан, "Кимки бул васиятга ҳиёнат қилса, хоҳ фарзандларим бўлсин, хоҳ саркардаларим - қарғишимга мубтало бўладур",- дея ҳитоб қиладди. Гарчанд унинг ёнида турган аёну саркардалар бул васиятингиз тоабат ёдимизда туради", деб сўз берсалар-да, кейинчалик ўз сўзларида турмайдилар.

"Авлодларга васият" тарихий драмаси улуғ Соҳибқироннинг бутун умри давомида ўзи англаб етган ҳақиқатлар ҳақидаги буюк икронинг бадий ифодасидир. Унда буюк бобокалонимизнинг улкан салоҳияти ва донолиги ўзига хос тарзда акс этган.

"ҲАЙРАТУЛ-АБРОР" ҲАЙРАТЛАРИ

Атаниязова М., тадқиқотчи (ЎЗМУ)

Олим Шарафиддиновнинг "Алишер Навоий" монографиясида "Хамса" дostonлари таҳлил қилинган. Олим Шарафиддинов "Ҳайратул-аброр" дostonини талқин қилар экан, дастлаб асарнинг насрий баёнига қисқача тўхталади. Дostonнинг тузилиши, унда қаламга олинган мавзунинг мазмун-моҳиятини талқин қилади. Сўз таърифи ва унинг маъно муносабати ҳақида гапирганда Навоийнинг сўзга бўлган муносабатида сўз санъатининг моҳияти, ўрни тўғрисидаги қарашлари ўз ифодасини топганлиги айтилади. (Шарафиддинов О. Алишер Навоий. Ҳаёти ва ижоди. Иккинчи нашри. - Т.: 1971. - Б. 104.)

Дostonда Навоий ўз адабий-танқидий ва назарий қарашларини ифодалаганида шакл ва мазмун бирлиги ҳақида ҳам тўхталиб, шакл ва мазмун ўртасига девор урмайди, балки иккиси бир-бирисиз мавжуд бўла олмаслигини таъкидлаган.

Олим Шарафиддинов талқинида дostonдаги III мақолатдан XX мақолатгача мавзулари кўрсатилган. Айрим мақолатлар мазмуни уч-тўрт жумла билан чегараланади. Лекин V (120-б; 122-б.), VIII (112-113-б; 121-122-б.), XV (118-119-б; 123-б.) мақолатларига алоҳида эътибор берилган. Шоир илгари сурган ғоя ва фикрларни ўз мақолатларида образлар орқали бадиий тарзда асослашга эришган.

Талқил жараёнида дostonда берилган ҳикояларнинг характер хусусиятларини бериш мақсадида V, VIII, XV мақолатлар қайта таҳлилланган.

V мақолат Карам васфига бағишланган бўлиб, унда саҳийлик ва баҳиллик, исрофнинг баҳиллик билан тенг эканлигини, машҳурлик учун саҳийлик қилишдан баҳилликнинг афзаллигини, ахий билан саҳий ҳақидаги бир қанча фикрлар ўз ифодасини топган:

Нақдни гулдек доғи совурмағил,

Ғунча киби доғи гириҳ урмағил.

Нақд арабча сўз бўлиб, сайланган, танланган, сараланган; холис, соф; қимматбаҳо нарсалар; оқча, нақд гул; мавжудлик каби маъноларни беради. Гириҳ форсий сўз бўлиб, тугун, чигил; чигал, бурушиқ; машаққат каби маъноларда ишлатилади. Бу ерда ўхшатиш санъатидан фойдаланилган, шоир қарашича мавжуд нарсангни ғунча каби яшириш, қизганиш ёки ғунчанинг гулга айланиб очилгани ва шамолда совурилгани каби бойликни бекорга совуриш яхши эмас. Олим Шарафиддинов мақолат охирида Хотам Той билан ўтинчи чол ҳикояси диққатга сазоворлигини, бу ҳикоятда Навоий қари ўтинчининг ажойиб образини яратганлигини таъкидлайди. VIII мақолатнинг вафо ва дўстлик ҳақида ёзилганлиги ҳаммамизга маълум. Олим Шарафиддинов таҳлилида дostonда асар характеридан келиб чиққан ҳолда шоир ўз фикрларини хилма-хил тасвир воситаларидан, мураккаб ўхшатиш-

лардан фойдаланганлигини, табиат ва турмушдаги воқеаларни тасвирлаш орқали тушунчанинг мазмунини бутун деталлари билан очиб берганлигини мисоллар билан таҳлил қилади. Далиллар сифатида ҳазрат Навоий мақол, афоризмлардан фойдаланган. Мисол тариқасида V мақолатдаги саҳийлик ва баҳиллик тўғрисидаги парча келтирилади. Мақолатда риёкорлик, очкўзлик, хушомадгўйлик каби ярамас иллатлар танқид қилинади:

Ёяр анга суфраки ул оч эмас,
Берур анга тўнки яланғоч эмас.

Шунингдек, Олим Шарафиддинов диққатини тортган яна бир мақолат майхўрнинг ташқи ва психологик тасвири берилган XV мақолатдир. Навоий мастнинг образини усталик билан яратган, дастлаб унинг разил аҳволини, унинг тубан кечинмаларини тасвирлайди. Кейин майнинг инсонни қандай қилиб бу аҳволга солиши баён қилиниб, май худди, сел каби киши уйини, яъни ақл ва виждонини хароб қилади, дейди. Шоир бу тасвирларда тазод санъатидан ҳам фойдаланган, яъни майни сувга ўхшатиб, уни олов (ақл чироғи) билан қарама-қарши қўяди:

Машъал ўтиға сув агар бир аёғ,
Қуйса ўчар, кўрки не бўлғай чароғ.

Хулоса тариқасида, Олим Шарафиддинов бундай восита ва приёмларда шоирнинг тугаллик, тадрижийлик, мотивланганлик, классик аниқликка интилиши очик ифодалангангини кўрсатиб ўтади. Ҳамда "Ҳайрату-л-аброр"нинг бадиий хусусиятларини кенг таҳлил қилиш нияти бўлмаганлиги сабабли айрим изоҳлар билан чегараланган.

Олим Шарафиддинов таҳлилга тортган мисоллар ҳозирги таълим-тарбия жараёнида ҳам ўз аҳамиятини йўқотган эмас.

Негаки, Навоий асарларини таҳлил қилар эканмиз, қаҳрамонларнинг хатти-ҳаракатлари муҳокамаси жараёнида одам ва олам сирларидан воқиф бўла борамиз. Қаҳрамонлар тимсолида ўзлигимизни англай оламиз, ўзлигимизни англаш орқали мустақил нуқтаи назарга эга бўламиз. Бунинг натижасида инсон кимгадир ёки нимагадир кўркўрона эргашмайди. Президентимиз И.Каримов таъкидлаганидек: "Биз бу бебаҳо меросдан (Навоий асарларидан - таъкид бизники) халқимизни, айниқса, ёшларимизни қанчалик кўп баҳраманд этсак, миллий маънавиятимизни юксалтиришда, жамиятимизда эзгу инсоний фазилатларни камол топтиришда шунчалик қудратли маърифий қуролга эга бўламиз".

BARKAMOL AVLODNI TARBİYALASHDA ADABIYOTNING O'RNI

**Tursunqulova Sh., o'qituvchi,
(Namangan, 18- maktab)**

Ma'lumki, bu yil "Barkamol avlod yili" deb nomlandi. Shunday ekan, barkamol avlodni komil inson qilib tarbiyalash biz pedagoglarni asosiy

vazifamizdir. Xo'sh, komil inson g'oyasini qanday tushunish mumkin? Komil inson-bu o'z ongi va qalbiga faqat ezgulikka undaydigan olijanob g'oyalarnigina singdirgan, millatimizning buyuk hamda o'lmas g'oyalari o'zining e'tiqodiga aylantira olgan, eng yuksak ma'naviyatga, jismoniy mukammallikka erishgan insondir. Komillik - mehr-muruvvat, adolat, to'g'rilik, vijdon, or-nomus, iroda, tadbirkorlik, matonat kabi ko'plab asl insoniy xislat va fazilatlarining majmuidir deyish o'rinli.

Qisqacha qilib aytganda, komil inson-bu qullik, mutelik, boqimandalikdan batamom xalos bo'lgan inson. Agar inson birovga ergashsa, demak ijtimoiy jihatdan u hech narsaga erishmagan bo'ladi. Komil inson albatta o'z maslagi, Vatani, xalqi manfaatlariga yot, zararli g'oyalarni tarqatayotgan kimsalar ortidan ko'r-ko'rona ergashib ketavermaydi, ogoh va foaldir. Demak, bu o'rinda ota-ona va maktab, jamoatchilikning bola tarbiyasidagi o'zaro jiddiy hamkorligi vorislarimizni komil inson qilib tarbiyalashda muhim ahamiyat kasb etadi. Bu manashu vatanda yashayotgan har bir ongli insonning doimiy birlamchi vazifasi bo'lmog'i lozim.

Shu o'rinda aytib o'tish kerakki, bolalar tarbiyasida "Adabiyot" fanining imkoniyatlari keng. Chunki, bugungi kunda noan'anaviy dars usullaridan foydalanib DTS talablari asosida adabiyot o'qitishning bosh maqsadi o'tkir hissiyotli, axloqan barkamol, iymonli, aqlan yetuk, e'tiqodli, yuksak didli, ma'suliyatli komil shaxsning ma'naviy dunyosini shakillantirishdan iborat.

Bola chaqaloqligidayoq unga "Alla" aytamiz. Onalar bolaga alla aytaётganda o'z orzu - umidlarini, pokiza niyatlarini singdirib, farzandini kelajakda aqlli, sog'lom, halol inson bo'lishlarini tangridan tilab alla aytaдилar Biz bola tarbiyasini alladan boshlaymiz. Bola bog'chaga borganda esa, tarbiyachilar tomonidan ertaklar aytib beriladi. Masalan: "Zumrad va Qimmat" ertagini eshitgan har bir bolada Zumradga achinish hissi bilan bir qatorda unga o'xshash xavasi ham uyg'onadi. Qimmat kabi dangasa, qo'pol, badjxil bo'lishni xohlamaydilar.

Bizga ma'lumki, 5-sinf adabiyot darsligida mavzular quyidagi ruknlarga bo'lingan:

1. Hikmatlar durdonasi
2. Ertaklarning sehrli olami
3. Afsonalar sadosi
4. Mumtoz adabiyotga sayohat
5. Bolalikning beg'ubor olami
6. Vatanni sevmoq iymondandir

Hikmatlar durdonasi ruknida "Maqollar", "Ibratli hikoyatlar", "Imom al Buxoriy hadislar", "Konfutsiy hikmatlari" kabi mavzular o'rin olgan. Bu mavzular orqali o'quvchilar qalbida ezgu fazilatlar uyg'otiladi. Maqollar, hadislar orqali halollikka, rostgo'ylikka, mehnatsevarlikka va vatanni sevishtga, uni qadrlashga o'rgatamiz. Bu o'rinda "Maqollar sabog'i" musobaqasidan foydalanish mumkin.

O'tkir Hoshimovning "Dunyoning ishlari" asaridagi "Alla", "Iltijo", "Gilam

paypoq" hikoyalari o'quvchilar qalbida ota - onaga muhabbat tuyg'ularini uyg'otadi. Bu asarlar orqali onalarning muqaddas zot ekanligi , ularni farzandlari uchun har narsaga tayyor ekanligini , shuning uchun farzandlar onalar o'tkandan keyin emas, balki ular omon ekanligida asrash kerakligini o'rganadilar.

"Ittijo" hikoyasida qabr tepasida aytilgan qalb so'zlari o'quychilarning murg'ak qalblarida mehr va qadr tuyg'ularini uyg'otadi.

Onalarning oyog' ostidadur

Ravzai jannatu junon bog'i

Ravza bog'i visolin istar esang

Bo'l onaning ayog'i tufrog'i

Mumtoz adabiyotga nazar tashlaydigan bo'lsak gunohsizlar maskani bo'lmish - Jannatni onalarning ayog'i ostida ko'rgan Navoiy jannat bog'ini qo'msash hojatsiz ekanligini , chunki " Onaning ayog'i tufrog'i " bo'lgan odam - o'sha bog'ning visoliga yetishadi deydi va "Hayratul abror " da esa

Boshni fido ayla , ato qoshig'a

Jismni qil sadqa ano boshig'a , -

deya bu ikki zotning rizosiga yetishmoqni nasihat etadi. Buni bolaga o'rgatishda bizga FSMU texnologiyasi yordam beradi .

Bobur ruboiylarini o'rganish borasida esa ular Vatandan judolik azobi, unga etisholmaslik iztiroblarini tushunadilar . Kobulni Hindistonni bosib olgan Bobur garchi shoh bo'lsada hech bir yurtni "o'z yer " iga o'xshatolmaydi.

Bu ruboiylar o'quvchilar qalbida Vatanga muhabbat uyg'otadi.

8-sinf adabiyot darsligida Muhammad Yusuf ijodi mazmunli berilgan. Muhammad Yusuf so'zi bilan aytganda olmosdan ham keskir shamshirlarini qo'lga olib , tuproqni to'shak bilib , ot egarini boshlariga bolish qilib Jaloliddin kabi jahongashta bo'lib, umrlarining yarmini tog'u toshda o'tkazgan , ko'kraklarini qo'rg'oshinga qalqon qilib , shu yurt uchun shu zamin uchun jonlarini fido etgan bobolarimiz haqqi - hurmati Vatanimizni jon qadar asramog'imiz lozimligini organadilar. Diyorimizni ko'm - ko'k dalalari - yu, beozor kapalaklari, o'pay desa peshonasi yo'q qizg'ldoqlari - yu, ko'zi to'la yosh jayronlari, ariq bo'yidagi yalpizlari bilan sevishni o'rganadilar. Bu o'rinda o'qituvchi "Tarmoqlar" (klaster) metodini qo'llasa maqsadga osonroq erishadi.

Ko'ringanni duolar

Qilar bizda momolar.

G'animga ham omonlik ,

Tilar bizda momolar.

Momolar har joyda bor ,

Bizda bori qayda bor?..

Bu she'rlari orqali o'quvchilar qalbida milliy g'urur uyg'onadi.

УСМОН АЗИМ ИЖОДИДА ТАСВИР ОБЪЕКТИ

Холиқов О., талаба (ТДПУ)

Инсон тирик мавжудотлар ичида энг мураккаб ҳисобланади. Инсон дунёга келар экан, табиатнинг хилма-хил, такрорланмайдиган ҳамда, аксинча, бир-бирига муштарак бўлган санъат дурдоналарининг ўхшаш ва айро жиҳатларини англаб боради. Улар орқали фикр доираси, онги, шуури такомиллашиб, сайқалланиб бир қолипда шаклланади.

Инсон, бу фаройиб гўзалликларнинг шаклу -шамойилини кўнгил аталмиш нозик гулшаннинг бир нуқтасида жамлаб, янги ғоя, янги тасвир объектини яратди. Модомики шундай экан, инсон- санъат ва адабиётнинг бош премети, яъни тасвир объекти саналади (Т.Бобоев).

Адабий асарларда инсон билан бирга тасвирланадиган энг муҳим объектлардан бири бу табиатдир. Биз қайси ижодкорнинг ижодини кузатмайлик, барчасида табиат, замон ва макон ундаги турли воқеалар тасвирланган бўлади. Бу эса яратилган асар композициясида аниқ ғоявий мақсадни ифодалаб, қаҳрамоннинг характери, хулқ атвори, ҳаракат қилаётган табиий муҳит ва воқеа ҳодисаларнинг реаллигини таминлайди.

Шеърлари ўндан зиёд тилларга таржима қилинган, Ўзбекистон халқ шоири, драматург ва носир Усмон Азимнинг ижодида табиат билан боғлиқ бўлган бир қанча тасвир йўналишини кузатишимиз мумкин. Жумладан: "Қишги боғ", "Ёзги боғ", "Баҳорги боғ", "Кузги боғ"(1.2.3) каби шеърлари фикримизни яққол исботлайди.

Кўкда осмондан ҳам катта ғоз

Кўкдан улкан куч ғозни отди.

Оқ патлари тўзғиди ноҳос -

Дунё оппоқ патларга ботди.

Шоир юқоридаги "Қишги боғ" Шеъридан туширилган мисрасида шундай тасвирни яратган: Қишни улкан ғозга қиёслайди. Осмонни тўлдириб ёғаётган қор эса ўлкан ғознинг оппоқ патларига ўхшатилади. Бу шеърни ўқиган ўқувчининг кўз ўнгида қишнинг беғубор табияти шаклланади.

Қизғалдоқлар гулханига

Исингани кетдим мен.

Гулханнинг энг улканига

Ўлмай туриб етдим мен.

Бу оловда эриб оқди

Ёниб оқди муз жисмим.

Ғамларимни баҳор ёқди

Юрагим тилсим-тилсим!

Эътибор беринг: шоир, бу "Баҳорги боғ" шеъридан келтирилган мисолда, баҳор фаслига аниқ ва ёрқин бўлган тасвир объектини қўллай билган. Қизғалдоқнинг қизиллигини гулханга, гулхан бўлганда ҳам ўлкан гулханга ўхшатади. Қишнинг совуқ, қаҳрли кунларидан эсон-омон чи-

қиб етиб келганлигини...Музлаган жисмим бу оловда эриди. Унга қўшилиб ғамларим ҳам ёнди. Натижада, ғам-андух, гиналардан заррача қолмаган юрагим, сирли яъни тилсимли бўлиб қолди,-дейди.

Ариқ бўлдим сой боғларида

Тонгда ювдим қиёқларини.

Ёз ўлтирди қирғоқларимга-

Осилтириб оёқларини.

"Ёзги боғ" шеърида, ёзнинг инсонга хузур бағишлайдиган, ҳавосини унинг табиатида, кучоғида шарқироқ сой бўлдим. Менинг қирғоқларимга оёқларини осилтириб, ёз ўлтирди. Бу билан шоир тасвир объектини маромига етказиб куйлаган. Яъни: ариқларнинг қирғоғида чаман-чаман очилган гулларда ёзнинг ифорини, сувнинг остида чайқалиб турган ўсимлик илдизларини эса ёзнинг оёғига нисбат берган.

Бир барг ҳаётдан жимгина битди

Мангу кетди бир мажоз наво.

Оллоҳ, мени бунча титратди

Барг учганда уйғонган ҳаво.

Шоир, "Кузги боғ" шерий тўпламига киритилган шеърларида кузнинг ўзига ғос зийнатлари ҳақида, тўлқинланиб ёзган. Юқоридаги куз шеърида тасвир объектини шу қадар теран тасвирлаганки, шеърни ўқиган ўқувчининг эти жимирлаб кетади. Бу шеърда биргина қаҳрамон барг. Унинг узилиши, ҳаётни тарк этиши, шоирнинг қалбида аллақандай титроқ, ҳаяжон ўйғотади. Аслида шоирларнинг ёзган шеърларининг ҳар бир қаҳрамони ортида инсон, яъни инсоннинг қисмати, матонати, сабр-иродаси ётади.

Инсон катта йўлга чиққан йўловчи. Вақт келиб, хоҳлаймизми йўқми, умр йўлимиз тугайди. Ўшанда...Келинг, бу борада ҳам, шоирнинг тасвир объектни қай даражада қўллаганлигини кузатамиз.

Мен шундай яралдим:

Сумбатим эгри

Гулим қалбларга солмас ҳаяжон.

Мевамга ҳеч кимнинг тушмаган меҳри,

Баргим- чумолига бўлмас соёбон.

Алвидо! Мен энди мақсадга етдим,

Боғдошлар, сўнг мени кузатинг, қани...

Мен ўтин бўлгани ўзлатга кетдим

Мен кетдим, дўстларим, олов бўлгани!

Шундай экан, ҳар бир инсон ҳаёти давомида умрнинг ғаниматлигини, ўткинчилигини билиб, қўлидан келганча эзгу амалларни бажариб, фақатгина ортидан яхши ном қолдирсагина унинг бу ҳаётдаги ўрни самарали ўтганига амин бўламиз. Инсоннинг ҳаётдаги тасвир объекти ҳам ана шунда.

XALQ OG`ZAKI IJODI NAMUNALARINI O`QITISH ORQALI O`QUVCHILAR FAOLIGINI OSHIRISH YO`LLARI

Suyunova H., o`qituvchi (NavDPI)

Zamon taraqqiylashib borayotgan bir paytda, ta`lim sohasida ham ancha rivojlanishlar ilgari surilmoqda. O`qituvchi o`z vazifasini samarali bajarishda o`tiladigan darslarga alohida e`tibor qaratishni talab qiladi. Buning uchun avvalo, darslarda o`quvchilar faolligiga erishish lozim. Ingliz tili darslarida o`quvchilarning bilish faoliyatini faollashtirish avvalo fanni chuqur o`rganishga bo`lgan ehtiyojini tarbiyalash, ularda tilga nisbatan kuchli qiziqishni vujudga keltirish, darsda har ikkala sub`ekt- o`qituvchi va o`quvchilarning maqsadga muvofiq keladigan faoliyatini tashkil etish, o`quvchilarda til materiallarini chuqur o`rganish uchun zarur bo`lgan o`quv malakalarini shakllantirish kabi qator dalillar bilan chambarchas bog`langan.

O`qituvchidan ta`lim sohasi juda izlanuvchanlikni talab etadi. O`quvchilarning o`quv-biluv faoliyatini faollashtirishda o`qituvchining darsni qanday tashkil qilish uslubiga ko`proq borib taqaladi.

Jumladan, ta`lim jarayonida qollaniladigan xalq og`zaki ijodi namumalaridan ertaklar, maqollar, masallar, she`r va topishmoqlar o`quvchilarni dars jarayonida zeriktirishdan saqlaydi, ularning mustaqil aqliy faoliyat ko`rsatishlarini ta`minlaydi. Masalan: 5-6 sinflar uchun mo`ljallangan maqollar ustida toxtaladigan bo`lsak, bu maqollarni o`qib bolalarning ijodiy fikrlash qobiliyatlari rivojlanadi, darsga bo`lgan qiziqishlari yanada ortadi. O`quvchilarni fikrlashga, izlanishga undaydi. U o`quvchidan ta`sir etishni va darsda faol faoliyat ko`rsatishni talab etadi. Ana shu nuqtai nazardan ham darslarda xalq og`zaki ijodidan foydalanish ham ta`lim mazmunining muayyan bir bo`lagini tashkil etadi. Beriladigan o`zbek va qardosh mamlakatlarning ertaklari, maqollari o`quvchilarning nutqini o`stirish, tushuncha va tasavvurlarini boyitishga xizmat qiladigan materiallar hisoblanadi. Bolalar ertak va maqollarni o`qib o`rganar ekanlar, ulardagi ijobiy qahramonlarning ajoyib fazilatlariga taqlid qiladilar. Ular so`zlarining sodda va ravonligi mazmunining bolalar ongi va tushunchasiga mosligi o`quvchilarni chiroyli so`zlashga o`rgatishda, xotirasini rivojlantirishda xizmat qiladi. Darslarda xalq og`zaki ijodini o`rganishni tashkil qilish orqali ko`zlangan maqsadga erishish o`qituvchidan diqqat bilan ishlashni, darslarni qiziqarli va samarali yo`sinda tashkil qilib vaqtdan unumli foydalanishni talab qiladi. Yuqorida aytilgan fikrlardan kelib chiqqan holda quyida bir nechta maqollardan namuna keltiramiz:

- Promise little, but do much. (kam va`da ber ko`p ish qil)
- It is never too late to learn. (O`qib o`rganishning hech qachon kechi bo`lmaydi)
- Actions speak louder than words. (So`ziga emas, ishiga boq)
- What is done cannot be undone. (O`tgan ishga salavot)
- First think than speak. (Avval o`yla keyin so`yla)

Yuqorida berilgan maqollar orqali o`qituvchi o`quvchilarga ularni fikrlashga undaydigan bir qancha topshiriqlar beradi. Masalan: 1 Find the new words. Make up more sentences with these proverbs. 3 Give your own opinions. O`quvchilar ushbu savollarga javob topish uchun izlanadilar va shu orqali ularning fikrlash qobiliyatlari ortadi. Quyidagi topishmoqlar orqali ham o`uvchilar faolligini oshirish mumkin. Bunda o`quvchilar guruhlarga bo`linib bir-birlariga topishmoq aytadilar, javob topa olmagan guruh mag`lub sanaladi:

- It's white and cold and sweet.

All the children like it (Ice-cream)

- Five sons with one name. (fingers)

- What month has 28 days? (February)

Two brothers but they don't see each other (Eyes)

Shunday qilib, ingliz tili darslarini xalq og`zaki namunalari asosida tashkil qilish, o`quvchilarning til materialiga bo`lgan qiziqishini kuchaytiradi; tilning murakkab hodisalarini tushunishni ancha yengillashtiradi; o`quvchilarning birgalashib jamoa bo`lib faoliyat ko`rsatishlarini ta`minlaydi; ularda bilimdonlik, topqirlik va tezkorlikni ta`minlashga yordam beradi. Bu esa ingliz tili darslarida o`quvchilarning o`quv-biluv faoliyatini faollashtirish vositasi bo`lib xizmat qiladi.

АДАБИЙ ТАЪЛИМНИ РИВОЖЛАНТИРИШДА УЗВИЙЛИК МАСАЛАСИ

Сатторова М., ўқитувчи (НавДПИ)

Ўзбекистон Республикаси таълим соҳасида амалга оширилган ётган ислохотлар унинг самарадорлигини таъминлаш, баркамол шахс ва малакали мутахассисларни тарбиялаб етиштиришга йўналтирилгандир. Бу жараёнда таълим муассасалари фаолиятини такомиллаштириш, бу борада самарадорликка эришиш, шунингдек, юсак малака, педагогик маҳорат ҳамда чуқур мутахассислик билимларига эга бўлган педагог кадрлар билан таъминлаш каби масалаларга жиддий эътибор берилмоқда.

Умумий ўрта ва ўрта махсус таълим тизимида адабий узвийликни амалга ошириш долзарб муаммо бўлиб турибди. Буни амалга ошириш учун таълим муассасаларида фаолият олиб бораётган ўқитувчиларнинг педагогик маҳорати, уни адабий жараёнда қўллаш олиш қобилиятини юксалтириш лозим деб ҳисоблаймиз. Бугунги кунда олиб борилаётган илмий изланишлар ва тадқиқотларда, педагогик адабиётларда "узвийлик"нинг мазмуни ва моҳияти тўғрисида турлича фикрлар билдирилади. Бизнинг фикримизча узвийлик - бу таълим турлари, фанлараро ва мавзулараро ўзаро боғлиқлик ва муносабатларнинг тўғри ўрнатилишини таъминлашдан иборатдир.

Биз 5-7-синф адабиёт дарсликлариди адабий асарлардан олинган парчалар, шоир ва ёзувчилар ҳаёти, уларнинг асарларини ўрганиш зарурлиги, таълим мазмуни учун танланган адабий материаллар тавсифи ҳақида фикр юритамиз.

Маълумки мактаблардаги адабиёт дарслари учун мўлжалланадиган адабий асарлар ва улардан олинадиган парчаларга нисбатан бир қатор талаблар қўйилди. Хусусан бадиий асар ёки шеърларни танлаш қуйидагича амалга оширилади:

1. Танланадиган асарларнинг мазмун хусусиятлари.
2. Ўқув йили бўйича режалаштирилган асарлар миқдори.
3. Ажратилган парчалар бетакрорлиги ва ҳажми.

Танланадиган асарлар мазмун жиҳатдан ўқувчиларнинг ўзбек халқи ҳаёти ва тафаккур тарзини яқиндан билиб олишларига, орзу - ўйлари қалбан ҳис қилишларига ёрдам бериш ва айна пайтда ҳаётий тажрибаларини ҳам орттириши лозим. Маълумки ўзбекларнинг ҳаёт тарзида бошқа миллат вакилларининг ҳаёт тарзида фарқ қиладиган жиҳатлари мавжуд. Шунга кўра ўқитувчи ўқувчига бадиий асарлар асосида ўзбек халқининг ҳаёти, урф-одат ва удумлари ва удумлар ҳақида маълумот бериши зарур.

Мактаб дарсликлари учун танланадиган асарлар синфлараро такрорланмаган ҳолда узвийликка эга бўлиши лозим.

2007-йилда нашр қилинган ва бугунги кунда амалда бўлган 5-синф "Адабиёт" дарслигида ўзбек диёрини матҳ этувчи ахлоқий-маърифий мазмундаги бир қатор адабий материаллар жой олган бўлиб, жумладан, Алишер Навоийнинг ҳаёти ва ижоди, унинг "Ҳайрат ул-аброр" достонидан парчалар, Ҳ.Ҳ.Ниёзийнинг ҳаёти, айрим шеърларидан парчалар, Миртемир ижодидан намуналар, Усмон Носир ижоди, Ҳ.Олимжон, А.Қодирий каби улуг шоир ва ёзувчиларимиз ҳаёти ва ижодлари ёриитб берилган.

Таълим тизимининг кейинги босқичлариди ҳам шоир, ёзувчиларимиз ҳақидаги материаллар такомиллашиб, узвийликни амалга оширишга хизмат қилади дейиш мумкин.

Чунончи, 2005-йилда нашр этилган 7-синф учун "Адабиёт" дарслигида ҳам юқоридаги келтирилган шоир ва ёзувчиларимиз ҳаёти ва ижоди киритилган.

Масалан, 5-синф дарслигидан ўқувчи А.Қодирийнинг ҳаётий фаолияти ва "Улоқда" ҳикояси билан танишса, 7-синф "Адабиёт" дарслигидан ўқувчи шу ёзувчи ҳақида яна батафсилроқ танишиб, унинг "Меҳробдан чаён" романидан олинган парчани ўқишга муяссар бўлади. Агар 6-синф адабиёт дарслигида ҳам А.Қодирий ижодидан намуна келтирилса, синфлараро узвийлик амалга ошиб боради деб ҳисоблаш мумкин.

БЕҒУБОР ҚАЛБ АРДОҒИ

Абдуллаева Н., ўқитувчи (НамДУ)

Бошланғич синф ўқувчилари ёшига мос ҳаракатчан, ўйинқароқ, диққати тарқоқ, кузатувчан ва ўйлаган фикрларини тезда баён қилишда мойил бўладилар. Уларнинг сабрсизлиги дарс жараёнида билимларини ўзлаштиришдаги "тезкорлиги"га баъзан ижобий таъсир кўрсатади. Айни ҳолат ўқувчилар ёш хусусиятларини таълим-тарбия самарадорлигини таъминлашга йўналтириш лозим, деган ғояни келтириб чиқаради. Бошланғич синфларда ўқувчилар диққатини тарбиялаш, уларга хос ҳаракатчанлик, топқирлик, сабрсизлик каби хусусиятлардан мустақил ўқишни ташкил этишда фойдаланишга жазм этдик. Қудрат Ҳикмат, Турсунбой Адашбоев, Анвар Обиджон, Кавсар Турдиева каби қатор болалар адабиёти намоёндалари ижоди намуналарини ўқишга тавсия қилдик. Бу шоирлар болаларнинг беғубор қалбини ардоқлаш, Ватан туйғусини англатиш, юртга муҳаббат ҳисларини уйғотишга хизмат қилувчи ашъорлари билан биз кўзлаган мақсад йўлини тайин этдилар.

Беғубор, содда қалб эгалари учун шоир Т.Адашбоевнинг "Соғиниш" шеъри ғоят мароқли:

Куни билан,
Туни билан
Ёмғир эзиб ёғади.
Булутларни табиат
Эринмасдан соғади.

Куча-қўйлар ялтирар,
Тухумдайин арчилиб.
Кўкнинг туби тешилганми,
Томчи тушар янчилиб.

Шеърда ёмғир ёғиши манзараси бола тасаввурича, болага хос фикрлаш тарзига монанд образлиликни пайдо қилган. "Кўкнинг туби тешилганми" мисраси бола тасаввурларидан туғилган "кашфиёт". Баҳор ёмғирининг ерни ийдириши, "яшил чакмон кийдириши" бола кўз ўнгидаги олам манзаралари ранг-баранг, доимий ҳаракатда эканини кузатиб, ҳис қилиши натижаси сифатида қабул қилинади.

"Шоир Ватан баҳори, ёзи, кузи, қиши тасвирига қалб-қўрини бағишлайди, - деб ёзади адабиётшунос Б.Ашуров, - чунки шоирга ватаннинг жазирама иссиғи ҳам, қаҳратон қиши ҳам, табиатга қайта жон бағишловчи баҳори ҳам, тўкинчилик фасли бўлмиш кузи ҳам бирдай қадрдон ва азиз. Шоир уларнинг ҳар биридани беҳисоб гўзаллик топади... Ёш китобхон қалбига ўша гўзалликни жойлаштиради; китобхонларда гўзалликни ҳис қилиш, қадрлаш ва гўзалликка муносиб гўзал инсон бўлиш ҳиссиётларини уйғотади".

Дарҳақиқат, Т.Адашбоевнинг "Баҳор келгач", "Бойчечак", "Дур сочилди тоғларга", "Мушак", "Булутлар йиғлар", "Дўл" каби талай шеърлари ёш китобхонларни гўзаликка ошно қилади, гўзаллик рамзлари қатига яширинган маъноларни ўқишга йўллайди.

Бошланғич синфларда таълим олувчи ўқувчилар ўз ҳаёлпарастлиги билан ажралиб турадилар. Савол беришдан тўхтамайдилар. "Менинг саволим" шеъри марказидаги лирик қаҳрамон ҳам ана шундай болакай.

Ўйлаб қолдим кўрпадан,

Туриб-турмай уйғониб.

Тун не учун қоронғу?

Кундуз нега ёп-ёруғ?

- дея ўз ҳаёлларида жонланган, жумбоқли туюлган ҳолатлар ҳақида ўйлайди, савол беради. Шоир шеърлари марказини ташкил қилувчи муайян ҳодиса бола дунёсига кўчиб, ранг-баранг ҳолатларни, ўй-мушоҳадани кўзгайди, кўндаланг бўлган муаммо ҳақида ўйлатади. Шу боис "Уч бўталоқ ва сирли қовоқ", "Олтин ёлли тулпор қиссаси"ни ўқиганда болалар нигоҳидан ёниклик ҳис қилинади, порлаб турган кўзлари тизгинсиз ҳаёллари, тасаввурлар олами ҳаракатга келганини англайди.

"Бизнинг эртақларда лоф жуда кенг қўлланади, - деб ёзади Т.Адашбоев, - бола фантазияни, ҳаёл суришни яхши кўради. Масалан, чумолилар йиғилиб, мажлис қуришди, бир, икки, уч деб тегирмон тошини кўтаришди, дейилади бир шеърда. Бола буни бемалол тасаввур қилади, аслида чумолиларнинг тегирмон тошини кўтаришлари - лоф. Лекин бола учун жуда қизиқ. Муҳими, бирлашганда чумолилар ҳам жуда катта кучга айланиши лоф орқали унинг онгига сингапти. Бу ерда бола воқеага чумолининг кўзи билан қараяпти. Ёки мана бир шеърдан: "Пойга завқин сургани, тақалатдим бургани..." Аслида "бургани тақалатиб" бўладими? Шеърдаги муболага дарҳақиқат болани ўйлашга, фантазия қилишга, буларнинг баридан муайян хулоса чиқаришга ўргатади. Демак, синфдан ташқари ўқиш дарсларида болалар адабиёти намуналари воситасида беғубор қалбларни ардоқлашга эришиш мумкин.

Болалар адабиёти намуналари ичида сюжетли шеърлар анчагина. Ёш китобхонлар хилма-хил воқеалар тафсилотига ниҳоятда ўч бўлишади. Эртақлар, сюжетли воқеалар уларнинг жону дили. Ўқувчиларнинг айна хусусиятлари сюжетли шеърларни мароқ билан ўқишларида янада яққол кўзга ташланади. "Шанбалик", "Арқитда" шеърларида нафақат гўзал табиат манзаралари, балки, катталарга ёрдам беришга шайланган болалар руҳияти таъсирчан тасвирланган. Бу каби шеърлар ўқувчиларда катталарга ҳавас, яратувчанликка интилиш, она юртга меҳр-муҳаббат туйғуларини юксалтиришга хизмат қилади.

ИФОДАЛИ ҶУКИШ ВА МАЪНАВИЙ ТАРБИЯ УСУЛЛАРИ Лутфиддинова Р., ўқитувчи (НамДУ)

Бошланғич синфлардаги ўқиш дарсларининг асосий вазифаларидан бири ўқувчиларни ифодали ўқишга ўргатишдир.

Ифодали ўқиш мактаб шароитида бадиий ўқиш санъати ибтидоси ҳисобланиб, унинг методикаси ўқиш назариясига асосланади. Ўқувчилар ўз имкониятларига яраша ўқиш санъатини эгаллаб боришлари кўзда тутилади.

Бадиий ўқиш санъатининг моҳияти адабий асарни оғзаки бадиий ифодалаш, асар муаллифининг мақсади, асар ғояси ва ундаги образлар билан яхши танишган ҳолда воқеийлик ва ҳолатини тингловчига жонли қилиб етказа олишидан иборатдир.

Асар тингловчисига етказиш учун ўқийётган кишининг ўзи уни тўлақонли ҳис эта билиши, ўзи таъсирланиб, ҳаяжон билан ўқиши, тингловчига ҳам ўз эҳтиросларини "уқтира" олиши даркор.

Ифодали ўқиш - дона-дона ва таъсирчан ўқишдир. Асардан илк таъсирланиш бадиий асарнинг хусусияти, унда илгари сурилган ғоя ва образлар ҳақида фикрланиш омили ҳисобланади. Ёзувчи тафаккурини, бадиий оламини тушунишда ифодали ўқиш катта аҳамиятга эга. Бу усул воситасида асар руҳи ҳис қилинади, таъсир қуввати фикр ва туйғуларни ҳаракатга келтиради.

Матн мазмунини ҳақиқий ҳолатда тингловчига етказа олиш ифодали ўқиш методикасининг асосидир. Ўқувчилар матнни ўқиб, муаллиф тасвирлаган ҳаётий воқеаларни сўз билан тасвирлашга интилсалар, тингловчилар ҳам асардаги воқеа-ҳодисалар мазмунини англаб ҳаётий хулосалар чиқарадилар, образларга нисбатан ҳамдардга айланадилар, инсонни тушунишга ўрганадилар. Асардаги инсон тасвирини, ҳаёт ҳақиқатини англаш ўқувчини мустақил ҳаётга, қарорлар қабул қилишга ўргатади.

Асарни ифодали ўқиш учун унинг ғоясини чуқур англаш ва таъсирли етказишни билиш зарур. Ҳақиқий ўқиш орқали ўқувчилар асар мазмунига тушунибгина қолмай, ундаги воқеа ҳодисаларни ўз бошларидан кечираётгандай тасаввур ҳосил қиладилар, ундаги ижобий ҳолатлар билан қувониб, салбий ҳолатлардан изтироб чекаш лаззатини туядилар.

Асарни аниқ тушуниб етган ўқувчи ундаги воқеа ҳодисалар гувоҳига айланади. Натижада тингловчиларга худди ўзи кўргандай, ўзи бошидан кечиргандай воқеалар руҳи ва моҳиятини етказишга ҳаракат қилади. Демак, ифодали ўқиш тушуниб, ҳис қилиб ўқиш, деган маънони англатади.

Маълумки, бадиий асарда ҳаёт бадиий образлар орқали тасвирланади. Бадиий асар ўқувчи кўз олдида янги манзаралар, воқеа ва ҳодисаларни намоён қилади. Ана шу ҳаётнинг бир парчасини тўғри тасаввур этиш, образларни ҳис этиш асар ғоясини тушунганлик белгисидир.

Адабий асарни ифодали ўқиш, бадиий образларни сўз билан гавдалантириш ва асарнинг ғоявий йўналишини тўғри белгилаш асоси ҳисобланади.

Бадиий образни ҳаққоний гавдалантириш учун ўқувчи унга ҳам муаллиф кўзи билан, ҳам ўз назари билан қарашни ўрганиши керак. Муаллиф муносабати ва унинг нуқтаи назари асардаги тасвирга, воқеалар, қахрамонлар образларига сингишган бўлади.

Фикрни тўғри ифодалаш ва тингловчига етказиш учун тўхтамлар (пауза)га эътибор бериш лозим. Урғу ва тўхтам матн мазмунини аниқ ва тўғри тушунишга ёрдам беради. Ўқувчининг тўғри тўхтам қилиши учун тиниш белгиларининг аҳамиятини англаши, уларга риоя қилиши лозим. Лекин айрим ҳолларда тиниш белгиси бўлмаган ўринларда тўхтам қилишга тўғри келади. Болалар узун гапларни ўқиганда, кўпинча тиниш белгиси бўлмаган ўринларда ҳам тўхтаб нафас оладилар. Натижада асар оҳанги, маъноси бузилади. Тўхтамни тўғри белгилаш учун гапдаги сўзларни маъно ифодалайдиган сўзлар гуруҳига бўлиш керак. Бинобарин, нафас олишни ҳар бир гуруҳдаги сўзлар тугашига мослаштириш зарур. Матнни нутқ бўлакларига ажратишда тиниш белгилари ёрдам беради. Тиниш белгилари ҳамиша гапнинг охирига қўйилади ва тўхташ, пауза қилишни тақазо этади.

Фикрни тўғри ифодалаш учун фақат тиниш белгиларида пауза эмас, паузанинг узун-қисқалиги аҳамиятлидир. Нутқ бўлаклари бири-бири билан яқин боғлиқ бўлса, пауза қисқа бўлади ва акс ҳолатда пауза узунроқ бўлади. Паузанинг ўринсиз узун ёки қисқалиги, фикрни бузади, оҳангга зиён етказиши.

Ифодали ўқишда фикрни тўғри ифодалаш учун мантиқий тўхтамдан ташқари, руҳий тўхтам ҳам муҳим ўрин тутди. Бу тўхтам кўпинча ўқувчининг ҳис-ҳаяжони орқали ифодаланиб, гапнинг турли ўринларида бўлиши мумкин. Шунингдек, фикр ифодалашда мантиқий урғу ҳам катта аҳамиятга эга. Мантиқий урғуни нотўғри қўллаш мазмунни бузади. Бундан ташқари асар матнидаги фикрлар бири-бири билан боғлиқ бўлгани учун гапни ўқишда олдинги ва кейинги гаплар мазмунини ҳам ҳисобга олиш муҳим аҳамиятга эга.

Гапда бир нечта мантиқий урғу бўлиши мумкин. Чунки гапдаги, ҳар бир нутқ бўлагидаги сўзлардан бири асосий фикр ифодаловчи ҳисобланади. Лекин бу сўзларнинг ҳаммаси ҳам бир хил тўхтам олмайди. Гапнинг қайси қисмидаги сўзлар фикр ифодаловчи асосий сўз бўлса, ўша қисмда мантиқий урғу кучли бўлади. Гапдаги хоҳланган сўз, хоҳланган бўлак урғу олиши мумкин. Мантиқий урғу қўйиш учун матнни мулоҳаза билан таҳлил қилиш керак. Акс ҳолда фикр мазмуни бузилади. Мантиқий урғу қўйидаги қоидалар асосида қўйилади:

1. Агар гапда илгари учрамаган бирор шахс, нарса, воқеа ёки ҳодиса ҳақида фикр юритилаётган бўлса, ўша шахс ёки нарсага урғу берилади.

2. Гапдаги таққосланаётган нарса ёки воқеа урғу олади.

3. Қарама қарши қўйилаётган тушунчалардан бири урғу олади.

4. Гапдаги уюшиқ бўлақлардан бири урғу олса, бу урғу бошқа бўлақларга тарқалади.

Бу қоидалар ўқувчиларга амалий ёрдам беради. Ўқувчилар муаллиф фикрни таҳлил қилиш орқали асар гоёсини чуқур англашларида урғуга эътибор беришлари керак.

Ифодали ўқиш машғулотларида ҳар бир гапдаги урғу ва тўхтамларни белгилаб бориш шарт эмас. Хусусан, 1-2 синфларда тузилиши оддий гаплар ўқилиши сабабли урғу ва тўхтамлар устида ишлаш талаб этилмайди.

3-4 синфларда тузилиши мураккаб матнлар ўқилганда, тўхтам ва урғулар ўрнини кўрсатиш зарурияти пайдо бўлади.

Фикр ифодалашда тиниш белгиларининг аҳамияти каттадир. Ҳар бир тиниш белгисига қараб фикрнинг шартли чегарасини ифодалаш учун овоз ўзгаради. Фикр тугаса овоз пасаяди, фикр давом этиб ривожланса, овоз кўтарилади.

Ўқишда тиниш белгиларидан тўғри фойдаланиш учун матнга диққат билан қараш жалб этилади. Айниқса, бу масалага 1-синфдан бошлаб эътибор берилса, кўзланган мақсадга эришилади.

Фикрни аниқ ва тўғри ифодалашифодалаи ўқишнинг муҳим шартидир. Лекин бу билангина бадий асар мазмунини етарлича очилмайди.

Урғу ва тўхтамни тўғри қўллаш матндаги сўзлар маъносини аниқ етказишга ёрдам беради. Аммо ҳолат ва ҳодисалар ҳақида маълумот бериш муаллиф фикрини тўла ифодалайди. Бунга эришиш учун ўқувчи муаллиф илгари сурган фикрни, гоёни тушуниб етиши ва ҳудди муаллиф сингари асар қаҳрамонларини ҳис қилиши керак. Ифодали ўқишда ўқитувчининг вазифаси ўқувчиларга муаллиф ифодалаган гоёни, фикрни аниқлашга ёрдам беришдир. Бу ишнинг самарасини ошириш учун ўқишдан кўзланган мақсадни аниқ белгилаш, яъни асар қаҳрамонларини, ундаги воқеа ҳодисаларни равшан тасаввур этишга ундаш зарур. Адабий асарни ифодали ўқиш устида ишлаш икки босиқични ўз ичига олади.

1. Ўқувчиларни матн билан танишганларидан кейинги дастлабки таҳлилни бошқариш.

2. Асарни ифодали ўқишни ташкил қилиш.

Дастлабки таҳлилнинг мақсади - асарни чуқурроқ тушуниш, унга қизиқишни орттириш, ўқиш натижасида нималарни билиб олиш кераклигини таъкидлаш ва шулар натижасида ифодали ўқишни ташкил этишдир. Бошқача айтганда дастлабки таҳлилнинг асосини ўқувчиларнинг онгли, тушуниб ўқишлари асосини ташкил этади.

Дастлабки таҳлилда матндаги энг муҳим ва йирик ҳодисалар ажратилиб, ўқувчиларни асарни изчилликда ўзлаштиришларини кўзловчи режа тузиш усулидан фойдаланиш мумкин.

АСАР ТАНЛАШ ВА МИЛЛИЙ МАЪНАВИЯТ ТАРБИЯСИ
Ниёзметова Р, п.ф.д., доц. (ТДПУ)

Таълим рус тилида олиб бориладиган мактабларнинг ўзбек тили дарсларида ўрганиш учун бадиий асарлар танлашда амал қилиш лозим бўлган принциплардан бири миллий маънавият тарбиясини назарда тутиш принциpidир.

"Ўзбек тили" дарсликлариди миллий маънавият тарбиясини амалга ошириш мумкин бўлган адабий матнларнинг мавжуд бўлиши муҳим аҳамият касб этади. А.Расуловнинг таъкидлашича, "Меҳр-оқибат, меҳр-мурувват, меҳр-муҳаббат, ҳалоллик, поклик, адолат, инсоф сингари эзгу фазилатлардан юксак маънавият пайдо бўлади".

Республикамиз Президенти И.А.Каримовнинг "Юксак маънавият - энгилмас куч" асарида таъкидланганидек: "Маънавият - инсонни руҳан покланиш, қалбан улғайишга чорлайдиган, одамнинг ички дунёси, иродасини бақувват, иймон-этиқодини бутун қиладиган, виждонини уйғотадиган беқиёс куч, унинг барча қарашларининг мезонидир".

Профессор Қ.Йўлдошев таъкидлаганидек, "Юртимиз мустақилликка эришгач, таълим-тарбия тизимида асл миллий қадриятларга таяниш тобора қарор топиб бормоқда ва кўнгил тарбиясига, яъни инсон маънавиятини шакллантиришга бирламчи юмуш сифатида ёндашиш устувор бўлиб бормоқда". Миллий ғоя Ўзбекистонда яшаётган тили, дини, миллатидан қатъи назар барча фуқароларнинг юрт тинчилиги, Ватан равнақи, халқ фаровонлигини амалга ошириш билан боғлиқ олижаноб ниятларини, ҳаётий мақсадларини ифода этади. Ҳар ким ўзи учунгина эмас, балки Ватанни ўйлаб яшаши лозим.

Адабиёт - инсон қалбига йўл топишнинг қудратли воситаси. Миллий маънавият, миллий ғоя тарбияси нуқтаи назаридан қараганда, таълим рус тилида олиб бориладиган мактаблар учун яратилган "Ўзбек тили" дарсликларидаги бадиий матнлар кўп ҳам талабларга жавоб беравермайди.

3-синфда Обид Расулнинг "Кузатиш" шеъри катталарга ҳурмат, Йўлдош Суюновнинг "Бувижоним" шеърида меҳрибонлик акс этган.

4-синфда Оллоберган Пўлатовнинг "Ёрдамчи" шеърида катталарга ёрдам ғояси акс этган, Мекембой Омаровнинг "Она" шеъри, Неъмат Тошпўлатнинг она ҳақидаги шеърига онага чексиз ҳурмат ҳисси сингдирилган;

Барот Исроил "Тинчликни куйлаймиз", Йўлдош Сулаймоннинг "Тилагим" шеъри тинчликнинг аҳамиятини тараннум этади.

5-синфда М. Муродовнинг "Икки хил ёрдам" ҳикоясида катта-

ларга ёрдам бериш, шу ёрдами билан мақтанмаслик ҳақида сўз боради.

7-синфда Фарҳод Мусажоновнинг "Яхшилик" шеърида ҳам катталарга ёрдам қилиб, мақтанмаслик ғояси илгари сурилади.

9-синфда Абдулла Ориповнинг 8 мисра шеъри Ватаннинг тинчлиги, унга жон фидолик туйғуси билан йўғрилган.

Дарсликларда ҳалоллик, поклик фазилатлари акс этган бадиий матнлар деярли учрамайди. Адолат, инсоф сингари эзгу фазилатлар тарбиясига бағишланиши мумкин бўлган адабий матнлар ҳам йўқ даражада.

4-синфда Ҳамза Имомбердиевнинг "Томоша" шеъри телекўрсатув талашиш воқеаси акс этиб, кимнингдир ён босиши кераклиги ғояси англашилади.

9-синфда П.Қодировнинг "Юлдузли тунлар" асаридан берилган парчада истеъдод йўлини тўсувчи бахиллик муаммоси кўтарилган.

Таълим рус тилида олиб бориладиган мактабларнинг ўзбек тили дарсларида ўрганиш учун бадиий асарлардан қайсиларини танлаш зарур деган масалага қуйидагилар нуқтаи назаридан ёндашган ҳолда жавоб топиш мумкин:

- асар ёки асардан танланган парча ўқувчи учун ҳаёт сабоқларини бериши;

- уни миллий маънавият билан таништириши;

- миллий қадриятлардан воқиф этиши;

- ўзбек халқига хос урф-одатларни акс эттириши;

- ўзбек халқи удумлари билан таништириши;

- ўзбек халқининг орзу-ўйлариغا ошно этиши;

- ўзбек халқининг руҳиятига олиб кириши;

- ўзбек халқининг ўтмиши ва бугунги куни ҳақида ҳикоя қилиши.

Хуллас, таълим рус тилида олиб бориладиган мактабларнинг ўзбек тили дарсларида ўрганиш учун миллий маънавият тарбияси назарда тутилган адабий матнлар танлаш ишини қайта амалга ошириш даркор.

ЎЗБЕК ВА РУС ТИЛЛАРИДА РАВИШДОШЛАРНИ ҚИЁСИЙ ЎРГАНИШ УСУЛИГА ДОИР

Исмоилов Ҳ., доц. (ЎЗДСИ)

Ҳ.Жамолхоновнинг "Ўзбек ва рус тилларининг қиёсий грамматикаси" китобида қиёслаш усулининг афзаллиги анча кенг ёритиб берилган. Мазкур ишда ана шу манбага таянган ҳолда ҳар иккала тилдаги равишдош сўз шаклини нофилологик гуруҳларда қиёсий ўрганиш ҳақида тўхталамиз.

Рус тилида равишдошлар мажҳул нисбат шаклига эга эмас, шу сабабли мажҳул нисбатдаги равишдош рус тилида сифатдошнинг мажҳул нисбат шакли билан ёки феълнинг ўзлик шакли билан, баъ-

зан ноаниқ шакли ва бошқа грамматик воситалар орқали берилади: Бошлиқ иш ҳажмини белгилаб, гуруҳга топширди. - Начальник определив объем работ, дал задание группе.

Ўзбек тилида равишдош қўшма феъл ёки феълнинг аналитик шаклини ясашда фаол иштирок этади, бунда равишдош шакли ўзгармайди, ёрдамчи феъл сифатида эса ўтир, тур, қўй, кўр, бошла каби сўзлар қатнашади. Кўмакчи қисм, одатда, шахс-сон ва замонни ифодалайди. Рус тилида бу хилда қўшма феъл ясаш имконияти бўлмагани учун уларнинг маъноси, асосан, феълнинг тугалланган тури билан берилади: ўйлаб кўрамиз - подумаем, айтиб берди -(он) рассказал, ёза бошладим - (я) начал писать, эшик очилиб кетди - дверь открылась каби.

Рус тилида баъзи феълларнинг (бить, пить, ждать, лить, петь, печь каби) тугалланмаган туридан равишдош ясалмайди. Бу феъллар олд кўмакчилар (приставкалар) билан қўлланганда, улардан равишдош ясалиши мумкин: разбив, выпив, подождав, написав каби.

Ҳар икки тилда равишдош қўшимча ҳаракатни билдириши билан бирга гапда ҳолат, пайт, сабаб, мақсад маъноларини ифода-лаб келади. Ҳолат маъноси: Талаба столда ўтириб, ёзар эди. - Студент сидя за столом, писал.

Пайт маъноси: Уйга келгач, овқатландим. - Приходив домой, по-кушал. Сабаб маъноси: Талаба эрта туриб ҳамма топшириқларни бажаришга улгурди. - Студент, встав рано, успел выполнить все поручения. Мақсад маъноси: Ҳаммамиз бу ерга ўқигани келганмиз. - Все мы приехали сюда, чтобы учиться.

Рус тилида равишдошнинг тугалланган тури ноаниқ шакл ёки ўтган замон негизига -в ёки -вш (ундошдан кейин -ши) суффикслари қўшиш билан ясалади: проработав (проработавши) - ишлаб; взяв (взявшись) - олиб ва б.

Тугалланмаган равишдошлар эса -а ёки -я суффикслари билан ясалади: работа-я, гуля-я, нес-я, крич-а, - слыш-а каби.

Рус тилида ўзлик феълларидан (возвратные глаголы) равишдош ясашда, -ся (сь) суффикси сақланади: раздевшись, умывшись, занимаюсь ва б.

Баъзи тугалланган феъллардан -а (-я) суффикси билан равишдош ясаш мумкин (суффикс содда келаси замон негизига уланади): прочт+я, уйд+я, закрича, услыша каби.

Ўзбек тилида равишдошлардан турли аффикслар орқали замон шакллари, хатто сифатдош шакллари ясаш мумкин, -а ёки -й аффикси билан ясалган равишдошлардан қуйидаги замон шакллари ясалади:

1. Ҳозирги-келаси замон: бор-а-ман (пойду), ёз-а-сиз (напиши-те).

2. Ҳозирги замон: бора-ётир (идет), келаётиб-ди (идет), ёз-а-ётирсиз (вы пиши-те).

3. Сифатдош: ёз-а-диган (пишущий), ишла-йдиган (работающий).

4. -иб (-б) аффикси билан ясалган равишдошлардан ўтган замон ҳикоя феъли ясалади: ёз-иб-миз (якобы мы писали), кел-иб-сиз (якобы вы пришли).

Икки тилда равишдошнинг синтактик вазифасида ҳам тафовутлар мавжуд. Ўзбек тилида равишдош қўшма гапда эргаш гапнинг кесими вазифасида келади: Институтда ўқиш тугагач, у дам олгани қишлоққа кетди.

Рус тилида эса равишдошлар гапда қўшимча ҳаракатни ифодалайди: Зрители стоя аплодировали артистам. Гости, побывав в историческом музее, ознакомились с историей нашего народа.

Ўзбек тилидаги баъзи равишдошлар рус тилида маълум келишиқдаги от билан берилиши мумкин: Баҳор келгач, дала ишлари жонланди. - С приходом весны, оживились полевые работы.

Ўзбек тилида равишдош ясовчи қуйидаги аффикслар ҳам бор: а) -гач, -кач, -қач: келгач, ёзгач, эккач, чиққач; б) -гани, -кани, -қани: ўқигани, эккани, чиққани; в) -гунча, -кунча, -қунча: келгунча, эккунча, чиққунча каби.

Ўзбек тилидаги бундай равишдошларнинг маъноси рус тилида, одатда, феълнинг ўтган ёки келаси замон шакллари ҳамда бошқа грамматик воситалар орқали берилади: Ишларни битиргач, дам оламиз. - Как только закончим работу, будем отдыхать. Қўнғироқ чалингач, студентлар аудиторияга кириши шарт. - После того как прозвенит звонок, студенты должны войти в аудиторию.

Ўзбек тилида равишдошнинг бўлишсиз шакли -ма, -май, -масдан аффикслари билан ясалади: ёзиб - ёзмай (ёзмасдан), ўқиб - ўқимай (ўқимасдан), келгач - келмагач ва ш.к. Рус тилида равишдошларнинг бўлишсиз шакли, одатда, не юкласини қўшиш билан ясалади: Икром топшириқни бажармай (бажармасдан) уйга жўнаб кетди. - Икрам не выполнив задания, уехал домой.

Кўринадики, мазкур сўз шаклини қиёсий ўрганишда унинг ўхшаш ва фарқли жиҳатлари таъкидланса, тил ўрганувчи талабанинг кўз олдида аниқ бир тушунча шаклланади. Бундай қиёслашдан ўзбек тилини ўрганувчи рус гуруҳларида ҳам, рус тилини ўрганувчи ўзбек гуруҳларида ҳам баробар фойдаланиш мумкин.

МУСТАҚИЛЛИК ДАВРИДА ҚОРАҚАЛПОҚ ТИЛИ ИЖТИМОЙ ФУНКЦИЯСИНИНГ КЕНГАЙИШИ

Курбониезов Г., ф.ф.н., доц. (НДПИ)

Қорақалпоғистон худудида собиқ иттифоқ даврида ижтимоий функциялари чекланиб қолган қорақалпоқ тилининг тўла амал қилиши учун шароит яратиб бериш, қадимги миллий қадриятларни тиклаш, қорақалпоқ тили ҳуқуқий ваколатларини ҳимоя қилиш мақсадида унга 1989

йилнинг 1 декабрида давлат тили мақоми берилди. Натижада унинг эркин амал қилиши учун тўсиқ бўлувчи жараёнлар барҳам топди. Қорақалпоқ тилининг Республикада тўла амал қилиши, ҳаётнинг барча соҳаларида эркин қўлланиши учун маълум ҳуқуқий асос яратилди ва у ижтимоий ҳаётнинг барча жабҳаларида кенг қўллана бошлади.

Мустақилликнинг қўлга киритилиши қорақалпоқ тили ҳаётида янги саҳифа очди. Қорақалпоқ халқининг олий қадрияти ва миллий ўзлигининг асосий белгиси ҳисобланган қорақалпоқ тилининг давлат тили сифатидаги мақомини қарор топтириш бўйича анча ишлар амалга оширилди. 1990 йили баҳоридан бошлаб "Давлат тили ҳақида"ги Қонунни ҳаётга татбиқ қилиш юзасидан дастур ишлаб чиқилди. 2-3 йил ичида қорақалпоқ тилининг давлат тили сифатида амал қилиши учун муҳим чоралар кўрилди - съездлар, курултойлар, сессия ва конференциялар, мажлислар қорақалпоқ тилида олиб бориладиган бўлди. Иш юритишда қорақалпоқ тилининг мавқеи кўтарилди. Оммавий ахборот воситалари: матбуот, радио, телевидениеда қорақалпоқ тилининг ҳиссаси оширилди. Олий ўқув юр்தларида факультетлараро кафедралар тузилди, бошқа миллатлар вакиллари қорақалпоқ тилига ўқитиш йўлга қўйилди.

"Давлат тили ҳақида"ги Қонунни ҳаётга татбиқ қилиш бўйича янги ташкилотлар, тузилмалар майдонга келди. Улар Республика тил ҳаётини такомиллаштирувчи муассасалар фаолиятини мувофиқлаштирувчи тузилмалар бўлиб, булар Республика таълим маркази ва Вазирлар Кенгаши қошидаги Атамашунослик қўмитаси кабилар эди.

Республика таълим маркази ўз диққатини ўрта мактаблар, лицей ва коллежлар, олий ўқув юр்தлари учун дарсликлар, ўқув қўлланмалари яратишга қаратди. Умумтаълим мактаблари учун ўқув дастурлари ишлаб чиқилди. Унга кўра ўрта мактабларда қорақалпоқ тили ва адабиётига ажратилган соатлар ҳафтасига икки соатга кўпайтирилди, Қорақалпоғистондаги барча мактабларга қорақалпоқ тили фан сифатида киритилди.

Олий ва ўрта махсус ўқув юр்தлари дастурларидан Қорақалпоғистон шароити ва бу ҳудудда яшаётган халқлар тарихи, тили, миллий хусусиятларини ўргатувчи янги фанлар ўрин олди. Булар сирасига кирувчи "Қорақалпоғистон тарихи", "Одобнома", "Миллий истиқлол ғояси", "Маънавият асослари" каби курсларни кўрсатиш мумкин.

1990 йил 1 мартдан бошлаб Атамашунослик қўмитаси ишлади. У қорақалпоқ тили терминлари, республикадаги маданий-лисоний вазият ва қорақалпоқ адабий тили меъёрларини тартибга солиш билан шуғулланди. Қўмитанинг бевосита раҳбарлигида илмий-амалий конференциялар уюштирилди, мавжуд муаммолар маҳаллий матбуот, телевидение ва радиода муҳокама қилинди, шу асосда маълум тўхтамларга келинди. Шундай ишлардан бири, терминология соҳасида араб тили элементларидан фойдаланиш керакми ёки рус тили терминлари-

дан, деган масала атрофида бўлди. Охир оқибат арабча, форсча-тожикча ва русча байналмилал терминларни истеъмолга киритишда суистеъмолга йўл қўймаслик, ўртача меъёрни сақлашга қарор қилинди.

Қорақалпоқ тилининг давлат тили деб қабул қилиниши асосида ташкил қилинган ташкилотлардан бири "Билим" нашриётидир. Бу нашриёт қорақалпоқ тилида мактаблар, коллежлар, лицейлар, олий ўқув юртлари учун дарсликлар, ўқув-услубий қўлланмалар чоп этишга ихтисослашган.

Мустақиллик йилларида Қорақалпоғистонда ижтимоий-сиёсий муносабатлар, сўзлашув ва ҳар хил даражадаги мулоқотлар қорақалпоқ тилида олиб борилмоқда. Зарурият туғилган пайтларда халқаро тиллардан ҳам фойдаланилади. Тарғибот-ташвиқот ишлари, асосан, қорақалпоқ тилида олиб борилади, зарурати бўлганда ўзбек ва рус тилларида параллель юритилади. Кўргазмали ахборотлар - афишалар, эълон ва рекламалар, магистрал йўллар бўйлаб қўйилган белги ва ахборотлар, шиорлар, идоралар пештоқларидаги ёзувлар, корхона ва вазирликлар, бирлашмалар номларини кўрсатувчи ёзувлар барчаси қорақалпоқ тилида, баъзан ўзбек тилида такрорланган ҳолда ёзилади.

Қорақалпоқ тили учун янги ижтимоий хизмат турларидан бири кино санъатидир. Ҳозирги даврда "Қорақалпоқфильм" студияси ўз имкониятига қараб қорақалпоқ тилида кинофильмлар суратга олмақда ва режалаштирилган фильмларни дубляж қилиш билан шуғулланмоқда. "Қорақалпоқфильм" да ишлаб чиқарилаётган кинофильмларнинг ҳаммаси давр руҳига монанд миллий қадриятларни улуғлашга, истиқлол берган неъматларнинг қадрига етишга ундайди.

Мустақиллик йилларида қорақалпоқ тили ижтимоий функцияларини кенгайтириш борасида республикада олиб борилган саъй-ҳаракатларнинг самараси ўлароқ, у кўпчилик соҳаларда ўз ижтимоий хизмат ва вазифаларини тиклади, қолган соҳаларда ҳам фаол қўлланилишини таъминлаш давр талабидир.

ҚОРАҚАЛПОҒИСТОНДА ИККИТИЛЛИК МАСАЛАСИ **Курбониёзов Г., ф. ф. н., доц. (НДПИ)**

Билингвизм ҳодисаси ривожланиш учун қулай ижтимоий асос юзага келгандагина юзага чиқиши ва тараққий қилиши мумкин. Бундай ижтимоий база мавжуд бўлмаган вазиятда унинг муваффақият қозонишига умид қилиб бўлмайди. Шу сабабли ҳам тилларнинг ўзаро таъсири, уларнинг инсонлар турмушида биргалиқда, ёнма-ён фаолият кўрсатиши учун шу тилларда алоқа қилувчи тил эгаларининг иқтисодий, сиёсий, маданий соҳаларда ва кундалик ҳаётда мулоқотга киришувлари зарур ҳисобланади.

Психологлар, тилшунослар ва услубшуносларнинг қайд қилишича, билингвизм ҳодисасининг икки хили мавжуд: 1) ўзаро бирга-

ликда уйғунлашган билингвизм; 2) ўзаро муносабатлашган билингвизм [Бондалетов В.: 78].

Биргаликда уйғунлашган билингвизм табиий йўл билан ҳосил бўладиган иккитиллилик бўлиб, у ўқитиш йўли билан эмас, балки табиий равишда турли тилда гапирувчи аҳоли тилларининг ўзаро бир-бирига таъсири натижасида юзага келади. Бунда шахс тафаккурида, онгида икки тил алоҳида тизим сифатида ривожланади ва бу тизимларга мос келувчи алоҳида тил воситалари инсон идрокида тайёр ҳолида мавжуд бўлади. Бу Л.В.Шчерба таъбири билан айтганда соф билингвизмдир [Бондалетов В.: 78]. Бундай иккитиллилик малакаси кичик ёшда, болаликда икки тил тенг фаолият кўрсатаётган жамиятда ҳосил бўлади.

Ўзаро муносабатлашган билингвизм эса ўқиш, ўрганиш натижасида юзага келади ва шахс тафаккурида бир-бирига муносабатда бўлган икки тил тизими фаолият кўрсатади. Бундай икки тил тизими бир семантик қатор билан фикран боғланган бўлади, яъни иккинчи тилни ўрганаётган шахс доим ўз она тили асосида фикрлайди ва шу асосда бошқа тил воситаси тасаввур этилади, унинг муқобили топилади. Бундай ўзаро муносабатлашган билингвизмда доим бир тилдан иккинчи тилга таржима қилиш анъанаси устун бўлади.

Қорақалпоғистон ҳудудидаги тилларни социолингвистик жиҳатдан таҳлил қилишда коммуникатив муҳит ва социолингвистик зона тушунчалари ниҳоятда аҳамиятлидир. Чунки бу ҳудудда яшаётган халқлар ва улар тилларининг тарқалиш ҳудудлари табиий, иқтисодий, маданий, психологик алоҳидаликка эгаки, бу уларни ўзига хос социолингвистик ареал сифатида тасаввур қилишга имкон беради. Шунга асосланиб, Қорақалпоғистон ҳудудидаги тилларни иккита катта социолингвистик зонага ажратиш мумкин: 1) жанубий - ўзбек тилли зона, 2) шимолий - қорақалпоқ тилли зона.

Бу икки социолингвистик зона ўз характери, халқининг таркиби, лисоний-психологик жиҳатлари, урф-одатлари, тиллар муносабати, миллий хусусиятлари, иқтисодий тараққиёти, маданий қадриятлари жиҳатидан бир-биридан фарқланиб туради. Бу зоналарда тилларнинг тарқалиши ҳам ўзига хос. Уларда билингвизм, полилингвизм, диглоссия (бир тилнинг ҳар хил кўринишлари) ҳодисаларининг тарқалиш даражаси, таркиби, характери турлича. Қорақалпоғистон тиллар вазиятининг мураккаблиги шундаки, бу ҳудудда истиқомат қилаётган халқларнинг барчаси она тилларига эга. Баъзи тилларнинг қўлланиш доираси, ижтимоий хизмат ва вазифалари ниҳоят даражада тор бўлса ҳам, улар ҳали ўз ижтимоий функцияларига эгадир.

Кузатишларимиз шимолий зонада қорақалпоқ адабий тилига яқин умумхалқ қорақалпоқ оғзаки сўзлашув тили ҳукмрон эканлигини кўрсатади. Мазкур ҳудуд бўйлаб яшаётган барча миллат ва элатлар ва-

киллари бу тилни тўла ўзлаштирган. Айниқса, ўрта мактабда ўқиётган болалар, ижтимоий меҳнат билан шуғулланувчи катта ёшдагилар бу тилни бекаму кўст билади ва ўзларининг ижтимоий фаолиятларида ундан фойдалана олади. Бундай ижтимоий вазият мазкур ҳудудда она тили - қорақалпоқ тили иккитиллигининг кенг ёйилишига имкон яратган. Демак, бу ҳудудда қозоқ-қорақалпоқ, ўзбек-қорақалпоқ, туркман-қорақалпоқ иккитилликлари кенг тарқалган. Ҳудудда қадимдан қозоқ ва қорақалпоқ халқлари ижтимоий, сиёсий, иқтисодий, маданий, диний, маиший ҳаёт жабҳаларида ҳамкорликда кун кечириб келмоқда. Қозоқ ва қорақалпоқ халқининг нафақат тиллари, балки турмуш тарзи, урф-одати, миллий характери, маданияти ҳам бир-бирига жуда яқин. Бу яқинлик улар тилларининг бир-бирига таъсири, ўзаро бир-бирини бойитишини таъминловчи омилдир.

Мустақиллик йилларида маҳаллий тилларга бўлган эътиборнинг кучайиши боис билингвизм полилингвизмга айлана бошлади. Қайд этиш жоизки, Қорақалпоғистон ҳудудида фаолият кўрсатаётган зиёлиларнинг кўплари Ўзбекистон олий ўқув юртларини тугатган. Улар қорақалпоқ-ўзбек иккитиллигини эгаллаган.

Ҳудудда бундан ташқари туркман-қорақалпоқ иккитиллиги ҳам мавжуд. Туркманларнинг кўпчилиги Туркменистон ҳудуди билан чегарадош ҳудудларида яшайди. Улар Кўнғирот, Шуманой, Хўжайли туманларининг ғарбий ҳудудларида ўтrockлашган. Туркманларнинг деярли барчаси иккитилли хусусиятга эга.

Ҳудудда, айниқса, шахарларда, туман марказларида корейс миллатига мансуб аҳоли тарқоқ ҳолда яшайди. Улар корейс-қорақалпоқ иккитиллиги соҳибларидирлар.

Ҳудуд аҳолиси таркибини кузатиш, уларнинг лисоний хусусиятларини таҳлил қилиш бу ҳудудда яшаётган қозоқ, ўзбек, туркман, корейс миллатига мансуб кишиларнинг оммавий иккитиллигини кўрсатади. Жумладан, қорақалпоқлар ҳам қозоқ тилини тўла эгаллагани боис оммавий иккитилли аҳоли жумласига киради.

Рус тилли аҳолининг аксар қисми қорақалпоқ тилини яхши билади. Булар сирасига Қорақалпоғистонда туғилиб, шу ерда ўсган русларни киритиш мумкин. Айни чоғда рус халқи вакиллари кекса авлодининг баъзилари қорақалпоқ тилини етарли билмайди. Улар қисман иккитилли аҳолидир. Ҳудудда яшаётган қозоқ, қорақалпоқ, ўзбек, туркман аҳолиси бир неча тилли аҳоли, шу сабабли ҳам уларни аралаш иккитилли аҳоли дейишга ҳақлимиз.

Қисқаси, қорақалпоқ тилли шимолий социолингвистик зона ҳудудий иккитиллиги билан ажралиб туради ва унда қорақалпоқ-қозоқ иккитиллиги фаол қўлланади.

Ўзбек тилли жанубий зона Қорақалпоғистон тиллар вазиятида энг катта социолингвистик зона ҳисобланади. Зонада она тили-ўзбек тили иккитиллиги кенг тарқалган. Булар туркман-ўзбек, қозоқ-ўзбек, қора-

қалпоқ-ўзбек, рус-ўзбек, корейс-ўзбек типдаги иккитиллиликдир.

Туркман-ўзбек иккитиллиликка эга бўлган аҳоли сон жиҳатдан ўзбеклардан кейин иккинчи ўринда туради. Уларнинг кўп қисми Амударёнинг ўнг томони, яъни Тўрткўл, Эллиққалъа, Беруний туманларида, озгина қисми Амударёнинг чап томонидаги Амударё туманида ҳаёт кечиради.

Жанубий социолингвистик зонада кенг тарқалган икки тилликнинг яна бир кўриниши қозоқ-ўзбек иккитиллиликдир. Қозоқ миллатига мансуб кишилар Тўрткўл, Беруний, Эллиққалъа, Амударё туманларида яшайдилар. Уларнинг энг кўп жойлашган худуди Беруний туманидир. Ижтимоий соҳада фаолият кўрсатаётган катта ёшдаги аҳоли қатламлари ўзбек тилини билади. Қозоқ тилида сўзлашувчи диасфорага уни қуршаб турган ўзбек тилли муҳитнинг таъсири ниҳоятда кучли.

Худудда қорақалпоқ-ўзбек иккитиллилик ҳам мавжуд. Худуддаги қорақалпоқ-ўзбек тилли аҳоли ҳам тарқоқ ҳолда яшайди. Мустақиллик йилларида қорақалпоқ тилига давлат тили мақоми берилгач, бу зонада ҳам қорақалпоқ мактаблари, баъзи жойларда қорақалпоқ синфлари ташкил қилинди. Рус ва корейс миллатига мансуб кишиларнинг иккитиллилик индивидуал характерга эга бўлиб, уларнинг бу социолингвистик зонадаги ўрни ва мавқеи таъсир кучига эга эмас.

Хуллас, шимолий ва жанубий зона тилларидаги ички жараёнлари ўзига хос тарзда намоён бўлади.

САВОЛ ВА ТОПШИРИҚЛАР ТИЗИМИ ҲАҚИДА

Исломова Д., п.ф.н. (Тошкент, 228-мактаб)

Таълим рус тилида олиб бориладиган синф(гурӯх)ларнинг ўзбек тили дарсларида насрий асарлардан олинган парчалар устида олиб бориладиган ишлар икки хил таълимий мақсад учун хизмат қиладди: 1) ўқувчиларнинг адабий тайёргарлигини изчиллик билан ошириш ва ривожлантириш; 2) нутқини ўстиришга маълум даражада хисса қўшиш. Биринчисига эришиш учун ўқувчиларда ўзбек тилидаги матнларни ўқиб мазмунини тушуниш кўникмаси, яъни нутқий фаолиятнинг ўқиш тури билан боғлиқ кўникмалар ҳосил бўла бориши даркор. Зеро, ўзбекча нутқий фаолиятнинг тўртала тури (ўқиш, тинглаш, сўзлаш, ёзув) етарли даражада эгалланмас экан, адабий матннинг гоъвий-бадий жиҳатларини англаш ҳам оқсайверади, асарнинг тарбиявий таъсири ҳам кутилганидек бўлмайди.

Таълим рус тилида олиб бориладиган синф (гурӯх)ларнинг ўзбек тили дарсларида насрий асарлардан олинган парчалар, яхлит ҳикоялар устида олиб бориладиган ишлар "асар таҳлили" деб эмас, балки умумий қилиб матнга доир берилган "савол ва топшириқлар устида ишлаш" деб юритилади. Демак, савол ва топшириқлар устидаги

ишлар маълум даражада асар таҳлили вазифасини бажаради. Одатда, бундай дарслар структураси икки bosқичли бўлади: 1) асарни ифодали ўқиш; 2) савол ва топшириқлар устида ишлаш. Лекин бундай ажратилиш шартли, чунки савол ва топшириқлардан ифодали ўқиш bosқичида ҳам фойдаланилмаса, ифодали ўқиш юқори савияга кўтарилмайди. Бунинг боиси шундаки, ўқитувчининг ифодали ўқишидан кейин ҳам ўқувчилар ифодали ўқиш топшириғини кутилганидек бажара олмайдилар. Шарҳли ўқиш, асар таҳлилигина ўқувчиларни асарни тўлиқ ва чуқур идрок этишга тайёрлаши баробарида ифодали ўқишга доир кўрсатма бўлиб ҳам хизмат қилади.

Маълум бўладики, адабиёт ўқитиш методикасида қўллаш одат тусига кирган "асар таҳлили" тушунчаси "савол ва топшириқлар устида ишлаш" тушунчаси орқали ўзбек тили дарсларида кенг омалашган. Шунга кўра ҳам биз методик мулоҳазалар юритган ўринларда "асар таҳлили" терминидан ҳам фойдаланишни маъқул деб топдик. Савол ва топшириқлар устида олиб бориладиган ишлар аниқ: ўқувчилар саволларга жавоб топадилар, топшириқларни ёзма ёки ogзаки бажарадилар. Бу ерда ўқитувчи олдида ўқувчиларнинг мустақиллик, ижодийлик даражаси қандай бўлиши керак деган муаммо туғилиши мумкин, холос. Лекин русийзабон ўқувчилар ўрганиши лозим бўлган асар таҳлили қандай ўтказилиши зарурлиги аниқ эмас.

Албатта, асар асосида бажариладиган ишлар савол ва топшириқларсиз амалга oшмайди. Методика фани учун айни савол ва топшириқларнинг қандай тузилиши кераклигини асослаш муҳимдир. Чунки айни шу материаллар таҳлил структурасини белгилаб бера олади. Насрий асар таҳлилини тўғри ташкил этиш учун ҳар бир матн юзасидан бериладиган савол ва топшириқларнинг бир тизимга бирлашган тавсифда бўлиши шарт эканлиги ҳаммага аён ҳақиқат. М.Б.Ганженко мактаб адабиёт дарсликларида келтириладиган савол ва топшириқлар ҳақида гапириб, улар ўқув материални ўзлаштиришни ташкил этувчи асосий методик омил эканлигини алоҳида таъкидлайди. Дарҳақиқат, "...савол ва топшириқлар адабий асарни ўрганишга доир барча ишларнинг йўналишини белгилаб беради, бадиий матнни ўрганишнинг энг тўғри ва рационал йўлини танлаш учун имконият яратади, таълим олдида турган вазифаларни мажмуавий ҳал этишга кўмаклашади"(Ганженко М.Б.) Бунинг акси бўлса, яъни савол ва топшириқлар асосан асар мазмунини ўзлаштиришга қаратилса, таълим олдида турган вазифалар мажмуавий ҳал этилмайди.

Таълим рус тилида олиб бориладиган синф (гурух)ларнинг ўзбек тили дарсларида насрий асарлар юзасидан бериладиган савол ва топшириқларнинг вазифалари ва аҳамияти русийзабон ўқувчиларнинг имкониятларига кўра ўзига хослик касб этади. Ушбу

савол ва топшириқлар бадий матн юзасидан ташкил этилади-ган ишлар мундарижасини ифода этади: матн мазмунини тўлиқ ва чуқур тушуниш ва идрок этиш тадбирларини белгилаб беради; матнни адабий-тасвирий воситалари жиҳатидан таҳлил қилиш тартиби ва изчиллигини кўрсатади; ўқувчиларнинг ўзбекча нутқини ўстириш мазмунига ишора қилади, насрий асар таҳлилин тарбиявий ишлар билан органик қўшиб олиб бориш ишини уюштиради; ўқувчиларнинг матнни ўқиб-ўрганишларидаги мустақиллик ва фаоллик, мустақил фикрлаш даражасини тайин этади.

О'ЗБЕК ТИЛИ ДАРСЛАРИДА SHE'RIY ASAR TILINI O'RGANISH **Eshchanova G.N, p.f.n. (TVPI)**

Ma'lumki, she'riy til nasriy tilga nisbatan murakkab va ohangdor bo'lib, maxsus badiiy vositalar - qofiya, vazn, ritm, poetik intonatsiya, poetik sintaksis kabi misollarni bilishni taqozo qiladi.

O'qituvchi she'riy asar tilini tahlil qilishda dastlab ularni nasriy asar tilidan farqli ravishda o'z o'lchovlariga egaligi haqida ham ma'lumot beradi.

5-sinf "O'zbek tili" darsligida berilgan Po'lat Mo'minning "Bargchalar" she'ri ifodali o'qilar ekan, o'quvchilarga shoirning barglarni qanday tasvirlashi, "Qanot qoqib ucharlar", "Barglarni silarmi mayin shamol g'ir - g'iri", "Shamol bilan o'ynashib" "Tepada chapak chalar", " Sakrab-sakrab ucharlar", "Kiz raqsiga tushrlar" tasviriy vositalarning ma'nosini iziohlab, sh'eri nutqning o'ziga xos xususiyati bo'lgan vazn, turoq, qofiya, misra, band haqida ham tushuncha beriladi.

4 3

Kuz kelganda // bargchalar = 7a

Qanot qoqib // ucharlar =7a

Yo shohlarda // zerikib = 7b

Yerlargami // tusharlar =7a

Bu parcha 4+3 turoq tarkibida yartilgan, qofiyalanishi a-a-b-a tarzida tugal bir fikrni ifodalovchi she'riy bo'lakdir. Bunday she'riy bo'lak band deyiladi. Bu she'riyatning o'ziga xos xususiyatlaridir.

Shu tarzda o'quvchilar vazn, qofiya va band haqida dastlabki ma'lumotga ega bo'ladilar.

O'quvchilarning bu xususiyatlar haqida ma'lumotlarga ega bo'lishlari she'riy asarda badiiylikni ta'minlab bergan birliklarni anglashi ushbu birliklar orasidagi yangi aloqalarni tushunib etishiga, til birliklarining ap'shimcha ma'nolari bilan tanishish imkonini yuzaga keltiradi. Natijada oquvchilar she'riy asarning ichki aloqalarini anglash bilsn birga fikr va g'oyani ham to'liqroq tushunish ivkoniyatuga erihsadilar.

Bu esa shubhasiz o'quvchilarda she'riy asarlarga muhabbat uyg'otibgina qolmay, voqelikni estetik his qilish va undan zavqlanish, lazzatlanish tuyg'ularini yuzaga keltiradi.

She'rni ifodali o'qish va matn ustida ishlash jaraynida she'rning mazmunini o'quvchilar puhta va chuqur anglashi, obrazlarni ularning ko'z oldida yaqqolroq gavdalantirish uchun obrazli ifodalar - jonlantirish, o'xshatish, istioralarning ahamiyati va ayrim misralarining ma'nosi, haqida suhbat o'tkaziladi.

O'qituvchi: Shoir barglarni qanday tasvirlaydi?

O'quvch: Shoir kuzda barglarning daraxtdan uchib tushishini, qushlar qanot qoqib uchishiga o'xshatadi.

O'qituvchi: Barglar gapirishni biladimi? Nima uchun shoir eshitarlar ---ba'zida barglar shivir-shiviri", deydi.

O'quvchi: Barglar jonsiz, ular gapirishni bilmaydi, ammo shamoldagi shitirlashlarini shoir barglarning shivirlashishi deb tasvirlaydi.

O'qituvchi: Shoir bargchalarni yana qanday holatlarda tasvirlaydi?

1. O'quvchi: Shamolda uchishini yellar bilan o'ynashib, o'yin qurishadi deydi. Daraxt shohida qolib shamolda bir-biriga urilib turishlarini "Tepada chapak chalar" deb tasvirlaydi.

2. O'quvchi: Yana barglarni o'yinqaroq bolalarga ham o'xshatadi, ularni shamolda uchib yurishlarini "Ular sevinib kuz raqsiga tusharlar" deb tasvirlaydi.

Shundan so'ng o'qituvchi o'quvchilarga shu she'rda qo'llangan badiiy vositalarni izohlaydi.

Xususan, she'rda jonlantirish san'atidan shoir nihoyatda mohirona foydalanib bargchalarning ajoyib obrazini yaratganligini aytadi. Jonlantirish badiiy vositalardan biridir. Bunda ijodkor insonga xos qobiliyat va xususiyatlarni: so'zlash, his qilish, fikrlash, harakat qilish va hokazolarni jonsiz narsalar va tabiat hodisalariga taqaydi.

O'qituvchi jonlantirish haqida o'quvchilarga tushuntirgach, o'quvchilarga she'rni ifodali o'qitadi va unda qo'llanilgan jonlantirishlarni toptiradi. Mashg'ulotni shu tarzda olib borish natijasida boshqa tilda ta'lim olayotgan o'quvchilar she'rning g'oyaviy mazmunini to'liq o'zlashtirish bilan birga she'rni idrok etishlari, undagi obrazlar tizimini anglash va qabul qilishlariga imkon yaratadi.

Natijada o'quvchilar she'rdagi voqelik haqida mushohada yuritib, o'z o'y fikrlarini obrazli so'zlar orqali bog'lanishi nutq shaklida ifodalashga harakat qiladilar. Shubhasiz lug'at ishi o'quvchilarga qo'l keladi. Lug'at ishi orqali she'riy asar tilini o'rganishi natijasida o'quvchda aql-zakovat, tuyg'u ya tasavvur yuzaga kelib, so'z yordamida badiiy tasvir vositalari orqali o'zbek tilining boy imkoniyatlarga egaligini anglab yetadilar.

Yuqoridagilardan ayon bo'ladiki, ie'riy asar tilini o'rganish she'rni o'rganishdan ko'zlangan maqsadlarga erishishda myhim ahamiyat kasb etadi va uning emotsional ta'sirini kuchaytiradi

ЎЗБЕК ТИЛИНИ ЎҚИТИШДА МУСТАҚИЛ ИШЛАРНИНГ ЎРНИ.

Сидиқова М., катта ўқитувчи (ТДПУ)

Русийзабон талабаларининг ўзбек тили бўйича билиш фаолиятини такомиллаштириш, уларнинг давлат тилини амалий ўрганишга бўлган қизиқишининг кучайтириш учун машғулотларда ўқитишнинг анъанавий усуллари, янги педагогик технологияларни қўллаш билан бир қаторда мустақил ишларнинг ҳам аҳамияти каттадир.

Ҳозирги кунда талабаларнинг билимини ва фанга ниисбатан дарсни чуқур ўзлаштириш мақсадида олий ва ўрта махсус таълим муассасаларида талабалар мустақил ишини бажариш бўйича самарали усуллар жорий этилмоқда. Талабалар мустақил ишлари топшириқлари фанга ва фан ўқитувчисининг маҳоратига оид ҳар хил шаклда ва усулда тузилиши мумкин.

Талабаларни тилни ўрганиш жараёнида бажарадиган мустақил ишларга асосан қуйидагилар киради:

- ёзма ва оғзаки шаклда машқларни, уй вазифаларини бажариш;

- мустақил мавзулар бўйича матнлар тузиш, ўқиб ва сўзлаб бериш, таҳлил қилиш;

- номаълум матнларни таржима қилиш, сўзлаб бериш;

- дарс вақтида қисқа матнни оғзаки ва ёзма таржима қилиш;

- лингафон тизими, видео ва компьютер технологиялари ёрдамида мутоала қилиш;

- амалий дарсларда билим савиясига қараб ўзаро диалоглар, сўхбатларни уюштириш, жуфтлик тарзида қисқа репетиторлик жараёнларини амалга ошириш;

- ёзма ишлар, назорат саволлар ва тестларнинг жавобларини тайёрлаш;

Талабаларнинг тил ўрганиш жараёнида мустақил ишларини асосан икки турга бўлса бўлади: ёзма ва оғзаки. Ёзма турдаги мустақил ишларни ташкил этиш асосан ёзув қонун - қоидалари, гап бўлаклари, тузилиш ва таҳлилинини ўзлаштиришга ёрдам беради. Оғзаки мустақил ишларнинг амалий ҳаётдаги ўрни бекиёсдир. Аслида ёзма турдаги мутолаларнинг барчаси оғзаки нутқни ўстириш, мустақил сўзлашга олиб келиши учун биринчи босқич, пойдевор бўлиб хизмат қилади. Шунинг учун тилни ўрганишда энг аввало ёзма тарздаги мустақил ишларга, ёзувни, сўз ва гапларни тузиш қонун -қоидаларига эътибор бериш даркор.

Тилни ўрганиш жараёни жуда мураккаб бўлиб, ҳар бир талабанинг бошланғич тайёргарлиги, характери, психологик ҳолати, қобилияти, иқтидори, интизоми ва мақсадлари, иштиёқи ва тиришқоқ-

лигига қараб алоҳида-алоҳида ўқитиш услубларини танлаш лозим.

Айниқса, уларнинг ҳар бирига алоҳида тарзда юқоридаги хусусиятларни эътиборга олган ҳолда мустақил ишларни бериш мақсадга мувофиқ бўлади. Шундагина кутилган натижага эришиш мумкин. Қолаверса талабалар мустақил ишларини текширишда уларни рағбатлантириш, тегишли мотивацияни, қизиқишни уйғотиш самарали ҳисобланади.

Талабалар мустақил ишининг энг асосий ижобий томонлари қуйидагилардан иборат:

- талабанинг ўзида изланиш қобилияти уйғонади;
 - фанга ва мутахасислигига нисбатан қизиқувчанлиги ортади;
 - ҳар бир мавзунинг мазмунини чуқур тушуниб долзарблигини англаб етади;
 - талабалар ўртасида ўзаро илмий ва ижодий боғланиш кучаяди, ўзаро баҳслашади;
 - топшириқларни ўз вақтида ва эркин қийналмасдан бажариш хусусияти пайдо бўлади;
 - ўзбек тилини чуқур ўрганишга имкон туғилади ва бундан маънавий озуқа олади;
 - савияси паст талабаларда иқтидорли талабаларга нисбатан ҳавас, интилиш қизиқувчанлик ҳисси ортади, уларга эргашадилар;
 - талабалар томонидан ўзбек тилидаги китоб ва газеталарни кўпроқ ўқиш талаби кучаяди, кунлик эҳтиёжга айланади;
- Ўқитувчи талабалар мустақил ишларининг мавзусини тузишда юқорида айтилган хусусиятларга қўшимча ҳолда мавзунинг миқдорини кўпайтириш ва сифатини ошириш, айниқса, талабаларнинг қизиқиши индивидуал ҳолда эътиборга олиниши лозим. Саббаби талабалар мустақил равишда топшириқларни бажариш учун ўзлари қизиққан мавзуларни танлаб олса, дарс янада қизиқарли ва талаб даражасида ўтиши мумкин. Ўқитувчининг асосий вазифаларидан бири талабани мустақил билим олишига ўргатишдан иборатдир. Шундагина талаба билими мустаҳкам бўлади, чуқурлашади, ижодий мулоҳазалари кўпаяди.

РУСИЙЗАБОН ТАЛАБАЛАРНИНГ ОҒЗАКИ НУТҚИНИ ЎСТИРИШДА МАТНЛАРНИНГ ЎРНИ

Тухтаева Б. ўқитувчи, (НавДПИ)

Номиллий гуруҳ талабаларига ўзбек тилини ўргатиш уларнинг нутқ маданиятини шакллантириш, уларнинг билимини бойитиш, нутқ кўникмаларини ҳосил қилиш, ижодий қобилиятини тараққий эттириш каби муҳим масалаларни ўз ичига олади.

"Миллий ғоямизнинг узвий таркибий қисмларини ташкил қиладиган комил инсон, ижтимоий ҳамкорлик, миллатлараро тотувлик,

динлараро бағрикенглик каби тамойиллар"нинг маъно моҳиятини бугунги кунда мамлакатимизда олиб борилаётган маънавий - маърифий, таълим - тарбия ишларининг марказига қўйиш, уларни янги босқичга кўтариш, ёш авлодимизни ҳар томонлама мустақил фикрлайдиган етук дунёқараш эгалари қилиб тарбиялашдан иборат. (И.Каримов. Юксак маънавият- энгилмас куч. Тошкент. "Маънавият" 2008 йил, 75-бет.)

Русийзабон гуруҳларда дарс жараёнида кўпроқ оғзаки нутқ ва талаффузга эътибор берилади. Талабаларнинг рус тилидаги ва ўзбек тилидаги қиёсий грамматикасига эътибор қаратилади, шунинг учун русийзабон гуруҳ талабалари ўзбек тилини дастур ҳажмида амалий эгаллашлари учун кўпроқ турли хил дарс усулларини қўллаш талаб этилади.

Грамматикани яхши ўзлаштирмаган талаба нутқида камчиликлар кўп бўлади. Ўзбек тилининг луғат бойлигини ўзлаштириш оғзаки ва ёзма нутқ маданиятини оширади. Масалан, I босқич номиллий гуруҳ талабаларига мўлжалланган дастурда талабалар оғзаки нутқини ўстириш учун матнлар берилган. Шуларнинг бири "Бурч" матнидир. Аввало бурчнинг нима эканлигига изоҳ берилади. (Что такое - обязательство?)

- бурч деганда нимани тушунаси?
- конституцион бурч деганда-чи?
- яна қандай бурчларингиз бор? (оила олдидаги бурч, ота-она олдидаги бурч, ватан олдидаги бурч, касбий бурч)
- сизнингча, сиз бурчингизга садоқатлимисиз?

Луғат устида ишлаш

Бурч - обязательство

Оила - семья

Ота - она - родители

Ватан олдидаги бурч - обязательство перед отчизной

Конституциявий бурч - конституционная обязательство

Садоқат - преданность

Луғатда берилган сўзларни талаффуз қилдириш ва шу сўзлар иштирокида гаплар туздириш мақсадга мувофиқ.

Шундан сўнг "Кластер" усулидан фойдаланиш мумкин:

2. Талабалар гуруҳларга ажратилиб, "Талабанинг бурчи нимадан иборат" мавзусида тақдимот методидан фойдаланиш мумкин.

Ҳозирги кунда таълим ўз ижрочиларига ташаббускорлик, билимдонликни талаб этади. Дадил ҳаракат изланишлар ва шижоат туфайлидир. Шижоатни эса инсонга ўзбек миллий педагогикасининг йирик намоёндаси Абдулла Авлоний таъкидлаганидек, мактаб, устоз, илм-маърифат бахш эта олади.

ТАРБИЯЧИНИНГ БАҲО БЕРИШ МАЛАКАСИНИ ОШИРИШ

**Миржалолова Л., п. ф. н., доц.
(Тошкент шаҳар ПКҚТМОИ)**

Янги педагогик технология талабига кўра мактабгача таълим муассасасида болаларга билим бериш билан бир вақтда ушбу билимлар даражасини ташхислаш, баҳолаб бориш, таълим ва тарбия натижаларини назорат қилиш, мониторингини юритиш ҳам талаб этилади. Биринчидан, бола ўзини-ўзи назорат қилишга ўрганиши, иккинчидан, тарбиячи ҳам меҳнат натижаларини (ютуқ ва камчиликларини) кўра олиши, бунинг учун болаларнинг ривожланиш савиясини назорат қила ва баҳолай билиши даркор. Лекин айти шу масалада ёш тарбиячилар катта қийинчиликларга дуч келадилар.

Мактабгача ёшдаги болалар таълим-тарбиясига қўйиладиган Давлат талаблари аниқ бир ёшдаги боланинг ривожланиш стандартларини, боланинг ютуқлари ва ривожланиш даражасини баҳолаш имкониятини берувчи индикаторларни белгилайди. Маълумки, бунда бола шахси ривожланишининг тўртта йўналиши асос қилиб олинган. Булар: жисмоний ривожланиш, ўз-ўзига хизмат ва гигиена; ижтимоий-ҳиссий ривожланиш; нутқ, ўқиш ва саводга тайёргарлик; билиш жараёни, атроф олам тўғрисидаги билимга эга бўлиш ва уни англашдир. Бу тўрт йўналиш биргалиқда бола ривожланишининг баркамоллиги ва яхлитлигини таъминлайди. Давлат талаблари жамият аъзоларининг мактабгача ёшдаги болалар ривожланиши ҳақидаги билимларини яхшилашга, ота-оналарнинг тарбия соҳасидаги билим ва кўникмаларини мустаҳкамлашга, шунингдек, мактабгача таълим муассасалари учун тайёрланган таълим дастурлари ва методикаларини баҳолаш уқувларини шакллантириш мақсадини ҳам кўзда тутати.

Масалан, Давлат талаблари асосида 24-36 ойлик болаларни ривожлантириш кўрсаткичларини "Нутқ, ўқиш ва саводга ўргатиш" йўналишига кирувчи "Нутқ" бўлими бўйича ўрганганда, бола "предметлар ва уларнинг бўлакларини, ҳаракатларини ва сифатларини айтиб беради (машина, унда руль, филдираклар бор, у юради, у катта); катталар ва тенгдошлари билан мулоқотга киришади, илтимос орқали мурожаат қилади, ўз ҳаракатларига эътиборни тортади; "ким?" "нима?" деган саволлар беради; катталарнинг кўрсатмаларини бажаради; ундош ва унли товушларни айтади; 3-5 сўз орқали гапиришга ҳаракат қилади; қисқа шеърларни қайтаради" деган индикаторлардан келиб чиқилади. Улар тарбиячининг меҳ-

нат натижаларини назорат қилиш учун асос вазифасини бажаради.

Малака ошириш курсларида тарбиячиларни болалар ривожланишига баҳо бериш фаолиятига ўргатишни ҳам мақсад қилиб қўйиш керак. Бунда уларнинг касбий, методик билим, амалий педагогик малакаларидаги бўшлиқларни тўлдириш, болаларнинг билимларини назорат қилиш ва қай даражада эканлигини ҳисобга олиш ҳамда баҳолаш мезонларга доир маълумотларини ошириш, шу йўл билан мавжуд камчиликларни бартараф этиш чораларини кўзда тутиш лозим. Маъруза матнида тарбиячиларнинг иш тажрибасидаги қийинчиликлар (ҳисобга олиб бориш шаклини юритишдаги ноаниқликлар, болаларнинг ривожланишидаги ютуқ ва камчиликларни қайд этиб бормаслик, ҳамма болалар билан бирдай ишламаслик) муносабати билан уларнинг болалар ривожланиш даражасига баҳо бериш малакасини оширишга қаратилган тавсиялар берилиши зарур. Бундан тарбиячиларнинг назарий тайёргарлигини такомиллаштириш (педагогика, психология, хусусий методикалар бўйича йўл-йўриқлар бериш, Давлат талабларининг ўзлаштирилишини таъминлаш), "Педагогик диагностика", "Болаларнинг ривожланишидаги муваффақиятларни ҳисобга олиб бориш" мавзулари бўйича тушунчалар ҳосил қилиш мақсад қилиб қўйилади.

Курсларда ўқиладиган маърузалардан ташқари, муаммоли семинарлар; мавзувий маслаҳатлар ташкил этиш; тингловчиларга курс ишлари бериш мумкин.

"Педагогик диагностика" мавзуси бўйича ўқиладиган маъруза орқали тарбиячининг касбий лаёқатини ошириш, ўз ишига, таълим мазмуни ва методларига фарқли ёндашувни жорий этиш, болаларнинг эришаётган муваффақиятларига баҳо бериш борасида изланишга ундаш кўзда тутилади.

Амалий машғулотларда курс қатнашчилари бўлмиш тарбиячилар тренинг масалаларини ечадилар, шу билан педагогик диагностика ҳақида олган билимларини амалда қўллаш амалиётини ўтайдилар.

Давлат талаблари асосида болаларнинг ривожланишидаги муваффақиятлар сифат ва миқдорий кўрсаткичларни қайдлаб бориш учун ҳар бир чорақда уларни баҳолаб туриш мезонларидан келиб чиқиш керак. Бунинг учун эса технологик карта ёки, Е.В.Ивашченко бошланғич мактаб учун тавсия этганидек, йилма-йил тўлдириб бориладиган дафтар (журнал) тутилиши, уларда диагностика маълумотлари тўплаб борилиши ва таҳлил этилиши мақсадга мувофиқдир.

Болаларга ҳар чорақда қўйиладиган баҳо уларнинг ривожланишидаги ютуқ ва камчиликларни умумий тарзда кузатиб бориш имконини беради. Масалан, болаларда сўз бойлигининг шаклланиши "3" ёки "4" баҳо билан белгиланса, ушбу баҳолар орқасида турган сўзлар миқдори (500, 700, 1000 ва ҳоказо) ноаниқ бўлиб қолади.

Шунинг учун тарбиячи болаларнинг сўз бойлигини бир йилда бир ёки икки марта тахминан аниқлаш ва шахсий дафтаридида қайдлаш имконини берувчи назорат ишларини ўтказиши керак. Шундагина у таҳлиллар асосида ҳар бир боланинг ривожланишидаги ютуқларни аниқ билиб боради ва шунга қараб аҳволга баҳо беради. Бунинг натижасида ўз машғулотларни режалаштиришга муносабати ҳам ўзгаради. Чунки у бола нимада қийинчилик сезаётгани ҳақида аниқ маълумотларга эга бўлади.

Юқорида айтилганлардан хулоса қилиш мумкинки, тарбиячиларга болаларнинг ривожланишидаги муваффақиятларни назорат қилиш ва баҳолаш борасида назарий ва амалий ёрдам кўрсатиш учун малака ошириш курсларида шунга доир илмий, методик, ташкилий, технологик тайёргарликлар амалга оширилиши ва дарс мазмунида замонавий талаблар ўз ифодасини топиши лозим лозим.

КАСБИЙ ФАОЛИЯТИНИ ТАШКИЛ ЭТИШГА ОИД ТАЛАБЛАР **Муратходжаева З., ўқитувчи (ТДПУ)**

Ҳозирги кунда давлатимиз зиёлилари олдида турган долзарб вазифалардан бири "Таълим тўғрисида"ги қонун ва "Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури" талабларидан келиб чиққан ҳолда янгича фикрлайдиган, замонавий билимларга эга бўлган, юксак малакали мутахассислар тайёрлаш масаласидир. Чунки республикамызда амалга оширилаётган ислохотларнинг келгусидаги тақдири, жамият истиқболи бугунги кунда тайёрланаётган ёш мутахассисларга, уларнинг илмий салоҳиятига бевосита боғлиқ. Президентимизнинг "Замонавий таълим-тарбия тизимини ислоҳ қилиш, замон талабларига мос кадрлар тайёрлаш ишини йўлга қўйиш фаолиятимизнинг бош йўналиши бўлмоғи даркор", - деб таъкидлашлари бежиз эмас. (Каримов И. Ўзбекистон Республикасининг "Кадрлар тайёрлаш миллий дастури". Баркамол авлод. Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. -Т.:Шарқ, 1997. - 64 бет.)

Сўнгги йиллардаги кескин ўзгариншар натижасида таълим тизими, унинг мақсади, турлари, мазмуни орасидаги узилиш кўзга ташланиб, педагог кадрлар тайёрлаш жараёнида ҳал этилиши зарур бўлган ижтимоий муаммолар кўндаланг бўлиб қолди. Булар:

- педагогик фаолиятга бўлган талабларнинг ўсиши;
- педагогик таълимнинг мутахассисларга бўлган эҳтиёжи;
- мутахассисларнинг талабга мос келмаслиги, жамият талабларининг ўзгариши сабабли таълимнинг ўзгарувчанлиги ва меҳнат шароитларига мослашуви;
- шахснинг ҳар томонлама ривожланган ва шахсий мустақил фаолиятининг кўринмаслиги, қатъий касбий маҳоратнинг етишмаслиги;
- педагогик фаолиятнинг унумсизлиги каби муаммолардир.

Ана шу муаммолар қаторида ёшларни педагогик фаолиятга тўғри тайёрлаш муҳим ўринда туради.

Педагогик фаолият ёш авлодга таълим-тарбия бериш, ҳаётга, меҳнатга тайёрлаш, халқ ва давлат олдида ўз масъулиятини ҳис қила оладиган кишиларни тарбиялаш учун махсус тайёрланган кишиларнинг меҳнат маҳсулидир.

Педагогик фаолиятда маҳорат жуда муҳим ўрин тутди. Ўқитувчининг шахсий фазилатлари, унинг билимлари, амалий кўникма-малакалари ўзаро бирлашиб педагогик маҳоратни вужудга келтиради. Шу сабабдан педагогик маҳорат педагогик жараёни билиш, уни ташкил эта олиш, педагогик жараёнинг юқори самарадорлигини белгилловчи шахснинг иш сифати ва хусусиятлари синтези сифатида талқин этилади.

Ҳозирги шароитда педагогик таълим олдида турган асосий ва-зифа илмий-маданий, сиёсий ва маънавий-ахлоқий етук мутахассисларни тайёрлашдан иборат экан, талабаларнинг касбий фаолият билан шуғулланиш жараёнида унинг муваффақиятли бажарилишини таъминловчи муайян педагогик-технологик билимларга бўлган эҳтиёж ҳам ортиб боради.

Аmmo амалдаги бир даражали таълим меҳнат бозори талабларини ишлаб чиқаришдаги тузилиши ўзгаришларини тўла ҳисобга олмаганлиги, кўпгина ўқитувчи, педагог ва тарбиячиларнинг бўш тайёргарликлари, уларнинг паст билим ва мутахассислик даражалари жиддий муаммо бўлиб қолди. Ҳозирги вақтга келиб илмий ва илмий-педагогик кадрлар ёшининг кексайиб бориши кузатилмоқда.

Республикамиз олий таълим муассасаларида 40 ёшгача бўлган фан докторлари сони уларнинг умумий сонининг фақат 0,9 фоизинигина ташкил этади, 50 ёшдагилар ва ундан юқорилари эса 79 фоизни ташкил этади.

Ўзбекистон Республикасининг "Таълим тўғрисида"ги Қонуни ва "Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури"га биноан олий таълимнинг мақсади ҳозирги давр талабларига жавоб берадиган, илмий-техник, иқтисодий, ижтимоий ва маданий ривожланишни таъминлай оладиган, юсак маънавий ҳамда ахлоқий сифатларга эга бўлган юқори малакали, рақобатбардош, педагог кадрларни тайёрлашдир.

Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришгач республика ҳукумати томонидан мутахассислар тайёрлаш, хусусан педагог кадрлар тайёрлаш самарадорлигини ошириш, уларнинг рақобатбардошлигини таъминловчи омиллар, воситаларни тадқиқ этиш масалаларига диққат-эътиборнинг қаратилаётганлиги бу соҳада кенг қўламли илмий-тадқиқот ишларини олиб боришга нисбатан назарий йўлланма бўлди.

Мана шу муаммолар юзасидан олиб борилаётган тадқиқот ишлари натижаларига кўра шахснинг педагогик касбга йўналганлиги:

1) унинг педагогик касбга қизиқиши ва фаолиятнинг ушбу тури билан шуғулланишга бўлган иштиёқи;

2) болаларга бўлган муносабат, педагогик меҳнатга иштиёқ, педагогик кузатувчанлик қобилиятининг мавжудлиги билан аниқланади.

Бу ҳақда ўз даврининг етук педагог олимлари Н.В.Кузьмина ҳамда В.А.Сластенинлар ҳам қимматли фикрларини билдирган эди.

Ана шу мақсадларга асосланган ҳолда, фикримизча, педагогик фаолиятга тайёрлаш - мавжуд касб моҳиятини англаш, унинг жамият ҳаётидаги аҳамияти ва ўрнини тўғри баҳолаш, шахснинг лаёқат ва қизиқишларини ҳисобга олган ҳолда касбга нисбатан бурч, маъсулиятлиликни шакллантиришга йўналтирилган фаолият шакли сифатида баҳоланиши мақсадга мувофиқдир.

Педагог олим А.В.Бойметов педагогик фаолиятга интилиш сабабларини ўрганиб, уларни 3 гуруҳга ажратган:

1. Мажбурийлик натижасида.

2. Фанларни ўқитишга бўлган қизиқиш ва манфаатдорлик натижасида.

3. Болалар билан мулоқотга киришиш (болаларни севиш) натижасида юзага келувчи интилиш.

Кузатишлар шуни кўрсатадики, педагогика олийгоҳларида таҳсил олаётган ва ўқитувчилик касбини танлаган барча ёшларда ҳам педагогик фаолиятга нисбатан қизиқиш бир хилда эмас. Ўтказилган тадқиқот натижаларига кўра педагогика олийгоҳига ҳужжат топширган 30%дан 43%гача бўлган талабалар ўқитувчилик касбига нисбатан ижобий муносабатларини билдиришган! Тахминан 32% талабалар олийгоҳга бирор-бир фанга бўлган қизиқишлари, ота-оналарининг тавсиясига биноан ўқишга кирганларини таъкидлашган. 23%дан 30%гача бўлган талабаларда касб танлашда ўқитувчилик фаолияти ёки касбга йўллаш фанларига асосланганлик эмас, балки олийгоҳга кириш истаги, олий маълумотнинг нуфузга эга эканлиги (қизлар учун) яққол сабаб сифатида кўрсатилган. Аммо, ёшларни бошқа турдаги таълим муассасаларига, техника, медицина йўналишларига кириш сабаблари билан таққослаганда, у ердаги талабаларнинг 65% ўз касбий қизиқишлари асосида ўқув юртини танлашлари маълум бўлди.

Натижаларни таҳлил қилар эканмиз, педагогик фаолият самарадорлиги шахснинг касб танлаш мотивацияси, шахсий ва касбий зарурий сифатларнинг ривожланиши билан белгиланади.

Педагог касбини ўзлаштириш даражасининг кўтарилиши касбий билимларга нисбатан эҳтиёжни талаб қилади. Бу эса олий мактабдаги таълим жараёнининг мазмуни билан белгиланади.

Олий таълим жараёни ўзининг мазмуни билан бўлажак мутахассис шахсини шакллантиришга қаратилган вазифани амалга оширади. Унга илмий ёндашувлар эса таълим мазмуни, билимлар, ма-

лака ва кўникмалар, қарашлар ҳамда эътиқодлар, шунингдек, билиш назарияси кучи, амалий тайёргарликлар ривожланишининг муайян даражаси тизими йиғиндиси сифатида изоҳланади.

Таълим мазмунининг моҳияти унга бўлган турли ёндашувлар билан белгиланади.

Ҳозирги давр таълимни инсонпарварлаштириш ва таълим мазмунининг моҳиятини шахсга йўналтирилган ёндашувини майдонга олиб чиқди. Бу ёндашув марказида шахс туради. Бундай ёндашув таълим мазмунини эркин танлаш имкониятини беради. Шахсга йўналтирилган ёндашувни амалга ошириш жараёнида шахснинг таълимий, маънавий, маданий ва ҳаётий талаблари қондирилади. Энг муҳими, шахсга нисбатан инсонпарварлик муносабати намоён бўлади, маданий-таълимий шароитда ўқиш индивидуаллиги ва мустақил ҳаракат қила олиш имконияти шаклланади. Жамият ривожланишининг ҳар бир босқичида таълим мазмуни муайян мақсад ва вазифаларга эга бўлади. Таълим мазмуни давр талаби, назарий билим ва ишлаб чиқариш тараққиёти даражасига мос равишда ўзгариб туради.

Бугунги кунда олий таълим тизими олдида рақобатбардош мутахассис кадрлар тайёрлаш муаммоси ҳам долзарб вазифа бўлиб турибди. Мутахассислар тайёрлашнинг хориж тажрибасидан фойдаланиш давр талаби саналмоқда.

Дарҳақиқат, таълимнинг самарадорлик мезони унинг халқаро стандартлар талабларига жавоб бериши билан белгиланади. Бунинг учун эса, жаҳон педагогикасининг, айниқса, ривожланган давлатларда таълимнинг ўзига хос жиҳатларини миллий таълим-тарбия моделимизга тадбиқ этиш муҳимдир.

Ривожланган мамлакатлардан АҚШ, Япония, Франция, Германия таълим тизимидаги ўзига хос ёндашувларни таҳлил қилиш шуни кўрсатадики, улардаги таълим мазмуни инсон омили учун хизмат қилади. Унинг эҳтиёжлари, қизиқиш ва имкониятлари, қобилияти, таълим мазмунини белгилашда муҳим асос бўлиб саналади. ТТТу боис ривожланган мамлакатларда таълимни интеграциялаш, махсус курслар ва мактаблар ташкил этиш, таълимни табақалаштириб олиб бориш муаммоларига алоҳида зътибор беришади.

Шундай экан, таълим-тарбия соҳасида самарали ислохотларни амалга оширишда ёш авлодда билишга нисбатан онгли ёндашувни қарор топтириш, илмий-техника тараққиёти, янги технологик шароитда муваффақиятли фаолият кўрсата оладиган жамият аъзоларини етиштириб бериш, ёш авлодни касб-ҳунарга йўналтиришда ўрта таълимнинг кўп вариантли босқичини жорий этиш, таълим мазмунини яхшилашда ташаббускорлик ва ижодкорликка кенг йўл очиш, унинг муҳим тизимларини яратиш каби чет эл тажрибаларини ўрганиш айти мурддаодир.

МАЛАКА ОШИРИШ — САМАРАДОРЛИК ОМИЛИ **Шодмонова М., аспирант (ЎзПФИТИ)**

Бугунги кунда мактаб ўқитувчиларининг малакасини ошириш, жумладан, жамият маънавиятининг таянч кучи бўлган адабиёт дарсларини тўғри ташкил этиш учун адабиёт ўқитувчиларида касбий фаолиятни методик жиҳатдан тўғри йўлга қўйишга янгича ёндашувни қарор топтириш малака ошириш тизими олдидаги долзарб муаммолардан саналади.

Касбий тайёргарликни ривожлантириб бориш мутахассиснинг муайян даражадаги умумий ва махсус тайёргарликка эришиши, ўз касбий билим, кўникма ва малакаларини замонавий даражада ривожлантириб боришни талаб этади. Бу эса янгича ёндашув асосида ишлашга қизиқадиган, уни амалга оширишга интилувчан, ижодий ишлайдиган ўқитувчиларга зарур тавсиялар беришни тақозо этади. Бунда ўз касбини севиш ва касбий ривожланишга нисбатан мотив (ички ва ташқи)лар мавжуд бўлгандagina ўзига хос ёндашув асосида ишлайдиган "шаклланган" педагогнинг касбий тайёргарлигини ривожлантириш мумкин. Агар аксинча бўлса, яъни "Зарур илмий савияга, етарлича профессионал ҳозирликка эга бўлмаган, касбий тайёргарлиги паст бўлган кучсиз ўқитувчилар учун методиканинг аҳамияти йўқ. Бундай ўқитувчи "умуман" ўқитаверади (Қ.Йўлдошев).

Тадқиқотни амалга ошириш ва таҳлил натижалари мактаб адабиёт ўқитувчилари малакасини ошириш курсларининг вазифалари куйидагилардан иборат эканлигини кўрсатди:

- мактаб адабиёт ўқитувчиларининг касбий тайёргарлигини орттириш, педагогик тафаккурини кенгайтириш;
- замонавий педагогик ва ахборот технологияларини амалиётда қўллаш учун зарур билим ва кўникмаларни шакллантиришга эришиш;
- мактаб адабиёт ўқитувчиларида ўз фаолиятларини танқидий таҳлил қилиш, ижодий ва мустақил фикр юритиш кўникмаларини ривожлантириш;
- педагогик муносабатларни инсонпарварлаштириш ва демократлаштириш, ўқувчиларнинг қобилиятлари ва қизиқишларини ҳисобга олган ҳолда табақалаштирилган таълимни ташкил этишга кўмаклашиш;
- мактаб адабиёт ўқитувчиларини замонавий педагогик ва ахборот технологиялари билан таништириш асосида уларни янги педагогик технологиялар яратиш ва ўзлаштириш юзасидан мақсадли инновацион лойиҳаларда қатнашишга тайёрлаш.

Мактаб адабиёт ўқитувчиларининг малакасини ошириш жараёнида куйидаги тамойиллар асосий ўрин эгаллайди:

- ўрганилаётган мавзу тингловчидаги мавжуд билимларни так-
рорлаш, такомиллашлаштириш эмас, балки методик, дидактик та-
лаблар асосида "нимани" ва "қандай" бериш зарурлигини ривож-
лантиришга қаратилиши;

- таълим жараёнининг оддийдан мураккабга, умумийликдан ху-
сусийлик томон бориши;

- шахсий тажрибани таҳлил қилиш ва унинг асосида ўртага таш-
ланган муаммони ҳал этиш мақсадида реал далилларни келтириш;

- шахснинг устувор хусусиятларидан бошқаларни камситиш учун
эмас, балки жараён мазмунини бойитишда фойдаланиш;

- жамоа билан ишлашда "Мен" концепциясидан қочиб ва ундан
намуна, эталон, сифат кўрсаткичи сифатида фойдаланишни бошқ-
алардан талаб қилмаслик.

Мазкур тамойиллар негизида мактаб адабиёт ўқитувчилари ма-
лакасини ошириш курсларида қуйидаги ахлоқий талабларга риоя
қилиш тақозо этилади:

- фикр туғилганда рухсат сўраб (қўл кўтариш орқали) сўзлаш;

- интизомга қатъий риоя қилиш (машғулотларга кеч қолмаслик,
жамоада ўзини тутиш меъёрларига амал қилиш; ўзгаларни тинг-
лай олиш; муаммо доирасидагина сўзлаш (фикрнинг аниқлигига
аҳамият бериш); машғулотларда фаол иштирок этиш; ўзгаларга
ёрдам бериш; таълимга нисбатан жиддий ва ижодий ёндашиш).

Мавжуд манбаларни ўрганиш асосида мактаб адабиёт ўқитувчи-
лари малакасини ошириш курсларида машғулотларни ташкил этишни
қуйидаги босқичлар асосида амалга ошириш тавсия этилди:

1. Мавзу моҳиятини тўғри англаш.

2. Мавзу доирасида ҳал этилувчи муаммоларни аниқ кўра олиш,
уларнинг ечимларини олдиндан тахминий башоратлаш имконияти-
га эга бўлиш.

3. Машғулот мавзусига таянган ҳолда етакчи ва хусусий мақсад-
ларни аниқ белгилай олиш.

4. Тингловчиларни танланган стратегия бўйича тўғри йўналтириш.

5. Улар учун керакли воситалар ҳамда маълумотлар базасини
тавсия қилиш.

6. Ўрганилган муаммо ечимининг амалий аҳамиятини ташхис-
лаш ва баҳолаш.

Тавсия қилинган босқичлар асосида иш кўриш адабиёт ўқитув-
чиларини ўз фаолиятларини ташкиллаштиришда янги мавзуларга
муружаат қилишга ундайди. Белгиланган мақсад тўлалигича амал-
га ошишига имкон яратилади. Ўқув мақсади аниқ бўлган дарснинг
йўналиши ҳам аниқ бўлади. Психологларнинг фикрича, мақсади аниқ
бўлмаган инсоннинг фаолияти ҳам аниқ бўлмайди.

Адабиёт ўқитувчиларида малака оширишга эҳтиёж, интилиш
пайдо этиш учун уларда ўз-ўзига баҳо бериш ва ўз-ўзини ривож-

лантириш муҳим. Зеро, бадий адабиётни севмаган, ҳис қилмаган ўқитувчи дарс бермасин, чунки адабиёт ўқитувчиси ҳам билим беради, ҳам тарбиялайди (С.Долимов).

ЎҚУВЧИЛАР НУТҚИНИ ТАВСИФ БИЛДИРУВЧИ СЎЗЛАР БИЛАН БОЙИТИШ

**Ниёзметова Р., пед.ф.д., доц. (ТДПУ)
Болтаева А., (Ангрен, 4-мактаб ўқитувчи)**

Жамиятимиз равнақи, ҳаётимиз истиқболи, авваламбор, атрофидаги одамлар билан чиқиша оладиган, уларни тушуна биладиган, оқни қорадан ажратишга қурби етадиган баркамол авлодга боғлиқ. Маънавий бой ёшларни камол топтириш талабини амалга оширишда адабиёт дарслари муҳим ўрин тутди: айти шу дарсларда ўқувчи ўз суҳбатдошини тўғри англаш учун имкон берувчи турфа ахлоқий фазилатлар билан танишади, шу тушунчалар бойлигини эгаллаш асносида атрофидаги одамларга тўғри баҳо берадиган даражага етади.

Бошланғич синф ўқувчилари дастлаб асар қаҳрамонларига яхши, ёмон, меҳнатсевар, ишқмас деб баҳо берадилар, кейинроқ бундай сўзлар бойлиги аста ортиб боради. Юқори синфларда ўқувчилар нутқи янгидан янги фазилатлар ифодаси бўлмиш тавсиф билдирувчи сўзлар билан жадал бойийди. Садоқат, меҳрибонлик, поклик, одиллик, саховат ва бошқа шу каби сўзлар билан танишиш, улардан асар қаҳрамонларига тавсиф беришда фойдаланиш ўз навбатида ўқувчи қалбига ва шуурига таъсир этади.

Кузатишлар шуни кўрсатадики, ўқувчилар ахлоқий фазилатларга доир тор доирадаги тушунчаларни биладилар. Адабиёт дарсларида бундай тушунчалар асар таҳлили муносабати билан тилга олинади. Ваҳоланки, уларни маълум қилиш асосида нутққа олиб киришнинг ўзи кифоя қилмайди. Бундай сўзларга изоҳ бериш ҳам талаб этилади. Асар қаҳрамонига тавсиф беришда ўқитувчи ёки дарслик муаллифи ахлоқий фазилатларни ифода этувчи у ёки бу тушунча қаердан олинганлигини тушунтирмайди. Аслида ёзувчи ўз баёнида асар қаҳрамонига тавсиф бериб боради. Демак, биринчи навбатда, ўқувчиларни асардан ахлоқий фазилатларни англатувчи сўзларни ажратишга, асар таҳлилда улардан мустақил фойдаланишга одатлантириш лозим.

Ўқувчиларни 5-9-синфлардаги таълим мобайнида муайян изчилликда ахлоқий фазилатларга доир кўплаб тушунчалар билан изчил таништириш бориш, ушбу сўзларни улар нутқига сингдириш учун шундай сўзларнинг мактаб адабиёт курси доирасида ишлатиладиган қисми рўйхати тарзида ўқитувчининг қўлида

бўлмоғи даркор. Бундай рўйхатни тузиш, ўқувчи тушуна олмай-диган тушунчаларга изоҳлар тайёрлаш, рўйхат асосида асарлар таҳлилида ўқувчиларни уларни асардан топишга, маъносини англашга, асар қаҳрамонига бериладиган тавсифлардан фойдаланишга ўргатиш адабиёт ўқитувчисининг асосий вазифаларидан ҳисобланади.

Адабиёт дарсларида асар қаҳрамонларига тавсиф (характеристика) бериш жараёнини ташкил этиш хусусида фикр юритмаган методист олим бўлмаса керак. Истиклол йилларида Қ. Йўлдошев, Т. Бобоев, С. Матжонов, М. Мирқосимова, Қ. Хусанбоева, С. Яминова сингари қатор олимларнинг тадқиқотлари бунга ёрқин мисол. Айниқса, Қ. Йўлдошев, Қ. Хусанбоева-ларнинг тадқиқот ишлари ва монографиялари, методик қўлланмаларида ўқувчиларни мустақил фикрлашга одатлантириш муносабати билан уларни асар қаҳрамонлари ҳақида ўзининг холис фикрини айтишга ўргатиш масалалари ёритилган.

О. Мусурмонова ўзбек мактабларининг адабиёт дарсларидаги камчиликлар ҳақида гапириб, шундай дейди: "...ўқувчиларга дарс бериш жараёнида турли тушунчалар ҳақида билим берилади-ю, лекин бурч, номус, муҳаббат, дўстлик, яхшилик, қабоҳат, адолат, шахсиятпарастлик, фахр, уят, ғаразгўйлик, инсонпарварлик, эрк, озодлик, бахт ва бахтсизлик, уларнинг моҳияти ҳақида жуда кам суҳбатлашилади".

П. Равшанов, Н. Мирқурбоновлар баркамол авлодни шакллантиришда муҳим роль ўйнайдиган куйидаги ахлоқий тушунчаларга эътибор қаратадилар: "Адолат, элпарварлик, ватан, илм-фан, меҳнат, хунар, ота-она, аёлларга муносабат, устозу шогирд, камтарлик, тенг кўриш, саховат, тўғри сўзлик, ростгўйлик, ишқ, вафо, ҳиммат, самара, дўстлик, кайфият, тақаллум, меҳмоннавозлик, ҳаё, одоб, поклик, хотирлаш, бадбинлик, золимлик, манманлик, шуҳрат, ичиш, мастлик, қариллик, ҳолни билиш, мансаб, нафс, бахиллик, таъма, худбинлик". Юқоридагилардан ташқари, дўстга садоқат, дўст-душманнинг кимлигини фарқлаш, фаросатлилик, эзгулик ва ёвузлик, улар ўртасидаги кураш, гўзаллик, олижаноб, суҳбатдаги табиийлик ва самимийлик, меҳр-мурувватлилик, бағрикенглик ва бошқа кўпгина ахлоқий тушунчалар мавжуд.

Тавсиф билдирувчи сўзлар билан ўқувчиларни таништириш, асардан бундай сўзларни топиш, улардан таҳлил жараёнида фойдаланиш савол ва топшириқларда акс эттириш, ўқувчилар нутқида фаоллаштириш, бу хусусда методик йўл-йўриқлар бериш лозим. Бундай иш турлари ўқувчилар нутқини оширишда, ёшларни маънавий жиҳатдан етук қилиб тарбиялашда муҳим омил бўлиб хизмат қилади.

МАКТАБДА ГЕОГРАФИЯ ДАРСЛАРИДА МАҲАЛЛИЙ МАТЕРИАЛЛАРИДАН ФЙДАЛАНИШ ИШИНИ АМАЛГА ОШИРИШ

**Ахмадалиева Г., тадқиқотчи
(М.Улугбек тумани 54-мактаб)**

Мактабда география ишлари қанчалик муваффақиятли ҳал этилса, ёшларни ватанпарварлик руҳида тарбиялашга шунчалик кўп ижобий таъсир этади. Ватанпарварлик ҳислари буйруқ ёки қарор билан эмас, балки маҳаллий материаллар асосида ўз оиласини, дўстларини, яшаб турган жойини, меҳнаткаш халқни, қишлоқни, шаҳарни севишга атрофдаги табиатда ва ҳўжалиқда бўлаётган ўзгаришларни онгли равишда тушунишга ўргатади.

География дарсларини маҳаллий материаллар билан боғлашда ўқувчилар билан ўтказиладиган экскурсиялар, кузатиш асосий манбаларидан бири ҳисобланади. Шунинг учун ўқув дастурида кўрсатилган экскурсияларни ўтказиш ҳар бир география ўқитувчисининг диққат эътиборида бўлиши керак. Ўқувчилар ўзлари яшаб турган жойини чуқурроқ ўрганиш билан унинг ҳам ҳўжалиқдаги аҳамиятини ва ўз вилояти, шаҳри, туман экономикасида фойдаланиш мумкинлигини аниқлайдилар. Шунингдек, ўқувчиларнинг ўзлари яшаб турган жой тупроғи, ўсимликлари, ҳайвонот дунёси ва ҳудуднинг экология жиҳатдан қандайлигини ўрганадилар ва ҳаказо.

Маҳаллий материалларни география дарсларига боғлаб олиб бориш, шунингдек, унга асосланиш назарий билимни амалий фаолият билан мустаҳкамлаб бориш мактабда таълим - тарбия ишининг асоси бўлиб ҳисобланади.

Куйида янги дастур асосида V синфда "Табиий география бошланғич курси" да айрим мавзуларни ўрганишда маҳаллий материаллардан фойдаланиш йўллари хусусида тўхталиб ўтамиз.

Мавзу: Жой плани ва географик хариталар.

Ўқитувчи томонидан ўзи яшаб турган жойнинг расмда ва жой планида тасвирланиши ўқувчиларга ўргатилади. Жой плани унинг масштаби, шартли белгилари, йўналишларини аниқлаш амалий жиҳатдан кўрсатилади. Шунингдек, компас ёрдамида мактаб жойлашган жой бўйича кўриш ўқувчиларга тавсия этилади. Компас ёрдамида ўқувчиларнинг қандай ҳаракатланиши ўқитувчи томонидан тушунтирилади. Ўз жойининг нисбий ва абсолют (мутлоқ) баландликлари ўрганилади. Жойдаги паст- баландликлар, горизонталлар билан тушунтирилади. Асосийси, инсонларнинг амалий фаолиятида планлардан фойдаланиш кераклиги уқтирилади.

Маҳаллий материаллар асосида жой планини тузиш ишларига ўқитувчи маъсулдир. Масалан, ўқувчилар билан ўтказиладиган экскурсия давомида улар жойда турли географик объектларга дуч келиши ишлари ва бу объектларни планга туширишлари даркор. Ўқув-

чилар экскурсияга чиқишдан аввал экскурсияга бориладиган объектнинг плани тузиб чиқилади. Ўқувчилар тузган пландан қуйидаги саволлар тузиш мумкин. Сиз экскурсия давомида қанча масофани босиб ўтдингиз? Қандай шартли топографик белгилардан фойдаландингиз? Шартли белгиларни ўқувчилар дафтарларига ёзадилар. Жой планини тузиш асосида ўқувчиларга топографик ҳикоя ёзишни ҳам ўргатиш керак. Масалан, Рустам деган ўқувчи Самарқанд вилоятида яшайди. Давр тақозаси билан бир кун Бухоро вилоятида яшовчи Ботир деган ўқувчи билан дўстлашиб қолади. Рустам дўсти Ботирга топографик белгилар асосида хат ёзади. Шу йўсинда вилоятимиздаги ҳар бир мактаб ўқувчисини жой планини мустақил ўрганишга ўргатишимиз зарур. Чунки, улар келажақда ҳарбий учувчи, муҳандис, агроном, қурувчи ва бошқа касб эгалари бўлишлари мумкин.

Янги таянч дастур асосида умумий таълим мактабларининг V синфида ўтиладиган "Табиий география бошланғич курси" да "Ўзимиз яшайдиган жой" деган мавзуда ўз жойидаги маҳаллий материаллар ҳақида кўпроқ билим бериш лозим.

Билимларни умумлаштиришда ўқувчилар дарсликдаги топшириқлар бўйича ишлайди-лар. Масалан, харитадан Арабистон яситоғ эканини исботланг: ўша яситоғликнинг қайси кўринишлари сиз яшайдиган жойда учрайди ёки ўртача баландликдаги тоғни кўрсатинг. Ўз жойи табиатини ўрганишнинг бошқа усуллари билан ҳам фойдаланиш мумкин. Масалан, синфдаги ўқувчилар 4 тадан гуруҳларга бўлинади. Ҳар бир гуруҳ битта қобик бўйича ўз фикрларини айтади. Бир гуруҳ ҳикоя қилаётган қобикнинг қайси томонлари ўзлари яшаб турган жой табиатида такрорланишини айтиши ва гуруҳларнинг саволларига жавоб бериши керак. Ўқувчилар ўз жойининг табиатини ўрганиш билан бирга аҳолисини ҳам ўрганишади.

Мавзу: "Ўз жойининг аҳолиси"

Таълимий мақсад: Ўқувчилар онгида ўзи яшаб турган жойдаги аҳолига ва қишлоқ аҳолисига оид тушунчаларни ривожлантириш. Жойдаги аҳолининг ҳўжалик фаолиятидаги асосий хусусиятлар ва уларнинг табиатга таъсири ҳақидаги тушунчаларни кенгайтириш ва шакллантириш.

Тарбиявий мақсад: Республикамизда ҳамма миллат вакиллари-нинг маданият ва илм соҳасида тенг ҳуқуқлилиги, мустақил республикамизда олиб борилаётган ишларнинг афзаликлари ҳақидаги фикрларни кенгайтириш. Уларда тенг ҳуқуқ, ўзаро ҳурмат, ватанпарварлик, меҳнатсеварлик ҳисларини уйғотиш.

Ривожлантирувчи мақсад: Ўқувчиларда ўқитувчи томонидан тушунтирилган маълум-отлар замирида уларни аҳоли ҳақидаги таҳлил фикрларини ривожлантириш, содда жадваллар тузишга ўргатиш.

Дарсга оид қўлланмалар: Жаҳон ва Ўзбекистон аҳолиси ҳақида

маълумотлар. Ўз вилояти аҳолисининг миллий таркиби ва уни тас-
вирловчи диаграммалар. Дарслик ва ўқув атласи.

Методи: Янги мавзуни баён, суҳбат, мунозара, ўқувчиларни му-
стақил ишлатиш ва таққослаш методларида ушбу ўрганилади.

Аҳоли сонини эсга олиш мақсадида ўқувчилар билан қуйидаги
саволлар асосида суҳбат ўтказилади:

1. Ер шарида қанча аҳоли бор?
2. Аҳолининг ўртача зичлиги қандай аниқланади?
3. Ўзбекистон аҳолиси қанча ва бу ерда қандай миллатлар яшайди?
4. Сиз яшаётган аҳоли пункти Республика пойтахтидан қанча
масофа узоқда жойлашган?
5. Сиз яшаб турган жойда қанча аҳоли яшайди?
6. Аҳоли сони қандай аниқланади?

Ўқитувчи ўқувчиларга Ўзбекистон Республикаси картасида ва
вилоят карталарида машқ қилиш йўлларини ўргатади. (Ҳар бир
ўқувчида атласнинг бўлиши мақсадга мувофиқдир).

География дарсларида маҳаллий материаллардан ўринли ва
самарали фойдаланиб, мазмунли ва қизиқарли дарс ўтсак, Ўзбеки-
стон Республикасининг "Таълим тўғрисида" ги Қонунни талаблари-
га ҳам жавоб берган бўлар эдик.

ФОРС ТИЛИНИ ЎРГАТИШДА ИНТЕРФАОЛ УСУЛЛАРДАН ФОЙДАЛАНИШ

Пўлатова М., катта ўқитувчи (НавДИ)

Ўзбекистон Республикаси "Таълим тўғрисида" ги Қонун ва "Кад-
ралар тайёрлаш миллий дастур" и жорий этаётган таълим - тирбия
тизимининг янги модели жамиятимизнинг потенциал кучларини
рўёбга чиқаришда муҳим аҳамият касб этмоқда. Бу ҳужжатлар бар-
ча фанлар қатори чет тили - форс тилини ўқитиш сифатини оши-
риш, таълим жараёнига ўқитишнинг илғор усулларини жорий этиш-
ни ҳам тақозо қилмоқда. Чунки бизнинг пировард мақсадимиз ҳам
чет тилларни ўз она тили қаторида яхши биладиган, мустақил фикр-
ловчи баркамол авлодни тарбиялашдир.

Форс тили фани олийгоҳда 2-3-семестр давомида ўрганилади.
Режадаги 96 соат дарснинг ҳар бирини янги бир усул билан ўтишга
ҳаракат қиламиз. Жумладан, интерфаол дарс усуллари ҳисобланмиш
"Музёра", "Ахборот узатиш", "Ақлий ҳужум", "Таянч сигналлар",
"Кичик гуруҳларда ишлаш", "Қўлланмалар билан ишлаш", "Кубик",
"Зигзаг", "Давра суҳбати", "Блок" дарс усуллари ва бошқалар.

Бундай интерфаол усулларни таълим тизимида қўллаш жараё-
нига асосан қуйидаги талаблар қўйилади:

- таълимга эслаб қолиш эмас, балки ақлий фаолиятни ривож-
лантирувчи жараён сифатида баҳо бериш;

- билимларни статистик моделдан ақлий фаолиятни динамик қурилганлиги;

- тизимига ўтказиш;

- биргина қобилиятли, фаол талабага асосланган таълим эмас, балки кенг қамровли аудиторияга мослаштирилган қоидаларга асосланган таълимни ташкил этиш;

- ҳар бир талабанинг шахсий, иродавий хусусиятларини ҳисобга олиш.

Юқоридаги интерфаол усулларда ташкил этилган дарслар асосан тўрт босқичдан иборат бўлади: Даъват, Англаш Фикрлаш, Инсерт.

Даъват - талабаларга топшириқ берилади, дарсдан кутилаётган натижа эълон қилинади. (Ақлий ҳужум, якка, гуруҳ бўлиб ишлаш).

Англаш - янги ахборотни, фикр, билимни таҳлил (танқидий, қиёсий), синтез қилиш, мақсадли англаш.

Фикрлаш - нутқ, мотив, ўзаро мулоқот, тафаккур.

Инсерт - онг назорати, муҳокама, тушуниш, таянч сигналлар, тафаккур.

Биз форс тили дарсида янги матн устида ишлашда "зигзаг" усулларида фойдаланамиз. Талабалар матнни ўқиб бўлгач, китоблар ёпиб қўйилади. Биринчи гуруҳдан бир талаба биринчи гапни бошласа (форс тилида) иккинчи гуруҳ давом эттиради ва ҳоказо. Охирида хулосаланиб баҳоланади. Талабалар дарс давомида асосан, мустақил ишлайдилар.

Хулосада шуни таъкидлаш лозимки, дарс интерфаол усулларда ташкил этилганда ўқитувчи механик ахборот етказувчи бўлиб қолмай талаба билан илм ўрганувчи шерикка айланади. Шунда талаба ўзини эркин ҳис этиб, мустақил фикрларини тўлиқ баён этиш имкониятига эга бўлади.

ТИЛ ВА АДАБИЁТ ТАЪЛИМИДА ЯНГИ ПЕДАГОГИК ТЕХНОЛОГИЯЛАРДАН ФОЙДАЛАНИШ

Тошпулатов С. (Наманган ш. 18-мактаб)

Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришгандан бери барча соҳада бўлгани каби халқ таълимида бир қанча тилга олса арзиғулик ишлар амалга оширилди.

"Таълим тўғрисида"ги Қонун, "Кадрлар тайёрлаш миллий дастури" тўғрисидаги қонунларда жамият тараққиётида муҳим ўрин эгалловчи баркамол авлод таълим- тарбиясига доимо алоҳида аҳамият бериб келинган.

Таълим -тарбиянинг асосий бўғинларидан бири ҳисобланган тил ва адабиёт таълимини ҳам тубдан ислоҳ қилишни давр талаб этмоқда. Жумладан: ҳар бир ўқув машғулотларини бир-бирига ўхшамаган педагогик технология машғулотлари асосида амалга оширила бошланди.

Юқоридаги концепцияни амалга оширишда мамлакатимизда фаолият кўрсатаётган тил ва адабиёт фидойиларининг қарашлари, фикрларига суяниб иш олиб борилмоқда.

Умумий ўрта таълим мактаблари она тили ва адабиёт таълимида янги педагогик технологиялардан фойдаланиш концепциясининг зарурияти

Ўрта умумтаълим мактабларида, ихтисослаштирилган мактаб-интернатларида олиб бориладиган она тили ва адабиёт таълимини янги шаклларда ривожлантириб бориш ёш авлод тарбиясида истиқлол руҳини сингдирилишига қаратилмоғи лозим.

Ҳозирги пайтда фан, техника ва маънавий муҳитнинг энг сўнги ютуқлари асосида келажагимиз булган ёш авлод таълим-тарбиясини олиб боришда ўқитувчи, мураббийлардан ўқитишнинг янги шакл ва услубларини яратиш, излаш зарурияти майдонга келмоқда.

Тил ва адабиёт таълимида миллий руҳни сингдирилишини инобатга олиб ҳар бир машғулотни ўқувчилар ёши, руҳий (психологик) ҳолатлардан келиб чиққан ҳолда амалга ошириш лозим.

Тил фанининг бўлимлари, уларни ўзлаштиришда илмий тушунчалар берилади. Албатта, бу каби мавзулар ўқувчилар ақлий салоҳияти асосида намоён бўлмоғи лозим. Шундан келиб чиқиб илмий - бадиий тушунчаларни ўқувчи онгига сингдиришда янги педагогик технология асосида машғулот олиб бориш яхши, қутилган самаралар беради.

Тил ва адабиёт таълими жараёнида янги педагогик технологиялар ташкил этишнинг мақсад ва вазифалари.

Она тили ва адабиёт ўқув машғулотларини ташкил этишда бутун мавзунини ўқувчи онгига сингдиришга қаратилмоғи лозим. Синфдаги барча ўқувчилар ҳам мавзунини тўла ўзлаштиравермайди, ёки қизиқиши яхши эмас. Худди шу жараён ўқитувчидан юксак маҳорат ва ижодкорликни талаб этади.

Бугунги технология ўқувчига қай тарзда, қай усулда билимлар берилса шунга яраша ўқувчи билимга эга бўлади.

Она тилидан ДТС да грамматик қоидаларни билим, ўқувчини фикрини англаш, ифодалаётган фикрини англаш, уз фикри саводли, манتيқий изчилликка риоя этиш орқали амалга оширилади.

Юқоридагиларни амалга ошириш учун мен ўз олдимга қуйидаги мақсадларни қўйдим :

Биринчидан: Тил ва адабиёт таълимида янги педагогик технологиясини бош мақсади - ДТС талаблари асосида ўқув-тарбия жараёнига ижодий, ташкилий, педагогик шакл ва воситалар асосида амалга ошираман.

Дарсдан ташқари машғулотларда ўқувчиларнинг билим савияларини аниқлаб, ўқувчилар билан махсус ўқув режа бўйича ишлаб қўйилган талабларга етказаман. Масалан: 2009-2010 ўқув йилида 5 "г" синфига янги ўқувчилар қабул қилинди. Ўқувчиларнинг она тили ва адабиёт фанидан билим савияларини аниқлаб, ўқувчиларни 3 гуруҳга бўлдим ва ҳар бир гуруҳ би-

лан алоҳида қўшимча машғулотлар ўтказдим.

- Энг паст ўзлаштирувчи ўқувчиларнинг ёзувлари чиройли ва тўғри бўлиш учун хуснихат машғулотлари, фонетика, орфоэпия ва орфография қоидаларини улар онгига сингдириб бораман.

Машғулотлар мобайнида, маълум бир иш олиб боргандан сўнг ўқувчилар ўртасида "Энг чиройли хуснихат", "Ифодали ўқиш", ўқувчиларнинг ижодий фаолиятини кучайтириш ва уларнинг оғзаки, ёзма нутқини ўстириш мақсадида кичик иншолар, ижодий матнлар ва шеърлар танловини ўтказаман ва ўқувчиларни рағбатлантириб бораман;

- Иккинчи гуруҳга иқтидорли ва ижодкор ўқувчиларни танладим. Бу ўқувчиларга шеър ёзиш, ижодий ҳикоя тузиш, замонавий эртақ тўқиш йўл-йўриқларини ўргатиб бораман ва бу ўқувчилар билан ҳам юқоридагидек танловлар ўтказаман, энг яхши ижод қилган ўқувчиларнинг ишларини газета ва журналларга эълон қилиш учун тайёрлаяпман;

- Учинчи гуруҳга энг билимдон ўқувчиларни танладим. Бу ўқувчилар билан тест топшириқлари, мавзуй ва эркин мавзуда иншолар, ўқувчиларнинг адабиёт фанидан ёзувчи ва шоирларнинг асарларини ижодий таҳлил қилишни, мустақил фикрлашни ўргатиб бораман ва "Олимпия захиралари" мактабига тайёрлайман.

Иккинчидан : ўқувчиларни янги ва ўтилган мавзунини ўзлаштиришга қаратилган ижодкорлиги.

Янги мавзу ва ўтилган мавзунини ўзлаштиришда анъанавий, ноанъанавий янги педтехнологиялар усулида ўтишга ҳаракат қиламан.

Дарс мобайнида ўқувчилар онгига миллий қадриятларимизни, миллий анъаналаримизни, миллий истиқлол гоёсини ва юртбошимизнинг "Юксак маънаваият-енгилмас куч" асарини сингдиришга ҳаракат қиламан.

- Тил ва адабиёт терминлари, мавзу юзасидан фикрлар жамланмасини чуқур ўзлаштириш.

Тил ва адабиёт таълими жараёнида ўқувчи иштирокининг муҳимлиги.

Янги педагогик усулларда олиб бориладиган машғулотларда асосий шахс бу ўқитувчи ва ўқувчи узвийлигидир. Шунга асосланиб ўқитишни янги инновацион усуллари қўлланилади.

Шу жиҳатдан олиб қаралганда ҳар бир ўқув машғулоти ўқитувчининг илмий, фалсафий қарашлари асосида ўқувчиларнинг қизиқишлари ва фанни чуқур ўзлаштиришларига қаратилади.

Ўқитувчи ва ўқувчи маълум бир белгиланган муносабатларда бўлсагина ўқиш, ўқитиш, ўрганиш ва ўргатиш каби вазифалар изчил амалга ошади. Дарс машғулотида барча ўқувчини бир ҳил ўзлаштиради деб бўлмайди. Шунинг учун ҳам ўқитувчидан дарс жараёнида (она тили ва адабиёт таълимида) ўқувчининг бефарқ ва эътиборсизликдан четлатувчи ўйинлар, баҳс, тренинг, суҳбат каби дарс турларидан фойдаланиш талаб этилади.

Мундарижа

ФОЛЬКЛОР ВА УНИ ҲАҚИДАШ МЕТОДИКАСИ

- Ўраева Д. "Авазхон" дostonининг лексик қатламини ўрганиш
Раҳмонова М. Халқ афсоналарида улкан одамлар тимсоли
Абдувалитов Е. Қардош халқлар фольклорини қиёсий ўрганиш масаласига доир
Суюнов Х. "Алпомиш" дostonини ўрганишда компьютер технологиясидан фойдаланиш
Кувватова Д. Мақолнинг поэма бадииятини белгилашдаги мавқеи
Ражабов Д. Ўрмак қўшиқларида мотив уйғунлиги
Жуманазарова Г. Паремаларнинг лингвопоэтик таҳлили
Абдуқодирова М. Маънавият дарсларида мақоллардан фойдаланиш
Бектаев А. Топишмоқларнинг ёшлар тарбиясидаги ўрни
Адизова Н. Қизиқмачоқлар - ёш авлод тафаккурини бойитувчи бадиҳалар
Тўраева Л. Деҳқон олқишларида эзгу ниятнинг бадиий ифодаси
Ахмедов В. "Сумалак" ҳақидаги халқ қўшиғининг инглизча таржимаси ҳақида
Отмонов Ж. Adabiy ertaklarni o'qitish muammolari
Эшмуродов А. "Холдорхон" дostonида ўхшатиш
Бекназарова Х., Раҳмонов А. Халқ оғзаки ижодининг ўқувчилар нутқини ўстиришдаги ўрни

ЯНГИ ЎЗБЕК АДАБИЁТИ ВА УНИ ҲАҚИДАШ МУАММОЛАРИ

- Тўхлиев Б., Юсупова Ш., Райимбердиева З. Академик лицейларда юксак маънавиятли шахс тарбияси
Қурононов Д. Адабий таълим ҳақида айрим мулоҳазалар
Ниязметова Т. Мустақиллик даври адабиётини академик лицейларда ўрганиш
Қаҳрамонов Қ. Системали ёндашув имконлари
Эшбоева Ф. Омон Мухторнинг "ФФУ" романида маънавий юксалишнинг ноанъанавий тасвири
Исаева Ш. Инсон маънавияти муаммоларининг бадиий талқини
Дониярова Ш. "Лолазор" романида янгича талқин
Матёкубова Т. Бадиий сўз таровати
Ашурова Г. Барчадин шарафлиси комил инсон
Ражабов Д., Гайбуллаева, Рауф Парфи шеъриятида дарахт образи
Бойсинов С., Хидиров О. Адабий таълимда ўқувчи фикр мустақиллигини таъминлаш муаммолари

Исанова М. Матн тузиш орқали ўқувчиларни мустақил фикрлашга ўргатиш

Гойибназарова Н. Баркамол авлодни вояга етказишда адабиётнинг ўрни

Райимбердиева З. Адабиёт дарсларида ўқувчиларнинг англаш фаолиятини ташкиллаштириш

Мансурова Н. Шеърятда бадиий кўчимларнинг тутган ўрни

Эшматова Ю. Адабиётдан амалий машғулотларда ҳозирги ўзбек қиссаларида аёл рухиятини кашф этиш маҳоратини ўрганиш

Ахмедова Ш. Эсседа фалсафий мушоҳада

Қамбарова С. Озод Шарафиддиновнинг ҳаёти ва ижодий фаолиятини синфдан ташқари ўқиш машғулотига ўрганиш

Намозова К. Жадидлар ва маърифий ислоҳатчилик

Ботирова Ш. Адабиёт дарсларида нутқ ўстиришнинг асосий таъмоийллари

Тошева Д. Мустақиллик даври ўзбек поэмачилигида тарихий шахслар образининг бадиий талқини

Ҳамроева Н. "Авлодларга васият" тарихий драмасида Темур образи

Атаниязова М. "Ҳайратул-аброр" ҳайратлари

Tursunqulova Sh. Barkamol avlodni tarbiyalashda adabiyotning o'rn

Холиқов О. Усмон Азим ижодида тасвир объекти

Suyunova N. Xalq og'zaki ijodi namunalarini o'qitishorqali o'quvchilar faolligini oshirish yo'llari

Сатторова М. Адабий таълимни ривожлантиришда узвийлик масаласи

Абдуллаева Н. Беғубор қалб ардоғи

Лутфиддинова Р. Ифодали ўқиш ва маънавий тарбия усуллари

ИККИНЧИ ТИЛНИ ЎРГАНИШ МУАММОЛАРИ

Ниёзметова Р. Асар танлаш ва миллий маънавият тарбияси

Исмоилов Ҳ. Ўзбек ва рус тилларида равишдошларни қиёсий ўрганиш усулига доир

Қурбониезов Г. Мустақиллик даврида қорақалпоқ тили ижтимоий функциясининг кенгайиши

Қурбониезов Г. Қорақалпоғистонда иккитиллилик масаласи

Исломова Д. Савол ва топшириқлар тизими ҳақида

Eshchanova G. O'zbek tili darslarida she'riy asar tilini o'rganish

Сидиқова М. Ўзбек тилини ўқитишда мустақил ишларнинг ўрни

Тухтаева Б. Русийзабон талабаларнинг оғзаки нутқини ўстиришда матнларнинг ўрни.

МАЛАКА ОШИРИШ ВА АМАЛИЙ ТАЖРИБАЛАР МИНБАРИ

Миржалолова Л. Тарбиячининг баҳо бериш малакасини ошириш

Муратходжаева З. Касбий фаолиятини ташкил этишга оид талаблар

Шодмонова М. Малака ошириш - самарадорлик омили
Ниёзметова Р., Болтаева А. Ўқувчилар нутқини тавсиф билдирувчи сўзлар билан бойитиш

Ахмадалиева Г. Мактабда география дарсларида маҳаллий материалларида фойдаланиш ишини амалга ошириш

Форс тилини ўргатишда интерфаол усуллардан фойдаланиш.
Пўлатова М., катта ўқитувчи (НавДИ)

Тошпулатов С. Тил ва адабиёт таълимида янги педагогик технологиялардан фойдаланиш.

ТИЛ ВА АДАБИЁТ ТАЪЛИМИНИНГ ЗАМОНАВИЙ ТЕХНОЛОГИЯЛАРИ

Мирқосимова М. Ўқувчи қалбига йўл топиш омиллари
Каримова Д. Алишер Навоий ижодидан ноанъанавий дарс
Abdiyev M., Rahmonov S. Adabiy ta'lim va yoshlarni kasbga yo'naltirish
Абдурахмонова Б., Абдуллаев Ҳ. Тарбиявий ишлар ва уларнинг самарадорлиги ҳақида

Усмонова К. Илғор педагогик технологиялар - самарадорлик омили

Жалолова Л. Тил таълимида янги педагогик технологияларнинг ўрни
Сатторова Ҳ., Аннаева Л. Замонавий дарс жараёнида янги педагогик технологияларнинг ўрни

Дўстмуродова О., Юнусов А. Адабий таълимда илғор педагогик технологияларни қўллаш

Бекназарова Ҳ., Раҳмонов А. Халқ оғзаки ижодининг ўқувчилар нутқини ўстиришдаги ўрни

Жилов Ж., Абдиев Ж. Ўқитувчи нутқи адабий таълим самарадорлиги омили сифатида

Йўлдошев Б. Бадиий ижод ва таълим-тарбия масъулияти (Асқад Мухтор асарлари мисолида)

Qurbonova X. Ona tili darslarida ilg'or pedagogik texnologiya asosida ekologik tarbiya berish tajribasidan

Баратова Н. Она тили дарсларини мунозара тарзида ташкил этиш усуллари

Пўлатова М. Форс тилини ўргатишда интерфаол усуллардан фойдаланиш

Атамуродова Р. Адабий таълимга илмий методик ҳамда технологик ёндашув тамойиллари

Дуйсабаева Д. Комил инсон шаклланишида луғат билан ишлашнинг самарадорлиги

Ибрагимова Р. Ўзбек тили ўқитишда кластерларга бўлиш услубидан фойдаланиш

Мавлонова И. Феъл нисбатларини ўқитишда замонавий усулдан фойдаланиш

Адабий таълим ва ёшлар тарбияси

(Республика миқёсида ўтказилган илмий-назарий
анжуман материаллари асосидаги мақолалар
тўплами)
3-китоб

Муҳаррир:

Бадиий муҳаррир:

Техник муҳаррир:

К.Досанов

Б.Ботиров

Ш.Раҳимова

Низомий номидаги ТДПУ

Босишга рухсат этилди: 28.01.2010.

Қоғоз бичими 84x108 $\frac{1}{32}$ Ҳажми 11 б.т. Адади 100 нусха

«ВАУОЗ» МЧЖ матбаа корхонасида чоп этилди.
100100, Тошкент ш., Юсуф Хос Ҳожиб кўчаси, 103-уй.

Қайдлар учун